

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏVƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

SOSIAL-SİYASİ

elmlər seriyası

серия

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of

SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№1.2017

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Allahverdiyev C.E.**, **Bayramov Ə.S.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Əliyeva R.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədəliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.** (məsul katib), **Abbasbəyli A.N.**, **Əhmədov Ə.C.**, **Əliyev B.H.**, **Əlizadə H.Ə.**, **İsmayılov R.R.**, **Məhərrəmov A.M.**, **Qasımov A.M.**, **Məmmədov R.F.**, **Rüstəmov İ.Ə.**, **Səməndərov F.Y.**, **Əliyev Ə.İ.**, **Həsənalıyev Z.M.**, **Əliyeva K.R.**

B.310.30.IV.1999

© «*Bakı Universiteti Nəşriyyatı*», 2017

HÜQUQ

UOT 321 (091); 34(091)

HÜQUQİ FAKT ƏMƏLIYYAT-AXTARIŞ
HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN ƏSASI KİMİ

E.Q.NƏBİYEV

Bakı Dövlət Universiteti

nebiyevbay@gmail.com

Məqalədə əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinin yaranmasına səbəb olan hüquqi faktlardan bəhs olunur, bu yönümdə əməliyyat-axtarış hüquq münasibətləri araşdırılır, bu növ hüquq münasibətlərinin yaranması üçün kompleks hüquqi faktların (faktiki tərkibin) zəruriliyi göstərilir.

Açar sözlər: hüquqi fakt, əməliyyat-axtarış hüquq münasibətləri, hüquqi əsas, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin vəzifələri, təhlükəsizlik, cinayətkarlıqla mübarizə, cinayətlər barədə məlumat

Məlum olduğu kimi, ictimai münasibətlərin spesifik növü kimi çıxış edən hüquq münasibətləri hüquq normaları ilə sıx əlaqədədir. Sonuncuların tətbiqi üçün isə hüquqi faktın olması zəruridir. Məhz hüquq norması ilə nəzərdə tutulmuş hadisənin baş verməsi, əməlin törədilməsi hüquqi nəticələrə səbəb olan hüquq münasibətlərinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Hüquqi tənzimlənmə ilə əhatə olunan ictimai münasibətlərdən biri də əməliyyat-axtarış hüquq münasibətləridir. Tərəflər arasındakı belə münasibətlər əməliyyat-axtarış qanunvericiliyində öz əksini tapmış hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bu normaları hərəkətə gətirmək üçün hüquqi xarakterli zəruri şərtlər, yəni hüquqi əsaslar – hüquqi faktlar olmalıdır. Bu münasibətlər kontekstində hüquqi fakt, ilk növbədə cinayət qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş əməlin (qəsdən adam öldürmə, casusluq, terrorçuluq və s.) törədilməsidir. Lakin bu növ hüquq münasibətlərinin başlaması üçün tək cə cinayət faktının olması kifayət etmir. Bunun üçün digər zəruri ilkin şərtlərə də ehtiyac var ki, bunlar da əməliyyat-axtarış qanunvericiliyində və CPM-in müvafiq maddələrində öz əksini tapır.

Fikrimizcə belə hüquqi əsas “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda nəzərdə tutulmuş vəzifələrlə əlaqəlidir. Çünki əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin (bundan sonra ƏAF) vəzifələri həmin

istiqlamətlər üzrə həyata keçirilir. Belə hüquqi əsaslar hüquq normaları ilə tənzimlənir.

Cinayətkarlığa qarşı mübarizədə xüsusi rolu olan ƏAF onun qarşısında duran vəzifələri həyata keçirməklə öz sosial funksiyasını yerinə yetirir. Bu yönündə qanunvericinin əsas vəzifələrindən biri ƏAF-ın hüquqi tənzimlənməsidir. Əməliyyat-axtarış qanunvericiliyində təsbit olunmuş vəzifələr ƏAF-ın çərçivəsini və sərhədlərini müəyyən edir. Həmin vəzifələr əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinin yaranması üçün ilkin hüquqi şərt qismində çıxış edir. Bu baxımdan belə münasibətlərin yaranması üçün hüquqi nəticələr doğuran və bir-biri ilə sıx bağlı olan bir sıra zəruri ilkin şərtlərin olması vacibdir.

Əməliyyat-axtarış orqanlarının və onu həyata keçirən şəxslərin vəzifələri “ƏAF haqqında” Qanunun 1-ci maddəsində göstərilmişdir. Ümumi şəkildə sözügedən hüquqi şərtləri “ƏAF haqqında” Qanunun vəzifələrindən sezmək olar: a) hazırlanan və törədilən cinayətlərin qarşısının alınması; b) törədilmiş cinayətlərin aşkar edilməsi və açılması; c) cinayətləri hazırlayan, törədən və ya törətmiş şəxslərin müəyyən edilməsi; d) məhkəmə, istintaq və təhqiqat orqanlarından gizlənen, cəza çəkməkdən boyun qaçıran və ya itkin düşən şəxslərin axtarılması; e) naməlum meyitlərin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi. Məsələn, şəxsin məhkəmə, istintaq və təhqiqat orqanlarından gizlənməsi, cəza çəkməkdən boyun qaçırması və ya itkin düşməsi hüquqi fakt qismində çıxış edərək əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinin yaranması üçün hüquqi əsas ola bilər.

Fikrimizcə müəyyən mənada bu vəzifələrə həm də hipoteza kimi baxmaq düzgün olar. Belə ki, “ƏAF haqqında” Qanunun vəzifələrindən görmək olur ki, cinayətin qarşısını almaq, onu aşkar etmək, açmaq, törədənləri müəyyən etmək və s. bu kimi zərurətin yaranması ƏAF-ın başlamasına səbəb olur. Sadalanan hüquqi əsaslardan biri olmalıdır ki, əməliyyat-axtarış hüquq münasibətləri həyata keçirilsin. Əks təqdirdə ƏAF keçirilmir. Bu hallar konkret cinayətlərdə özünün konkret hüquqi formasını alır. Məs., ƏAF-ın konkret vəzifəsi narkotiklərin, silahın göndərilməsi və daşınmasının kriminal kanalının aşkar edilməsi, qarşısının alınması ola bilər. Əgər həmin kriminal kanal yoxdursa (bu barədə müvafiq məlumat daxil olmayıbsa) onu aşkar etmək zərurəti də yaranmır. O zaman ƏAF-ın müvafiq vəzifəsinin həyata keçirilməsinə də ehtiyac qalmır. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi isə əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinin həyata keçirilməsi deməkdir.

“ƏAF haqqında” Qanunda vəzifələr sırasında hazırlanan və törədilən cinayətlərin qarşısının alınması vəzifəsinin birinci sırada göstərilməsi, fikrimizcə, təsadüf deyil. Çünki əvvəla, cinayətkarlıqla mübarizədə preventiv siyasət çərçivəsində cinayətlərin qarşısının alınması əsas məsələlərdən biridir, ikincisi, qəsdən törədilən hər hansı bir əməl (bizim halda cinayət əməli) hazırlıq mərhələsindən başlanır. Bir qədər də konkretləşdirdikdə bu cür faktlara cinayəti törətmək niyyətinin, onun hazırlanması və planlaşdırılmasının müəyyən edilməsi kimi hallar aid edilə bilər. Cinayətin qarşısı nə qədər erkən mərhələdə və tez

alınarsa dövlətə, cəmiyyətə, insanlara vurula biləcək zərər bir o qədər də az olar. Fikrimizcə, əməliyyat-axtarış hüquq münasibətləri belə vəzifələrdən irəli gəlir.

Bu xüsusda cinayətin qarşısının alınması vəzifəsinə nəzər salaq. İlk növbədə, qarşısının alınmasına zərurət yaranan əməl (cinayət) barədə məlumat daxil olmalıdır (həmin əməlin cinayət tərkibli olması ehtimal olunmalıdır). Cinayətin hazırlanması və ya törədilməsi barədə məlumat öz təsdiqini tapdığı təqdirdə (məs., planlaşdırılan, hazırlanan və ya törədilən cinayətin qarşısının alınması zərurəti yarandıqda – cinayət törətmək niyyətində olan şəxs və ya şəxslər müəyyən edildikdə, cinayəti törətmiş şəxsləri müəyyən etmək üçün zəruri tədbirlərin keçirilməsinə ehtiyac yarandıqda) onun qarşısını almaq və ya həmin şəxslərin saxlanılmasını təmin etmək üçün zəruri əməliyyat-axtarış tədbirlərinin (bundan sonra ƏAT) həyata keçirilməsi barədə qərar qəbul olunur və həyata keçirilir.

Məlum olduğu kimi, öz xarakterinə, funksional qabiliyyətinə görə hüquq münasibətləri nizamlayıcı və mühafizəedici hüquq münasibətlərinə bölünür. Nizamlayıcı hüquq münasibətləri pozitiv xarakter daşıyıb, qanunun göstərişlərinin həyata keçirilməsinə yönəldilibsə mühafizəedici hüquq münasibətləri pozulmuş subyektiv hüquqların mühafizəsinə yönəldilmişdir (8, 302). Bunu “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun vəzifələrindən və digər müddəələrindən sezmək olar. Bu vəzifələr ƏAF-ın hüquqi təbiətindən irəli gəlir və insanların, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması, cinayətlərin qarşısının alınması, onların aşkar edilməsi, törədənlərin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Qanunda sadalanan ƏAF-ın vəzifələri bu fəaliyyəti həyata keçirən konkret subyektin vəzifələrində spesifik, özünəməxsus forma alır ki, bu da əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərində öz ifadəsini tapır.

Bu münasibətlərin mühafizəedici xarakteri ondadır ki, belə fəaliyyət növü dövlətin hüquq-mühafizə funksiyasından (hüquq qaydasının və təhlükəsizliyin təmin olunmasından) irəli gələrək cinayətkarlıqla mübarizədə əvəzolunmaz rol oynayır. Əksər hallarda ƏAF cinayətkarlıqla mübarizə çərçivəsində cinayətlərin qarşısının alınmasına, onların aşkarlanmasına, açılmasına, cinayət törədən şəxslərin müəyyən edilməsinə, cinayət törətməsi ehtimal olunan şəxsin ifşa olunmasına yönəlmişdir. Bunu “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun məqsədlərindən və ayrı-ayrı maddələrinin məzmunundan görmək olar. Belə ki, həmin Qanunun 1-ci maddəsinə əsasən “əməliyyat-axtarış fəaliyyəti insan həyatını, sağlamlığını, hüquq və azadlıqlarını, hüquqi şəxslərin qanuni mənafələrini, dövlət sirrini, habelə milli təhlükəsizliyi cinayətkar qəsdlərdən müdafiə etmək məqsədi ilə həyata keçirilir”.

Məqsədlər isə vəzifələrdə ifadə olunur. Qanunun 6-cı maddəsində ƏAF-ın subyektlərinin vəzifələri sırasında “insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, fiziki və hüquqi şəxslərin qanunla müdafiə olunan mənafələrinin, ictimai və dövlət təhlükəsizliyinin qorunması üçün öz səlahiyyətləri daxilində bütün qanuni tədbirləri görmək vəzifəsi göstərilir” (1-ci bəndi). Belə qanuni tədbirlər

isə zəruri əməliyyat-axtarış tədbirləridir. ƏAT qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş spesifik vasitələrlə cinayətlərin müəyyən edilməsinə, açılmasına, qarşısının alınmasına yönəlmiş ƏAF-dır.

Əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinin nizamlayıcı rolu isə ondadır ki, əməliyyat-axtarış qanunvericiliyi onun vəzifələrindən və spesifik cəhətlərindən irəli gələn münasibətləri tənzimləyir. Məs., ƏAF-ın subyektləri məxfilik əsasında kömək etməyə razılaşan şəxslərlə əvəzli və ya əvəzsiz qaydada əməkdaşlıq etmək hüququna malikdirlər (“Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 7-ci mad. 2-ci hissəsi). Bu müddəadan sözügedən münasibətlərin nizamlayıcı əlamətini sezmək olar. Burada razılıq əsasında tərəflər arasında hüquq münasibətləri yaranır və müvafiq qanunvericiliklə tənzimlənir.

Göründüyü kimi, əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərində tənzimləyici normalar mühafizəedici normalardan irəli gəlir və onlar arasında bir bağlılıq, qarşılıqlı əlaqə özünü açıq-aşkar büruzə verir. Əgər müvafiq hüquqi fakt (cinayət faktı, onunla mübarizəyə yönəlmiş fəaliyyət – qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş vəzifələrlə bağlı məsələlər) yoxdursa, o zaman tənzimləyici normalara da ehtiyac qalmır.

Lakin “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun məzmunundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu qanun sanki yalnız cinayətkarlıqla mübarizəyə yönəlmişdir. Əslində isə bu qanun daha geniş münasibətləri əhatə edir və insanların, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmişdir. Başqa sözlə desək, bu qanun tək-cə polis orqanları üçün deyil, həm də ƏAF-ın bütün digər subyektlərinə də aiddir və bu sahə üzrə başlıca qanun sayılır. Bununla əlaqədar olaraq tam əsasla demək olar ki, ƏAF-ın hər bir subyektini sosial təyinatından asılı olaraq bu yönümdə öz spesifik vəzifələrini həyata keçirərkən göstərilən Qanunun müddəalarından geniş istifadə edir və onu rəhbər tutur. Bu isə o anlama gəlir ki, ƏAF-ın subyektlərinin əsas vəzifələri “ƏAF haqqında” Qanunda öz ifadəsini tapmalıdır.

ƏAF-ın spesifik vəzifələrini həyata keçirən subyektlərindən biri Fövqəladə Hallar Nazirliyidir. Əməliyyat-axtarış hüquq münasibətləri çərçivəsində (AR Fövqəladə Hallar Nazirliyi haqqında, Nazirliyin Əməliyyat-İstintaq İdarəsi haqqında Əsasnamələrə uyğun olaraq) mülki müdafiə, əhalinin və ərazilərin fövqəladə hallardan qorunması, təbii və texnogen xarakterli fövqəladə halların aşkar edilməsi və nəticələrinin aradan qaldırılması ilə bağlı əməliyyat tədbirləri həyata keçirilir, insanların həyat və sağlamlığı üçün təhlükə mənbəyi olan obyektlər belə tədbirlər nəticəsində aşkar edilir və s. Həmin Nazirliyinin Əsasnaməsinə görə ƏAF-ın bu subyektinin əsas istiqaməti və vəzifəsi fövqəladə halların qarşısının alınmasıdır. Lakin “ƏAF haqqında” Qanunda bu barədə heç bir müddəa yoxdur.

Başqa bir misal. “Milli Təhlükəsizlik haqqında” AR Qanununun 1-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyindən bəhs olunur, 6-cı maddəsində isə milli maraqlar vurğulanır. “ƏAF haqqında” Qanunun məqsədləri sırasında milli təhlükəsizlik göstərilə də vəzifələr sırasında nə milli

təhlükəsizliyə, nədə ki milli maraqlara təhdidlərin aşkar edilməsi və qarşısının alınması göstərilir. Məqsədlər vəzifələrdə ifadə olunduğundan göstərilən vəzifələrin “ƏAF haqqında” Qanunda nəzərdə tutulması (“milli təhlükəsizliyə təhdidlərin qarşısının alınması” kimi təsbit olunması) məqsədemüvafiqdir.

Məlum olduğu kimi, hər hansı ağır və xüsusilə ağır cinayətin səbəbləri və onu doğuran şərait olur. Bunları vaxtında aşkar edib aradan qaldırmaqla törədilə biləcək cinayətin qarşısı alınır. Söhbət cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinə qəsd edən, sabitliyin pozulmasına gətirib çıxara bilən son dərəcə təhlükəli cinayətlərdən (silahlı qiyam, dövlət əleyhinə yönələn açıq çağırışlar və s.) gedir. Belə hadisələrin arzuolunmaz məcrada inkişaf etməsinin qeyri-aşkar üsullarla (agentur fəaliyyətlə) vaxtında aşkar edib qarşısını almaq mümkündür. Bu da baş verə biləcək ağır cinayətlərin qarşısını ala bilər. Məsələ ondadır ki, bu cür hadisələr bir gündə yetişib baş vermir. Onların yetişib baş verməsi üçün müəyyən zaman tələb olunur. Vətəndaşların belə məsələlərdə fəal iştirakı, yəni vaxtında məlumat verməsi də son dərəcə önəmlidir.

Şəxsin deviant davranışı, onun hüquqazidd hərəkətlərə meyilli olması (onun bu barədə yaxın ətrafı ilə bölüşməsi), cinayət törətmək niyyətinin ciddi olması (terrorçularla əlaqədə olması və bu barədə məlumatın olması), cinayət etməyə hazırlaşması (oğurluq məqsədilə imkanlı şəxslərin mənzillərini nəzarətə götürməsi, lazımı alətləri hazırlaması və s.) və bu istiqamətdə kriminal xarakterli müəyyən hərəkətlərə yol verməsi, şübhəli həyat təzi keçirməsi və başqa bu kimi hallar hüquqi fakt olaraq ƏAF-ın keçirilməsinə (həmin şəxsin və ya şəxslərin nəzarətə götürülməsinə) hüquqi əsas verir ki, bu da cinayətlərin qarşısının alınması üçün vacibdir.

Məlum olduğu kimi, müasir dövrdə məsuliyyət yaradan yeganə amil niyyət deyil, əməldir, lakin niyyət yarandıqda onun əmələ çevrilməsi ehtimalı yüksəkdir. Əsaslı şübhə yarandıqda şəxsin ətrafında ƏAF başlanır. Məs., internet vasitəsilə şəxs terrorçulara öz rəğbətini bildirir, onların hərəkətlərinə bəraət qazandıra bilər. Bu niyyətin ciddi olması potensial təhlükənin olduğunu göstərir. Bu baxımdan əməliyyat-axtarış tədbirləri üçün hüquqi səbəb yaranır və bu istiqamətdə fəaliyyət başlayır. Bununla əlaqədar Ş.Hüseynov düzgün olaraq qeyd edir ki, “cinayət niyyətinin formalaşması, cinayət əməllərinin həyata keçirilməsinin düşünülməsi cinayətin törədilməsi mərhələlərindən biridir” (6, 14). Onların cinayət törətmək riski yüksək olduğundan ƏAF orqanlarının nəzarətində olmalıdırlar. “Əməliyyat aparatlarının əməkdaşları öz sosial roluna görə geniş hakimiyyət səlahiyyətlərinə malikdirlər və onlar hüquqazidd hərəkətlərə meyilli, ona yol verən vətəndaşlara təsir etməyə imkan verir” (5,183).

ƏAF-ın vəzifələrinin əksəriyyəti qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir və onlar birbirini tamamlayır. Belə ki, törədilmiş cinayətin aşkar edilməsi və açılması (ayrıca vəzifə olaraq) onu törədən şəxsin müəyyən edilməsi ilə birbaşa bağlıdır. İfşa olunaraq məsuliyyətə cəlb olunub cəza almaqdan yayınmaq məqsədi ilə şəxsin gizlənməsi arasında əlaqənin olması aşkar görünür. Sonuncu hal isə qanunda ayrıca bir vəzifə kimi nəzərdə tutulmuşdur. Cinayəti törədən şəxsləri

müəyyən etmədən isə törədilmiş cinayətin açılmasını təmin etmək mümkün deyil.

Başqa sözlə desək, ƏAF-ın başlanmasına, keçirilməsinə ehtiyac yaranan hüquqi hal bir növ hüquqi fakt qismində çıxış edir. Əgər baş vermiş cinayətin aşkarlanmasına, açılmasına, onu törədən şəxsin müəyyən olunmasına və s. ehtiyac yaranırsa, o zaman əksər hallarda ƏAF-ə də ehtiyac yaranır. Bu da əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərini şərtləndirir. Lakin bəzi hallarda cinayət hadisələri baş versə də, onların açılmasında ƏAF-ə ehtiyac yaranmır. Belə ki, cinayətin açılması və ya onu törədən şəxsin müəyyən olunması istintaq yolu ilə də həyata keçirilə bilər. Məs., doğuş zamanı ananın ölməsi üzrə istintaq hərəkətləri keçirilməklə, təyin edilmiş məhkəmə-tibbi ekspertizası nəticəsində günahkar şəxslər müəyyən edilir.

Əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərini tənzimləyən mühafizəedici normalar təhlükəsizliyin təmin olunmasında, cinayətkarlıqla mübarizədə, cinayət qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş cinayət əməllərinin - düşünülmə, planlaşdırılan, hazırlanan, törədilən, törədilmiş cinayətlərin aşkarlanmasında, açılmasında, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər vəzifələrin yerinə yetirilməsində, eləcə də fəvqəladə halların və qeyri kriminal təhlükələrin aşkarlanmasında və qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Hüquq münasibətləri üçün səciyyəvi olan elementlər özünəməxsus formada sözügedən münasibətlərdə ifadə olunur.

Bu baxımdan, fikrimizcə, əməliyyat-axtarış hüquq münasibətləri üçün baş vermiş cinayət əsas hüquqi fakt, onun törədilməsindən irəli gələn və ƏAF-ın vəzifələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı yaranan hüquqi əsaslar törəmə hüquqi fakt kimi göstərilə bilər. Bu və ya digər əmələ görə cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi həmin kateqoriya cinayətlərlə mübarizəni şərtləndirir və ƏAF-ə hüquqi əsas verir. "Cinayət-hüquq anlayışları, normaları, institutları əməliyyat-axtarış qanunvericiliyinin bir çox müddələrinin əsasını təşkil edir" (5, 43).

Göründüyü kimi, həm cinayət hüququ, həm də əməliyyat-axtarış hüququ cinayətkarlıqla mübarizəyə, cinayətlərin qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Əgər cinayət hüququ hansısa əməlin cinayət olduğunu müəyyən edirsə, əməliyyat-axtarış hüququ özünəməxsus metodlarla onların qarşısının alınması, aşkar edilməsi və açılması, onları hazırlayan, törədən və törətmiş şəxslərin müəyyən edilməsi yolu ilə mübarizə aparır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ƏAF-ın subyektləri, həm də qeyri kriminal xarakterli təhlükəli halların, hadisələrin aşkarlanması ilə də bağlı bu fəaliyyəti həyata keçirə bilər. Bunu Fəvqəladə Hallar Nazirliyi haqqında Əsasnamədən sezmək olar. Belə ki, nazirlik fəvqəladə halların qarşısını almaq, təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə, öz səlahiyyətləri çərçivəsində belə halları aşkar etməli və zəruri tədbirlər görməlidir. Onların aşkarlanması isə hüquqi fakt olaraq əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinin başlanmasına səbəb olur. Həmin Əsasnamənin 9.26-cı maddəsinə əsasən Nazirlik öz vəzifələrini yerinə

yetirmək üçün “qanunvericiliklə müəyyən edilən hallarda və qaydada əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirmək, təhqiqat və ibtidai istintaq aparmaq hüququna malikdir.” Bununla əlaqədar olaraq, ƏAF-ın vəzifələri sırasına fəvqəladə halların qarşısının alınması, təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə belə halların vaxtında aşkar edilməsi və zəruri tədbirlərin görülməsi vəzifəsinin daxil edilməsi məqsədə müvafiqdir.

Göründüyü kimi, əməliyyat-axtarış hüquq münasibətləri üçün qeyri-kriminal hadisə də hüquqi fakt qismində çıxış edə bilər. Bu cür faktlar təbii hadisələrlə və başqa hallarla bağlı ola bilər. Hüquqi fakt aşkarlanarkən onun kriminalla bağlı olub olmadığını dərhal müəyyən etmək bəzən mümkün olmur. Məs. şəxsin itkin düşməsi və ya naməlum meyitin aşkar edilməsi faktını götürək. İlk növbədə bu fakt aşkarlanmalıdır. İkincisi, həmin faktın kriminalla əlaqəli olub-olmadığı müəyyən edilməlidir. Bu da zəruri əməliyyat-axtarış tədbirləri ilə müəyyən olunur.

Əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinin yaranması üçün zəruri şərtlərdən biri ƏAF-ın vəzifələrinə aid məlumatın daxil olması və ya onun aşkar və ya gizli yollarla əldə olunmasıdır ki, bu da bu fəaliyyət növünün mühüm və zəruri bir hissəsini təşkil edir. Baş vermiş cinayət və ya yaranmış təhlükə barədə məlumatın olmaması cinayətin (təhlükənin) latent olaraq qalmasına, təhlükənin isə insan tələfatına, cəmiyyətə və dövlətə, milli maraqlara xeyli zərər vurmasına gətirib çıxara bilər.

“ƏAF haqqında” Qanunun 11-ci maddəsinin II hissəsində ƏAT-ın keçirilməsi üçün göstərilən səbəblər əslində cinayətlərin qarşısının alınmasına, onların aşkar edilməsi və açılmasına, onları törədən şəxslərin müəyyən edilməsinə və s. yönəlmiş məlumatlardır. Məhz məlumat vasitəsilə hüquqi fakt (cinayət əməli, təhlükə) məlum olur, əməliyyat-axtarış hüquq münasibətləri yaranır və ƏAF-ın Qanunda nəzərdə tutulmuş vəzifələrinin həyata keçirilməsi istiqamətində işə başlanılır. Bu baxımdan ƏAF üçün məlumat bu növ hüquq münasibətlərinin yaranmasında xüsusi rol oynayır.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən hüquqi faktlar olduqda “ƏAF haqqında” Qanunun 11-ci maddəsinin III və IV hissələrinə və 12-ci maddəsinə əsasən ƏAT-ın həyata keçirilməsi üçün müvafiq dövlət orqanlarının (məhkəmənin (hakimin), istintaq orqanının və ya ƏAF-ın səlahiyyətli subyektlərinin qərarları vacibdir. Fərdi hüquqi akt olmaq etibarilə inzibati xarakter daşıyan belə qərar olmadan bu hüquq münasibəti də yarana bilməz. “Əməliyyat-axtarış tədbirinin keçirilməsi barədə qərarda, yazılı tapşırıqda və ya rəsmi sərəfəda belə tədbirin zəruriliyi əsaslandırılmalıdır” (12-maddənin 2-ci hissəsi).

Bunu göstərilən Qanunun 11-ci maddəsinin IV hissəsinin 4-6-cı bəndlərdən sezmək olar. Belə ki, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi barədə məhkəmənin (hakimin), istintaq orqanının və ya əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin səlahiyyətli subyektlərinin qərarı yalnız aşağıdakı hallarda qəbul oluna bilər: “dövlət təhlükəsizliyinə və ya müdafiə qabiliyyətinə təhlükə yaranan hadisə baş verdikdə, yaxud onun qarşısı alındıqda” (4-cü bənd); “şəxs

məhkəmə, istintaq və ya təhqiqat orqanlarından gizləndikdə, cəza çəkməkdən boyun qaçırırdıqda, yaxud itkin düşdükdə” (5-ci bənd); “naməlum meyit aşkar edildikdə” (6-cı bənd). Bu hallar (4-cü bənd bir qədər ümumiləşdirilmiş şəkildə 1-ci maddənin III hissəsinin 1-ci bəndində öz əksini tapmışdır) həmin qanunda ƏAF-ın vəzifələri sırasında göstərilir (törədilmiş cinayətlərin aşkar edilməsi və açılması, cinayətləri hazırlayan, törədən və ya törətmiş şəxslərin müəyyən edilməsi).

Bu xüsusda bu cür qərar (əməliyyat-axtarış tədbirinin həyata keçirilməsinə dair qərar) hüquq tətbiqetmə aktı forması alaraq hüquqi fakt qismində çıxış edir. Hansısa ictimai təhlükəli əməlin cinayət kimi qanunvericilikdə təsbit olunması nə qədər vacibdirsə onun qarşısının alınması, aşkarlanması, açılması, törədənin müəyyən olunub məsuliyyətə cəlb olunmasının təmin olunması bir o qədər də əhəmiyyətlidir. Əks təqdirdə cinayət hüquq norması nə qədər mükəmməl olsa da cinayətkarlıqla mübarizə lazımi səmərə verməyəcək.

Bundan əlavə, AR CPM-nin 85.4.5.-ci maddəsinə görə müstəntiq “müvafiq təhqiqat orqanına cinayətin açılması, itkin düşmüş şəxsin və ya əmlakın tapılması üçün əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsini tapşırmaq və görülmüş tədbirlər barədə məlumat almaq” hüququna malikdir ki, bu da əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinin yaranmasına səbəb ola bilər. Məs. müəyyən şəxsin (şahidin və s.) olduğu yeri müəyyən etmək tapşırığı verilə bilər. “ƏAF haqqında” Qanunun yuxarıda göstərilən müddəası, eləcə də CPM-nin göstərilən maddəsi onu göstərir ki, əməliyyat-axtarış hüquq münasibətləri ƏAF-ın vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar yaranır.

Beləliklə, əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinin yaranması üçün faktiki tərkib, kompleks hüquqi faktlar olmalıdır. Hüquqi faktlar kriminal və qeyri-kriminal (fövqəladə hal, təhlükə kəsb edən hal, hadisə başa düşülür) xarakterli ola bilər. Məhz sadalanan halların mövcudluğu əsasında ƏAF-ın subyekti müvafiq qərar verir ki, bu da bu növ hüquq münasibətlərinin başlaması üçün hüquqi tərkibin olmasının vacibliyini göstərir.

Təbii ki, söhbət qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinə ehtiyac olduğu hallardan gedir. Lakin hər bir halda bu və ya digər əməlin cinayət qanunvericiliyində təsbit olunması ƏAF üçün istiqamətverici rol oynayır və bu növ hüquq münasibətlərinin yaranması üçün zəruri hüquqi amil kimi çıxış edir. ƏAT-ın keçirilməsi üçün bir neçə hüquqi faktın tələb olunması isə bu növ hüquq münasibətlərinin mürəkkəb hüquq münasibətləri kateqoriyasına aid olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. “AR-nın Fövqəladə Hallar Nazirliyi haqqında” Əsasnaməsi //www.e.qanun.az
2. AR-nın Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Əməliyyat-İstintaq İdarəsi haqqında Əsasnaməsi //www.e.qanun.az
3. AR Cinayət-prosessual Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2011
4. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” AR Qanunu //www.e.qanun.az

5. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin əsasları. Mühazirələr toplusu. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2008, 372 s.
6. Hüseynov. Ş. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunda və onun tətbiq edilməsində olan bəzi problemlər”. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti: nəzəri, qanunvericilik və təcrübə aspektləri”. Elmi-praktiki konfrans. B.: Polis Akademiyası nəşriyyatı, 2010, 7-17 s.
7. “Milli təhlükəsizlik haqqında” AR Qanunu //www.e.qanun.az
8. Məlikova. M.F. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. B.: Maarif, 1988, 388 s.

ЮРИДИЧЕСКИЙ ФАКТ КАК ОСНОВА ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ

Э.Г.НАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется юридический факт как причина возникновения оперативно-розыскных правоотношений, в этом аспекте обращается внимание на оперативно-розыскные правоотношения, отмечается, что для возникновения такого рода правоотношений необходимо наличие комплекса юридических фактов (фактического состава).

Ключевые слова: юридический факт, оперативно-розыскные правоотношения, правовая основа, оперативно-розыскная деятельность, задачи оперативно-розыскной деятельности, безопасность, борьба с преступностью, информация о преступлении

THE LEGAL FACT AS A BASIS FOR OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE RELATIONS

E.G.NABIYEV

SUMMARY

The article is devoted to the research of the legal facts related to the emergence of operative-search legal relations, in the context of which the analysis of the legal facts is given, the link of the last with the objectives of the operational-search activities is considered, the protective and regulatory characters of legal relations are disclosed, for the occurrence of which a complex of legal facts is required.

Key words: legal fact, operational-search, legal basis, operational-search activity, operational-investigative legislation, tasks of the operational search activities, security, crime fighting, information about the crime

UOT 3401; 321.01

HÜQUQİ DÖVLƏTİN FORMALAŞMASI ŞƏRAİTİNDƏ QANUNVERİCİLİYİN MƏCƏLLƏLƏŞDİRİLMƏSİ

Q.M.HƏSƏNQULİYEV

Bakı Dövlət Universiteti

q.muzaffarli@gmail.com

Məqalədə ən əvvəl qeyd olunur ki, məcəllələşdirmə qanunvericiliyin inkorporasiyasından köklü şəkildə fərqlənir. Belə ki, inkorporasiya cari qanunvericiliyin səmərəli tətbiqinə yönəlir və onun məzmununu dəyişmir. Məcəllələşdirmə isə, əksinə, normativ materialın toplanılmasını, onun hərtərəfli işlənilməsi və mükəmməl bir normativ hüquqi akt çərçivəsində qaydaya salınmasını əhatə edir. Bundan əlavə, məcəllələşdirmənin aparılması eyni və ya yaxın hüquqi sahələrin birləşdirilməsinin obyektiv zəruriliyindən irəli gəlir və qanunvericiliyin bu şəkildə sistemləşdirilməsi, bir qayda olaraq, hüquqi islahatların həyata keçirilməsi dövründə baş verir.

Məqalədə həmçinin qeyd edilir ki, hal-hazırda milli qanunvericiliyin inkişafı baxımından ilk növbədə ənənəvi məcəllələrin təkmilləşdirilməsinə üstünlük verilməlidir. Kompleks məcəllələrin qəbulu isə məcəllələşdirmə işinin əlavə istiqaməti kimi çıxış edə bilər.

Açar sözlər: məcəllələşdirmə, sistem, normativ, akt, sistemləşdirmə, qanunvericilik.

Məcəllələşdirmə qüvvədə olan qanunvericiliyin daxilən uyğunlaşdırılmış vahid normativ hüquqi aktın yaradılması ilə bağlı köklü şəkildə yenidən işlənməsindən ibarət olan normativ hüquqi aktların nizamlanmasıdır. Belə nizamlanma hüquq normalarına eyni hüquqi qüvvə verir. Məcəllələşdirmənin ənənəvi formaları içərisində məcəllələri, əsasnamələri, nizamnamələri və s. normativ hüquqi aktları qeyd etmək olar. Onlar özündə müəyyən hüquq sahəsinin ictimai münasibətlərini tənzimləyən müxtəlif hüquq normaları, hüquq institutlarını birləşdirən normativ hüquqi aktlardır.

Milli qanunvericiliyin sistemliliyinin möhkəmləndirilməsində, onun tamlığı və uyğunluğunun təmin edilməsində məcəllələşdirmənin əvəzsiz rolu danılmazdır. T.N.Raxmanina qeyd edir ki, “Qanun yaradıcılığına sistemlilik elementlərinin əlavə olunması əhəmiyyətli dərəcədə məcəllələşdirmə vasitəsilə təmin olunur ki, bu da onu hüquqi materiyanın inkişafının ən əhəmiyyətli sistemyaradıcı faktoruna çevirir” (1, 13).

Qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsi ideyası müəyyən qrup münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində tamlığın təmin olunması baxımından kifayət

qədər perspektivlidir. Eyni zamanda müvafiq aktın tənzimləmə predmetini təşkil edən münasibətlər onların adekvat tənzimlənməsinə imkan verən spesifik xüsusiyyətlərə malik olmalıdırlar. Əks halda bu, hüquqi aktın digər qanunlara və qanunqüvvəli aktlara istinadları əks etdirən, ümumi davranış qaydasını təsbit edən normalar yığını olmasına gətirib çıxarar və ən azı məcəllələşdirmənin özünün təyinatını yerinə yetirə bilməməsi ilə nəticələnir. Lakin daha təhlükəlisi ayrıca məcəllənin tənzimləmə predmetinin kifayət qədər qeyri-spesifikliyindən irəli gələn qeyri-stabil qanunvericiliyin ərsəyə gətirilməsidir ki, bu da, təcrübənin təsdiqlədiyi kimi, qanunlarda deyil, qanunqüvvəli aktlarda yer almalı olan texniki xarakterli “çevik” xüsusiyyətlərin kifayətliliyinə (standartlar, texniki rəqlamentlər) əsaslanmağa bilər. Belə şəraitdə məcəllələşdirilmiş akt sabit olmur və onun effektiv olacağını ehtimal etmək mümkün deyil.

Məcəllələşdirmə hüquq normalarının cəmiyyətin maraqlarına müvafiq dəqiqliklə ifadəsinə imkan verən özünəməxsus hüquqi texnika kimi təzahür edir. Məcəllələşdirmənin “xidməti” ondan ibarətdir ki, o, roman-german hüquq ailəsinin tam təzahür (bütöv) kimi formalaşmasını yekunlaşdırmışdı.

Burada xüsusi əhəmiyyətli rol fransız məcəllələşdirməsinə məxsusdur. 1804-cü ildə yaradılan Napoleon Məcəlləsi kimi məşhur olan Mülki Məcəllə həcmində görə çox da əhatəli olmayaraq dəqiq məntiqi quruluşa malikdir və əvvəllər qüvvədə olan çoxsaylı hüquqi aktların arasındakı ziddiyyətlərin, boşluqların aradan qaldırılmasına istiqamətlənmişdir. Sadəlik və aydınlıq, normativ hüquqi materialın lakonik ifadəsi onun əsas xüsusiyyətlərindəndir (2, 73).

Məşhur Fransa hüquqşünası Portalisin fikrinə görə, 1804-cü il Fransa Mülki Məcəlləsinin üstünlüyü aşkardır və aşağıdakılardan ibarətdir:

- hüququn vəhdəti (hüquq müəyyən ərazidə və hər bir şəxsə eyni tətbiq olunur);
- hüquq mənbəyinin vahidliyi (İngiltərədə olduğu kimi presedent hüququnun və adət hüququnun iştirakı olmadan yalnız vahid bir qanun qüvvədə olur);
- mülki münasibələrin bu və ya digər sahəsini tənzimləyən hüququn təsir xarakterinə görə əhatəli olması və bitkinliyi;
- tənzimləyici funksiyanın dini və digər korporativ göstərişlərdən ayrılmış şəkildə qanun vasitəsilə həyata keçirilməsi (3, 515).

Fransa Mülki Məcəlləsindən yüz ilə yaxın müddətin ayırdığı Almaniya Mülki Qanunnaməsi özünün fransız analoqu ilə müqayisədə hüquqi-texniki xüsusiyyətlərinə görə bir qədər irəlində idi. Belə ki, Fransa hüquqşünasları təfsirlə məşğul olduqları halda, Almaniya hüquqşünasları Roma hüququnun daha dərinədən öyrənilməsinə davam etdirirdilər. Fransız metodologiyasından fərqlənən məcəllələşdirmə işinin həyata keçirilmə metodikası Almaniya hüquqşünasları tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır ki, buna görə də onu şərti olaraq Alman metodikası adlandırmaq olar. O, daha çox Avropa qitə hüquq sisteminə yayılmışdır. Məcəllələşdirmənin metodologiyasını hazırlayan və təcrübədə tətbiq edən Almaniya alimləri normativ hüquqi müddəaların istisnasız

olaraq cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən düzgün, dəqiq və tam olaraq qavranılan formada qanunvericilik aktlarında tam və dəqiq təsbitinin mümkünsüzlüyü mövqeyindən çıxış edirlər. Onlar hesab edirlər ki, anqlo-sakson hüquq sistemində olduğu kimi, qanunyaradıcılığı (xüsusilə məcəllələşdirmə) prosesində yalnız ümumi prinsiplial müddəalar formulə edilməlidir və hüquq tətbiq etmə orqanlarına, (ilk növbədə məhkəmələrə) bunları konkret hallara münasibətdə təfsir etmək imkanını verməklə məhdudlaşmaq lazımdır (4, 30).

Ənənəvi olaraq alman qanunvericilik texnikası, ilk növbədə, məcəlləşdirilmiş normativ hüquqi aktlar özünün yüksək nəzəri səviyyəsi ilə fərqlənir. Məcəllələşdirməni həyata keçirənlər normaların formalaşdırılması zamanı əsas diqqəti böyük sayda elmi cəhətdən əsaslandırılmış ümumi müddəaların istifadəsinə yönəldirlər. Alman metodikası əsasında hazırlanmış məcəllə sosial həyatın müxtəlif sahələrində hüquqi tənziyyətəni müəyyən edən elmi-hüquqi konsepsiyaların normativ təsviri və formal təsbitinin əsas forması kimi çıxış edir. Almaniyada qanunvericiləri və məcəllələşdirməni həyata keçirən şəxslər ənənəvi olaraq normativ hüquqi aktların məhdud dairədə mütəxəssis-hüquqşünaslar tərəfindən tam və dəqiq dərk edilməsinin asanlaşdırılmasına çalışmışlar. Alman metodikası əsasında hazırlanmış məcəllələr prinsip etibarilə xüsusi ixtisasa və ya elmi hazırlığa malik olan şəxslər tərəfindən peşəkar təfsirin verilməsini nəzərdə tutur (4, 30). Bu baxımdan qanunvericiliyin belə sistemləşdirilmiş aktlarının anlaşılması və istifadəsi daha çox peşəkar hüquqşünaslara ünvanlanır (5, 57-58).

Ümumi müddəaların xüsusi rolu alman metodikası əsasında hazırlanan məcəllələrin struktur xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Fransız məcəllələşdirmə metodikası əsasında hazırlanmış qanunvericilik aktlarından fərqli olaraq alman üsulu əsasında hazırlanan məcəllələr, bir qayda olaraq, pandikt adlandırılan strukturda olur. Onlar iki hissəyə ayrılır: ümumi və xüsusi. Ümumi hissə ümumi müddələrin bir yerə toplanmasına xidmət edir ki, bununla da onlar xüsusi hissədə əks olunmuş bütün normalarla bilavasitə məntiqli şəkildə bağlı olurlar. Ümumi müddələrin sistemləşdirilməsi və məntiqli ardıcılıqla təsviri imkanı məcəllələşdirilmiş normativ hüquqi aktların pandekt strukturunun üstünlüyüdür. Belə bir struktur ümumi müddələrin tamlığı, onlar arasında daha sıx məntiqli bağlılıq və son nəticədə onların bilavasitə hüquqi tənziyyət edilməsinin müəyyənləşdirilməsi ümumi hissənin göstərişlərinin istifadəçilər tərəfindən dəqiq qavranılmasında daha çox effektivliyin təmin olunmasına imkan verir. Başqa sözlə, alman metodikası əsasında məcəllənin yaradılması özündən başqa, ona əlavələr edən və konkretləşdirən qanunvericilik aktlarının mövcudluğunu və hətta zəruriliyini nəzərdə tutur.

Alman metodikası əsasında hazırlanmış məcəllənin mövcudluğu qanunvericiliyin sistemliliyini, onun elementləri arasında məzmunu əlaqəni saxlayıb, xüsusi qanunların hüquq sahəsi ilə müəyyən edilən ümumi müddəalarına məntiqli tabeliyini təmin etməklə hüquqi tənziyyətin özünəməxsus cəhətlərinin

qüvvədə olan qanunvericilikdə mümkün qədər tam və dəqiq əks etdirməyə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq elmi və təcrübəsi tərəfindən sınaqdan keçməmiş nəzəri-hüquqi elementlərin ümumi müddəaların bazası kimi istifadəsi etibarlı deyil və təhlükəlidir. Ona görə də, Alman metodikasına uyğun olan məcəllələşdirmə uzun müddət ərzində aparılan, uzun tarixi müddət ərzində mövcud olan və öyrənilən hüquq sahələrinə aid hüquq normalarını əks etdirən normativ hüquqi aktlara münasibətdə həyata keçirildikdə daha effektiv olur. Hüquq institutu çərçivəsində məcəllələşdirmə üçün bu metodikanın tətbiqinin təcrübi olaraq qeyri-mümkünlüyünün səbəbi daha çox ayrıca hüquq sahəsini təşkil etməyən hüquq normaları qrupu çərçivəsində ümumi müddəaların dəqiq fərqləndirilməsinin mümkün olmaması ilə bağlıdır. Həmçinin bu metodikanın tətbiqi ilə yeni formalaşmış və elmi baxımdan kifayət qədər dərinə tədqiq olunmamış hüquq sahəsinin məcəllələşdirilməsi arzulanan deyil. Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, alman metodikasının tətbiqi özündə külli miqdarda hüquq normalarını birləşdirən, öz həcminə görə kifayət qədər geniş olan hüquq sahəsinin məcəllələşdirilməsi zamanı daha faydalıdır.

Əlbəttə ki, normaları say etibarilə az olan və ictimai münasibətlərin dar, xüsusi sferasını nizamlayan kiçik hüquq sahəsinin bu metodika ilə məcəllələşdirilməsi səhv sayılmayacaqdır. Lakin bu zaman hazırlanacaq akt əsassız surətdə mürəkkəbliyi ilə seçiləcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məcəllələşdirmə qanunvericiliyin inkorporasiyasından köklü şəkildə fərqlənir. Belə ki, inkorporasiya qüvvədə olan qanunvericiliyin "işlək vəziyyətini"nin mühafizə edilməsinə yönəlir və onun məzmununu dəyişmir. Məcəllələşdirmə isə əksinə, normativ materialın toplanması və onun hərtərəfli işlənilməsi, eyni və ya ayrı sahələr üzrə birləşdirilməsinin obyektiv zəruriliyindən asılı olaraq vaxtaşırı həyata keçirilir.

Məcəllələşdirmə inkorporasiyadan həmçinin öz təsir predmetinə görə fərqlənir. Belə ki, məcəllələşdirmə zamanı hüquqi göstərişlərə və hüquq institutlarına hüquqi təsir edildiyi halda, inkorporasiya zamanı normativ hüquqi aktların texniki cəhətdən bir qaydaya salınması baş verir. Məcəllələşdirmə və inkorporasiya özünün nəticələrinə görə də fərqlənilir. Nəhayət, məcəllələşdirmə hər zaman rəsmi xarakter daşdığı və qanunvericilik orqanı tərəfindən həyata keçirildiyi halda, inkorporasiya hər bir halda belə ciddi məna daşımır.

Məcəllələşdirmə prosesi özünün inkişafında aşağıdakı üç mərhələdən keçir:

- 1) qanunvericiliyin bu və ya digər sahəsində boşluqların və ziddiyyətlərin müəyyən edilməsi;
- 2) qanunvericilikdə mövcud olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması;
- 3) işlənilmiş hüquqi materialın vahid normativ hüquqi aktda əks olunması.

Məcəllələşdirmənin ümumi, sahəvi və xüsusi növləri fərqləndirilir. Ümumi məcəllələşdirmə əsas qanunvericilik sahələri üzrə məcəllələşdirilmiş aktlar

toplusunun yaradılmasını ehtiva edir (6, 280). Müvafiq fəaliyyət “məcəllələr məcəlləsi” kimi, vahid, daxilən uyğunlaşdırılmış aktlar sisteminin yaradılmasına gətirib çıxarır. Bu sıraya müxtəlif növ toplular aid olunur.

Ümumi məcəllələşdirmədən fərqli olaraq sahəvi məcəllələşdirmə müəyyən sahənin və ya yarım sahənin normativ materialının birləşdirilməsindən ibarətdir (Mülki Məcəllə, Cinayət Məcəlləsi və s.). Nəhayət, xüsusi məcəllələşdirmə müəyyən bir hüquq institutunu və ya bir neçə hüquq institutlarının normalarını özündə birləşdirir (Su Məcəlləsi, Meşə Məcəlləsi və s.).

Müasir Azərbaycan qanunvericiliyi üçün özünün bütün təzahürlərində miqyaslı məcəllələşdirmə xarakterikdir. Son illərdə əməyin mühafizəsi haqqında, sağlamlığın mühafizəsi haqqında, bədən tərbiyəsi və idman haqqında, notariat haqqında və sair qanunlar qəbul edilmiş və qüvvədədir.

Məcəllələşdirmə məzmununa dəyişikliklər etməklə normativ hüquqi aktların məntiqi baxımdan bitkin bir aktda birləşdirilməsi yolu ilə sistemləşdirilməsi formasıdır. Məcəllələşdirməni özündə hüquq normasının ifadə forması olan, sistemləşdirilmiş normativ hüquqi aktların məzmununu təşkil edən, qəbul edilməsi ilə bütün bu aktların qanuni qüvvəsini ləğv edib yeni, eyni akt yaradan qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin xüsusi növü kimi müəyyən etmək olar (7, 34). Məcəllələşdirmə prosesində yeni bir məcəllələşdirilmiş aktda sistemləşdirilmiş qanunverilik sahəsinin bütün normativ hüquqi göstəriciləri toplanır, bu zaman məcəllələşdirilmiş aktın qəbul edilməsi ilə əvvəlki bütün aktlar öz tənzimləyici zərurətini itirir və ləğv olunur.

Məcəllələşdirmənin bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, məcəllələşdirilmiş aktda adətən ictimai həyatın daha mühüm, prinsipial məsələlərini tənzimləyən, bu və ya digər qanunvericilik sahəsinin (institutunun) normativ əsaslarını müəyyən edən normalar öz ifadəsini tapır.

Məcəllələşdirilmiş akt kifayət qədər geniş və əhəmiyyətli münasibətlər sahəsini tənzimləyir (mülki, əmək, ailə-nigah münasibətləri, cinayətkarlıqla mübarizə və s.).

Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin nəticəsi olaraq məcəllələşdirilmiş akt qarşılıqlı əlaqədə olan nizamlanmış müddəaların məcmusundan ibarətdir. O, daxilən əlaqəli olan, özündə həyatla, ictimai təcrübə ilə sınaqdan keçmiş normalardan, həm də sosial həyatın dinamikası ilə şərtlənən, cəmiyyətin inkişaf tələbatı ilə meydana gələn yeni qaydalardan ibarət olan vahid sənəddir.

Məcəllələşdirmə uzun müddət qüvvədə olan daha sabit, stabil normaların yaradılmasını nəzərdə tutulur. Məcəllələşdirilmiş aktın effektivliyi daha çox qanunvericinin belə aktın tənzimətə predmetinə daxil olan münasibətlərin obyektiv inkişaf tendensiyasını və dinamikasını nəzərə alma dərəcəsindən asılıdır.

Məcəllələşdirmənin fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun predmeti adətən qanunvericilik sisteminin sahə və institutlara ayrılmasından asılı olaraq müəyyən olunur. Məcəllələşdirmə normativ aktların sistemliliyini, onların hüquqi tamlığını və uyğunluğunu möhkəmləndirir. Məcəllələşdirilmiş

akt adətən qanunvericiliyin müəyyən sahəsi, yarım sahəsi və ya ayrıca institutunu təşkil edən, qarşılıqlı əlaqədə olan normativ aktlar sisteminin başında dayanır.

Nəhayət, məcəllələşdirmə aktı hər zaman həcmi etibarilə daha böyükdür, mürəkkəb quruluşa malikdir. Bu, normativ göstərişlər sisteminin daha dəqiq quruluşunu, həmçinin onların istifadəsinin uyğunluğunu təmin edən qanunvericiliyin özünəməxsus “həlqəsidir”.

Qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri normativ materialın “daxilən” sistemləşdirilməsidir. Məcəllələşdirilmiş qanun hazırlanarkən bütün hüquq normaları sistemi yenidən nəzərdən keçirilir, qüvvədə olan qanunvericiliyin boşluqları doldurulur, onun strukturu dəyişdirilir. “Daxili” sistemləşdirmə hər bir sahəvi hüquq normasının sosial zəruriliyi baxımından onun yenidən qiymətləndirilməsini, həmçinin qanunun mətninin hüquq nəzəriyyəsində işlənilib hazırlanmış tələblərə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Müvafiq hüquqyaradıcılığının yekun “məhsul”u forması kimi məcəllələşdirilmiş sahəvi hüquq normalarına yeni vəziyyət nəzərə alınmaqla əlavə və dəyişikliklər olunur, bununla da, işlək qanunvericilik sisteminin effektiv inkişafının əksər problemləri labüd olaraq həll olunur.

Bundan başqa, bu cür “daxili” sistemləşdirmə prosesində milli qanunvericilik faktiki olaraq qüvvədən düşən və ya digər səbəblərdən ləğv olunmuş aktlar və ya onların hissələrindən azad olunur; ilk növbədə, qanunvericilik aktların nəşri zamanı buraxılmış müxtəlif növ texniki və qrammatik səhvlər aradan qaldırılır, sonradan qəbul edilmiş qanunvericiliyin məzmunundan irəli gələn müxtəlif növ dəyişikliklər və əlavələr edilir.

Məcəllələşdirilmiş normativ hüquqi akt müxtəlif cür adlandırıla bilər: qanun, əsasnamə, nizamnamə və ya s. Lakin bu növ aktın adlandırılması üçün xüsusi termin - “məcəllə” istilahı işlənilib hazırlanmışdır. Məcəllə qanunvericiliyin ayrı-ayrı sahələri üzrə toplanmış, münasibətlərin müəyyən sferasını təfəsilatı ilə və konkret olaraq tənzimləyən və bilavasitə tətbiq üçün nəzərdə tutulmuş qanunlar toplusu və onların yenidən işlənmiş versiyasıdır. O, müvafiq sahənin ya bütün normalarını tam olaraq (məsələn, Cinayət Məcəlləsi), ya da belə normaların ən əhəmiyyətli, həcminə görə əsas hissəsini (məsələn, Mülki Məcəllə və s.) əhatə edir.

Milli qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsinin zərurəti ictimai həyatın müxtəlif sahələrində irimiqyaslı dəyişikliklərin olduğu dövrlərdə xüsusi aktuallığa malikdir. Lakin bu prosesə əngəl törədən bəzi problemlər mövcuddur. Belə ki, belə problemlərdən biri məcəllələşdirmə prosesinin özünün hüquqi tənzimlənməsinin qeyri-müəyyənliyidir. Səlahiyyətli subyektlər dairəsini, təşəbbüsün irəli sürülməsi qaydasını, nəhayət, məcəllələşdirmə prosesinin özünü və onun həyata keçirilməsi şərtlərini tənzimləyən hər hansı bir sənəd mövcud deyildir. Bütün bunlar yalnız dərslərdə və monoqrafiyalarda öz əksini tapır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, məcəllələşdirilmiş normativ hüquqi aktın statusu, ümumilikdə qanunvericilik sisteminə onun yeri, ayrı-

lıqda digər normativ hüquqi aktlarla qarşılıqlı əlaqəsi heç yerdə təsbit olunmamışdır. Məcəllələşdirmə prosesinin ciddi tənzimlənməsinin qeyri-mövcudluğu baxımından məcəllələrin hazırlanması və qəbulu müvafiq normativ hüquqi aktların spesifikliyinə diqqət yetirilmədən adi qanunların hazırlanması və qəbulu sxemi üzrə həyata keçirilir.

Məcəllələşdirmənin həyata keçirilməsində ikinci maneə kimi qanunvericinin bu məsələ ilə bağlı planlaşdırılmamış fəaliyyəti ilə bağlıdır. Qanunvericiliyin həcmnin artması sürətli templərlə böyüməyə, mürəkkəbləşməyə davam edir, ancaq bəzən bunlar qanunvericinin vaxtında reaksiyasına səbəb olmur. Bu zaman paradoks vəziyyət yaranır: qanunverici müxtəlif məsələlərlə bağlı gündəlik olaraq çoxlu sayda yeni normativ hüquqi qəbul edir, eyni zamanda da, qanunverici normativ hüquqi massivi qaydaya, vahid sistemə salmağı, demək olar ki, unudur.

Hesab edirik ki, müasir mərhələdə xüsusi planda çoxsaylı qanunların deyil, ictimai münasibətlərin böyük sahəsini tam şəkildə tənzimləyən iri məcəllələşdirilmiş aktların hazırlanması və qəbulu məqsədəuyğundur. Onların bəzən azömlü olmalarına baxmayaraq belə qanunvericilik siyasəti zamanı təkamülün daha tez başa çatması müşahidə olunur.

Qanunvericiliyin məcəlləşdirilmə işində vahid elmi metodikanın olmaması da böyük çətinliklər yaradır. Müasir dövrdə qüvvədə olan məcəllələrin müəyyən hissəsi tətbiq zamanı kifayət qədər qeyri-effektivdir, iri, məntiqi quruluşa malik olmaqla yanaşı, məzmununa görə eynicinsli deyildir. Bütün bunlar onların təcrübi istifadəsini çətinləşdirir. Yeri gəlmişkən, milli hüququn bəzi yarım sahələri sistemləşdirməyə ciddi ehtiyacı olsa da, systemsiz qalmaqda davam edir. Vahid sistem yaradıcı qanunvericilik aktının mövcud olmaması təhsil hüququ, tibb hüququ, korporativ hüquq və sair kimi hüquq sahələrinin, yarım sahələrin və institutların formalaşması və inkişafının qarşısını alır.

Beləliklə də, ilk növbədə, dövlət qulluqçuları sırasından tam ştatlı əməkdaşlardan ibarət olan ayrıca xidmət yaratmaq zəruridir ki, onun da vəzifəsinə aşağıdakılar daxil edilməlidir: qüvvədə olan qanunvericilik sisteminin monitorinqi və izlənməsi; müvafiq hüquqi tənzimə tələb edən yeni problemlərin müəyyən edilməsi; aktuallığını itirən normaları ləğv etmək; kolliziyaların aradan qaldırılması və s.

Hesab edirik ki, indiki şəraitdə məcəllələşdirmə metodologiyasının nəzəri baxımdan inkişafı və təkmilləşdirilməsi zəruridir. Alman və fransız alimləri tərəfindən hazırlanmış metodika onların hüquq sistemlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Bu baxımdan milli hüquqşünas-nəzəriyyəçilərin və təcrübi işçilərin məhz bizim milli hüquq sistemimizə uyğun gələn milli qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsi metodikasını işləyib hazırlamaları təklif olunur.

Beləliklə də, milli qanunvericiliyin müasir vəziyyətinin hüquqi gerçəkliyinin analizi onu deməyə əsas verir ki, ictimai həyatın müxtəlif sferalarında qanunvericiliyin yeni elmi əsaslarda irimiqyaslı sistemləşdirilməsinin həyata keçirilməsi sadəcə olaraq zəruridir. Bu, hüququn müxtəlif sahələrinin, yarım-

sahələrinin və institutlarının systemsizliyi və məntiqsizliyinin aradan qaldırılmasına imkan verir.

Bununla da, ayrılıqda məcəllələşdirilmiş aktlar qanunvericilik sisteminin yenilənməsinin nəticəsi kimi çıxış edir, ümumilikdə məcəllələşdirmə qüvvədə olan qanunvericiliyin nizamlanması prosesində əsas rol oynayır. Məsələləşdirilmələrin həyata keçirilməsinə mane olan problemlərin aradan qaldırılması ictimai inkişafın müasir mərhələsində dövlətimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Məhz bu baxımdan son illər sahələrarası məcəllələşdirmə imkanı və sərhədləri məsələsi böyük aktuallıq kəsb edir. Lakin bəzi müəlliflər məcəllələşdirmənin bu növünə münasibətdə kompleks məcəllələşdirmənin hüququn sahələri arasında sərhədlərinin aradan qaldırılmasına və normaların dəfələrlə təkrarlanması ehtimalı ilə bağlı qanunvericiliyin hüquqi tamlığının itirilməsinə gətirib çıxaracağı barədə fikir söyləyirlər (8, 18). Bu məsələdə “hüquq sahələri arasında əlaqə ictimai münasibətlərin həm bir hüquq sahəsində, həm də bu sahədən kənarında tənzimləməyə imkan verir” kimi fikri iddia edən müəlliflərin möqeyini daha doğru hesab edirik (9, 229).

Hesab edirik ki, müasir dövrdə milli qanunvericiliyin vahid, məntiqi baxımdan uyğunlaşdırılmış sisteminin yaradılması mənafeyi tələb edir ki, qanunvericilik fəaliyyətində ilk növbədə, normativ materialın hüquqi tənzimləmə predmeti və metoduna görə elmi əsaslandırılmış bölgüsünü bilavasitə əks etdirən akt kimi sahəvi məcəllələrə üstünlük verilsin. Kompleks məcəllələrin qəbulu məsələsinə gəlincə, o, məcəllələşdirmə işinin əlavə istiqaməti kimi çıxış edə bilər.

Beləliklə, hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsinin əsas problemlərinin mühüm həlli formalarından biri normativ hüquqi aktların məcəllələşdirilməsi prosesinin hüquqi tənzimlənməsidir. Milli qanunvericilik sistemində məcəllələşdirməni həyata keçirənlərin fəaliyyətini dəqiq tənzimləyən qanunvericilik aktının qəbuluna ciddi ehtiyac duyulur. Xarici ölkələrdə belə qanunların qəbulu üzrə kifayət qədər zəngin təcrübə mövcuddur. Ölkəmizdə belə bir qanunun qəbuluna ehtiyac çoxdan yaransa da, indiyədək belə bir normativ hüquqi akt hazırlanaraq qəbul edilməmişdir. Hüquqi aktların hazırlanmasının ayrı-ayrı aspektlərini tənzimləyən bir neçə qanunqüvvəli normativ hüquqi aktın mövcudluğu isə məcəllələşdirmənin hüquqi tənzimlənməsi ehtiyacını təmin etmək iqtidarında deyildir.

Bu mənada hüquqi aktların (həmçinin məcəllələşdirilmiş aktların) sistemləşdirilməsi üzrə bütün hərəkət və prosedurların kompleks və tamlığını müəyyən edən xüsusi qanunun qəbulu milli qanunvericilik sistemində bir çox əhəmiyyətli məsələlərə aydınlıq gətirə bilər. Bütün hüquqi aktların statusu və onların əlaqəsi aydınlaşacaq, qanunvericilik sistemində məcəllələşdirmənin normativ nəticələrinin yerini dəqiq və aydın müəyyən etmək imkanı yaranacaq, onların hüquqi qüvvəsinin prioritetliyi təsbit olunacaqdır. Qanunvericilik sisteminin yaradılması və təkmilləşdirilməsi prosesinin bir qanunla kompleks

tənzimlənməsi məcəllələşdirmənin predmetini müəyyənləşdirməyə, məcəllələrdə əks olunacaq ictimai münasibətləri ümumi şəkildə təsvir etməyə, bu aktlarda ifadə olunan normaların xüsusiyyətlərini, həmçinin məcəllələşdirmənin aparılması üçün daha dəqiq müddəti müəyyən etməyə imkan verərdi. Xüsusi qanun qanunyaradıcılığının həyata keçirilməsi və məcəllələşdirmənin aparılmasının əsas prinsiplərinin qanunvericilikdə təsbitinə, qanunvericilik texnikası sahəsində elmi biliklərin ifadə olunmasına, qanunvericilik aktlarının yaradılması və sistemləşdirilməsinin daha əhəmiyyətli üsul və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi və təsbitinə imkan vermiş olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Рахманина Т.Н. Кодификация законодательства. М.: Юристь, 2005, 141с.
2. Баранов В.М., Карташов В.Н. Юридические принципы технологии правовой кодификации. В кн.: Кодификация законодательства: теория, практика, техника / Под ред. В.М.Баранова, Д.Г.Краснова. Н.Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2009, с.60-73.
3. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства: Учебник. М.: Норма, 2000, 744с.
4. Гавашели Т.В. Систематизация законодательства в Германии // Право и современные государства, 2015, № 1, с. 29-34.
5. Керимов Д.А. Законодательная техника. М.: Норма, 2000, 125с.
6. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. Харьков: Консум, 2000, 704с.
7. Чухвичев Д.В. Особенности законодательной техники при проведении кодификации // Право и политика, 2005, № 10, с. 27-38.
8. Васильева Ю.В. Кодификация российского законодательства о социальном обеспечении: теоретические и практические проблемы: Дис... д-ра юрид. наук. М., 2010, 402с.
9. Матюнин М.В. Некоторые вопросы комплексной кодификации отечественного законодательства // Актуальные проблемы экономики и права, 2010, № 4, с. 228-231.

КОДИФИКАЦИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В УСЛОВИЯХ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

Г.М.ГАСАНГУЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье, в первую очередь, отмечается, что кодификация коренным образом отличается от инкорпорации законодательства. Так, инкорпорация направлена на обеспечение эффективного применения текущего законодательства и не изменяет его содержание. В отличие от нее, кодификация охватывает сбор нормативного материала, его всестороннюю обработку и упорядочение в рамках единого нормативно-правового акта. Кроме того, проведение кодификации предопределяется объективной необходимостью объединения одинаковых или схожих правовых отраслей и систематизация законодательства в такой форме происходит, как правило, в период осуществления правовых реформ.

В статье также отмечается, что в настоящее время при обеспечении развития национального законодательства приоритетным направлением должно выступать совершенствование традиционных кодексов. Что касается принятия комплексных кодексов, то оно должно рассматриваться как вторичное направление кодификационных работ.

Ключевые слова: кодификация, система, нормативный, акт, систематизация, законодательство.

**CODIFICATION OF LEGISLATION
IN THE FORMATION OF A RULE-OF-LAW STATE**

G.M.HASANGULIYEV

SUMMARY

It is noted in the article that the codification is radically different from the incorporation of legislation. Thus, incorporation is aimed at ensuring the effective application of the current legislation and does not change its content. Conversely, the codification covers the collection of normative material, its comprehensive processing and regulation within the framework of unified normative legal act. Moreover, the codification is determined by the objective necessity of combining identical or similar legal fields and the systematization of legislation in this form occurs, as a rule, during legal reforms.

It is noted in the article also that at the present time within the development of national legislation priority direction should be the improvement of traditional codes. And the adoption of the complex codes should be regarded as a secondary direction of codification work.

Key words: codification, system, normative, act, systematization, legislation.

УДК 342.5

ПРАВОСУБЪЕКТНОСТЬ СУДЬИ СУДА ОБЩЕЙ ЮРИСДИКЦИИ**В.С.ЕГОРОВА**

*Национальный Технический Университет Украины
«Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского»
egorova1611@mail.ru*

Правосубъектность судьи суда общей юрисдикции – это способность физических лиц по законодательству приобретать юридический статус судьи суда общей юрисдикции и выступать носителем субъективных прав и юридических обязанностей профессиональной судьи. Правосубъектность судьи суда общей юрисдикции Украины определяется необходимой квалификацией кандидата в судьи, установленного Законом Украины «О судебной системе и статусе судей» и другими правовыми актами. Так, для достижения эффективности правосудия при соответствии профессиональных знаний, личностных и моральных качеств кандидата установленным требованиям, государство признает его способным и готовым к осуществлению данного вида деятельности.

Ключевые слова: правосубъектность, судья, статус, суд.

Рассмотрение статуса судьи суда общей юрисдикции предполагает установление правосубъектности судьи. Профессиональная судебная деятельность предполагает наличие определенного социального статуса, профессионально-образовательного уровня, жизненного опыта у субъекта, который ее осуществляет. Поэтому законодатель путем закрепления нормативно оформленных требований устанавливает специальную правосубъектность судьи, утрата которой является основанием для лишения статуса носителя судебной власти.

Анализ особенностей правосубъектности судьи суда общей юрисдикции, обобщение научной юридической литературы является необходимым условием установления составляющих элементов правосубъектности судьи суда общей юрисдикции. Решение этого вопроса – ключ к решению общей проблемы правосубъектности в теории права.

Анализ отдельных аспектов данной проблемы встречается в трудах украинских исследователей: Бисага Ю., Бойко В.Ф., Кравчук В.М., Костюк И.В., Москвичи Л.М., Сгорели В.Ф., Федоренко В.Л. и других авторов. К сожалению, фундаментальных научных исследований, непосред-

ственно посвященных проблеме правосубъектности судьи суда общей юрисдикции, мало.

Полагаем, что исходным в определении правосубъектности судьи суда общей юрисдикции должно стать общетеоретическое определение этого понятия.

Правосубъектность судьи суда общей юрисдикции - это способность лица в установленном законодательством порядке приобретать правовой статус судьи суда общей юрисдикции, то есть выступать носителем субъективных прав и юридических обязанностей профессионального судьи.

Правосубъектность судьи суда общей юрисдикции определяется системой квалификационных требований к кандидату в судьи, которые установлены Законом Украины «О судоустройстве и статусе судей» (1) и другими нормативными правовыми актами.

В конституционном праве отсутствует единство мнений относительно сущности и содержания правосубъектности. Ряд исследователей в своих исследованиях отождествляют данное правовое явление с правоспособностью, поскольку, по их мнению, для разграничения этих понятий нет ни теоретических, ни практических оснований.

Представляется, что позиция по отождествлению правосубъектности и правоотношений является верной. Правоотношение является «особой формой социального взаимодействия, участники которого реализуют взаимные, корреспондирующие права и обязанности в целях удовлетворения своих потребностей и интересов» (2).

Юридическая специфика этого понятия отличается следующими чертами: участниками правоотношений могут быть только субъекты права, то есть лица, наделенные определенной правосубъектностью; для них характерна специфическая связь сторон в форме взаимных прав и обязанностей. Структуру понятия составляют субъекты (физические и юридические лица), объекты (материальные и нематериальные блага) и содержание, что представляет собой, с одной стороны (в материальном аспекте), разрешенное поведение обязанного лица, а с другой (в юридическом аспекте) - субъективные права и юридические обязанности .

Таким образом, правосубъектность можно определить как своеобразные правоотношения, где одной из сторон выступает индивид, свойствам которого предоставляется юридическое значение, а другой – государство, которое путем закрепления в законодательстве, признает эти качества юридически значимыми. Однако такие отношения не являются правоотношениями в их собственном понимании. Правосубъектность, возникающее в результате нормативного закрепления определенных свойств индивида, характеризует качество только одной стороны правоотношения.

Представляется, что правосубъектность следует определить и исследовать как автономное юридическое понятие, возможно, путем выделе-

ния фундаментального, доминирующего свойства, которое предопределяет все другие его характеристики. Узнать содержание любого правового явления можно только через познание его сущности, выступает его ядром, более устойчивым и концентрированным образованием.

Ближайшей к авторскому пониманию природы правосубъектности является позиция С.С.Алексеева (4), в соответствии с которой правосубъектность является общественно-юридическим свойством. Поэтому правосубъектность является первичным звеном конкретизации юридических норм, где определяется общее правовое положение субъектов.

Схожей точки зрения придерживается и М.И.Матузов, который рассматривает правосубъектность как возможность или способность лица быть носителем права со всеми вытекающими отсюда последствиями. Как видно, ученый констатирует взаимосвязь носителя правового статуса и его неотъемлемого свойства - правосубъектности. Более того, Р.А.Халфина считает, что именно правосубъектность определяет возможность быть субъектом прав и обязанностей в различных сферах общественных отношений.

Таким образом, ученые предлагают исследовать сущность правосубъектности через категорию «субъект права». Однако последнее понятие является абстрактным, строго научным. Оно есть результат выделения наиболее существенных правовых признаков, свойственных всем конкретным участникам правоотношений. Этим объясняется и разнообразие подходов к определению сущности правосубъектности.

Учитывая приведенное, полагает, что правосубъектность судьи суда общей юрисдикции является специальным видом правосубъектности, определяет способность конкретного человека быть носителем специальной деятельности - осуществлять правосудие в государстве. То есть это понятие включает юридическую характеристику личности человека, осуществляющего функции носителя судебной власти, учитывает его качества и способности в аспекте соответствия тем критериям, которые определены в законодательстве как обязательные для наделения установленным комплексом юридических возможностей.

Действующее законодательство Украины устанавливает в отношении лиц, претендующих на занятие должности судьи суда общей юрисдикции, а значит, и на приобретение соответствующего конституционно-правового статуса, следующие требования:

1) кандидат на замещение судейской должности должен обладать конкретными социальными характеристиками: им может быть только гражданин Украины, проживающий на территории страны не менее 10 лет и имеющий высшее юридическое образование, стаж работы в области права не менее трех лет и достигший 25-летнего возраста. Это, так сказать, общие требования относительно кандидатов на должность судьи.

Для отдельных категорий носителей судебной власти закон предусматривает также дополнительные требования.

Действующее законодательство Украины не допускает применение ограничений, связанных, в частности, с происхождением, социальным и имущественным состоянием, расовой или национальной принадлежностью, пола, политическими взглядами, религиозными убеждениями и др. Исключения допускаются только в отношении трех категорий лиц: а) признанных судом ограниченно дееспособными или недееспособными; б) имеющих хронические психические и другие заболевания, которые препятствуют выполнению обязанностей судьи; в) в отношении которых производится дознание, досудебное следствие или судебное разбирательство уголовного дела, или лиц, имеющих непогашенную или неснятую судимость;

2) претендуя на занятие судейской должности, должен быть профессионально пригодным к этой деятельности. Ведь именно судья дает «жизнь» правовым нормам. И от того, как он понимает назначение права, каков уровень его правосознания и юридической подготовки во многом зависит реализация замысла законодателя. Поэтому нормативное определение совокупности и структуры психических и психофизиологических особенностей судьи является одним из условий эффективной реализации полномочий носителя судебной власти.

Установление профессиональной пригодности субъекта к профессиональной деятельности в качестве судьи, на наш взгляд, должно осуществляться путем сравнения структуры его психических и психофизиологических особенностей с «идеальной моделью», заложенной в профессиограмме судьи. Именно нормативно оформленная профессиограмма позволит объективно и справедливо в отношении каждого конкретного судьи оценить набор, комбинацию и уровень развитости его профессионально важных качеств и прогнозировать результаты его деятельности. В этом аспекте законодательное закрепление социально-психологических требований к кандидату в судьи может стать одной из гарантий эффективности судебной власти.

Установление соответствия кандидата требованиям профессии судьи происходит отбора в форме квалификационного экзамена. Законодатель нормативно закрепил, что при соответствии профессиональных знаний, личностных и моральных качеств уровня кандидата, необходимых для достижения эффективности правосудия, государство признает его способным, готовым к осуществлению данного вида деятельности.

Следует отметить, что характерным признаком правосубъектности является желание, волеизъявление лица занять соответствующую должность.

При условии соответствия лица всем вышеперечисленным требованиям государство признает его способным иметь право на занятие судей-

ской должности, а следовательно, и на приобретение правового статуса судьи. Замещение лицом должности судьи, а значит, и наделение правовым статусом носителя судебной власти осуществляется на основе с правового акта Президента или Верховной Радой Украины о назначении (избрании) конкретного лица на должность судьи.

Таким образом, правосубъектность судьи суда общей юрисдикции - это реальное правовое явление, имеющее самостоятельное содержание. Оно обусловлено спецификой конституционно-правового статуса носителя судебной власти и выражается в признанной государством с помощью правовых норм соответствия личности требованиям профессиональной судейской деятельности.

Этимологически понятие «соответствие» является формообразующим признаком компетентности. Термин «компетентность» происходит от слова «компетенция» (competentia) латинского происхождения и буквально означает согласованность частей, соразмерность, симметрию (5).

В правовой литературе существуют следующие три подхода к определению понятия «компетентность»: 1) знание дела; 2) включение в содержание данного понятия уровня образования, опыта работы по специальности, стаж работы в должности; 3) рассмотрение компетентности во взаимосвязи знаний и способов реализации их на практике. Однако, несмотря на разнообразие, общим для всех подходов является то, что «компетентность» рассматривается как категория, отражающая характеристику человека, который является носителем судебной власти в государстве.

Полагаем, что компетентность следует рассматривать как системное качество, в основе которой находятся знания, умения, навыки, определенные способности, которые необходимы при осуществлении конкретной профессиональной деятельности, ведут к ее успешности.

На наш взгляд, в смысле правосубъектности судьи суда общей юрисдикции можно выделить социальную, психофизиологическую, профессиональную, моральную компетентность. При нормативном определении данные свойства субъекта приобретают характер юридически значимых и составляют структуру профессионально важных качеств судей судов общей юрисдикции.

Профессионально важные качества - это совокупность индивидуально-психологических способностей личности, отвечающих требованиям данной профессии, деятельности и являющихся условием ее успешного выполнения. Они выступают ее предпосылкой и одновременно сами совершенствуются, шлифуются в ходе осуществления профессиональной деятельности.

Нормативно определенные профессионально важные качества судьи суда общей юрисдикции становятся юридически обязательным условием для наделения и сохранения конституционно-правового статуса.

Некоторые ученые выделяют следующие группы профессионально важных признаков, характеризующих функциональные возможности человека с разных сторон:

1. Профессионально важные признаки, которые трудно поддаются тренировке, развитию и выражают устойчивые индивидуальные особенности человека.

2. Профессионально важные признаки, которые удается развить в процессе обучения.

3. Профессионально важные признаки, которые являются наиболее негибкими, подвергаются функциональному распаду под влиянием длительной и/или напряженной профессиональной работы.

Исследуя профессионально важные качества государственных служащих, некоторые авторы предлагают следующую их классификацию: 1) первичные, исходные качества, которыми должен обладать кандидат на государственную должность; 2) качества, приобретаемые в процессе выполнения профессиональных функций, накопления опыта и продвижения по службе. Как первичные, так и приобретенные качества имеют три аспекта своего проявления: 1) общекультурный; 2) деловой, профессиональный; 3) личностный.

Как отмечалось выше, содержание профессионально важных качеств судьи суда общей юрисдикции обуславливается сущностью, спецификой его профессиональной деятельности. Однако профессию судьи психологи не относят к числу тех, которые связаны с особой естественной основой, - специальными способностями. Это означает, что отдельные качества личности могут быть компенсированы другими качествами и способностями, тесно с ними связанными. Это положение должно быть учтено при проведении квалификационной аттестации судьи суда общей юрисдикции и даче заключения о его соответствии должности.

Профессиональная судебная деятельность также предполагает наличие у субъекта, который ее осуществляет, высокоразвитых общих способностей. Это означает, что при формировании профессионального судебного корпуса необходимо учитывать индивидуальные, социальные, психофизиологические, профессиональные, моральные качества и способности личности будущего судьи. В этой связи актуализируется вопрос научно обоснованного профессионального психологического подбора судебных кадров.

Исходя из вышесказанного, следует отметить нужным заметить, что правосубъектности судьи суда общей юрисдикции присущи следующие характерные признаки:

1) правосубъектность судьи суда общей юрисдикции является специальным видом правосубъектности;

2) правосубъектность является необходимой составляющей конституционно-правового статуса судьи суда общей юрисдикции;

3)сущность правосубъектности сводится к юридической характеристике личности судьи суда общей юрисдикции как субъекта, осуществляющего правосудие в государстве;

4)правосубъектность является системным качеством, в структуре которой можно выделить социальную, психофизиологическую, профессиональную и моральную компетентность;

5)содержание правосубъективности судьи суда общей юрисдикции обуславливается профессиональной деятельностью и составляет определенные профессионально важные качества и способности судьи, что является необходимым условием эффективности судебной власти;

б)правосубъектность определяет соответствие конкретного судьи занимаемой должности, профессиональной группе в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Украины «Об адвокатуре и адвокатской деятельности» от 5 июля 2012 № 5076-VI. // Официальный вестник Украины, 2012, №62, Ст. 2509.
2. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В.Лазарева. М.: Юристъ, 1994, 360с.
3. Петрушин А.В. Правовой режим государственной службы: вопросы общей теории: Дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Национальная юридическая академия Украины. Х., 1998, 383с.
4. Алексеев С.С. Проблемы теории права: Курс лекций: В 2-х т. Т.1. Свердловск: СЮИ, 1972, 396 с.
5. Юридическая энциклопедия: В 6 т. Т.6 / Редкол. Ю.Шемшученко (отв. ред.) и др. М.: «Украинская энциклопедия», 2004, 768с.
6. Федоренко В.Л. Субъекты конституционно-правовых отношений в Украине и их система // Бюллетень Министерства юстиции Украины, 2011, №4, с. 27-33.

ÜMUMİ YURİSDİKSİYA MƏHKƏMƏSİ HAKİMİNİN HÜQUQ SUBYEKTLİYİ

V.S.YEQOROVA

XÜLASƏ

Ümumi yurisdiksiya məhkəməsi hakiminin hüquq subyektliliyi fiziki şəxslər tərəfindən qanunvericiliyə uyğun olaraq ümumi yurisdiksiya məhkəməsi hakiminin hüquqi statusunu əldə etmək və peşəkar hakimə aid subyektiv hüquq və hüquqi vəzifələrin daşıyıcısı olmaq qabiliyyətidir. Ukrayna ümumi yurisdiksiya məhkəməsi hakiminin hüquq subyektliliyi “Məhkəmə sistemi və hakimlərin statusu haqqında” Ukrayna Qanunu və digər hüquqi aktlarla nəzərdə tutulan hakimliyə namizədin zəruri kvalifikasiyası ilə müəyyənləşir. Belə ki, hüquq mühakiməsinin səmərəliliyinə nail olmaq üçün namizədin peşəkar bilikəri, şəxsi və mənəvi xüsusiyyətləri nəzərdə tutulan tələblərə uyğun olduğu halda, dövlət onun bu növ fəaliyyətin həyata keçirilməsinə qadir və hazır olmasını tanıyır.

Açar sözlər: hüquq subyektliliyi, hakim, status, məhkəmə.

**THE LEGAL PERSONALITY
OF A JUDGE OF COURT OF GENERAL JURISDICTION**

V.S.IEGOROVA

SUMMARY

The legal personality of a judge of court of general jurisdiction is the ability of individuals under the law to acquire the legal status of a judge of court of general jurisdiction and to be the bearer of subjective rights and legal obligations of a professional judge. The legal personality of a judge of court of general jurisdiction of Ukraine is determined by the necessary qualification of a candidate for a judge, established by the Law of Ukraine «On the Judicial System and Status of Judges» and other legal acts. So, to achieve the effectiveness of justice in accordance with the professional knowledge, personal and moral qualities of a candidate to the established requirements, the state recognizes him as capable and ready to carry out this type of activity.

Key words: legal personality, judge, status, court.

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR**UOT 94(479.24)****BEYNƏLXALQ LAYİHƏLƏR AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
GEOSİYASİ NÜFUZUNUN ARTMASININ
SƏBƏBLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ****B.E.NƏBİYEV***Bakı Dövlət Universiteti
bextiyar030@ hotmail.com*

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının regionda nüfuzunun artmasının səbəblərindən biri kimi ölkə iqtisadiyyatında və ictimai həyatın müxtəlif aspektlərində əldə etdiyi uğurlardan bəhs edilir. Onların Azərbaycan Respublikasının geosiyasi nüfuzunun artmasına təsiri tədqiq edilir. Müəllif hesab edir ki, Azərbaycan Avrasiyanın giriş qapısı, Şərq-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya və enerji dəhlizinin mərkəzi dövləti hesab olunur. Bu mənada Azərbaycan Rusiyaya rəqib (alternativ), Şərq-Qərb ölkələrinə isə bağlayıcı (körpü) rolunu icra edir. Xüsusən qədim "İpək yolu" (Çindən Avropaya və bütün dünyaya açılan ən yaxın və əlverişli dəhliz) adlanan TRASEKA nəqliyyat-kommunikasiya layihəsinin, strateji Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin hərəkətverici qüvvəsi və əsas təminatçılardan biridir. Bundan başqa, Cənubi Asiya, Rusiya, İran və Avropa nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizində də iştirak edən Azərbaycan özünün əlverişli coğrafi resurslarına malik olduğunu bir daha təsdiq edir.

Açar sözlər: geosiyasi nüfuz, beynəlxalq layihələr, TRASEKA, TANAP

Azərbaycan Respublikasının regiondakı nüfuzunun artmasının səbəblərindən biri ölkə iqtisadiyyatında və ictimai həyatın müxtəlif aspektlərində əldə etdiyi uğurlardır. Bu uğurlar xüsusi ilə özünü qlobal layihələrin mərkəzində Azərbaycanın dayanması ilə bağlıdır. Azərbaycan dünyanın regional problemlərinin həllində və eyni zamanda, beynəlxalq münasibətlər şəbəkəsinin müsbət inkişafının formalaşmasında özünəməxsus siyasətə malikdir. Qeyd edilən uğurların təməlinə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müəllifi olduğu neft strategiyası dayanmaqdadır. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan dövləti hərbi təcavüz, daxili çəkişmələr və iqtisadi çətinliklər ilə üzləşmişdir. 1993-cü ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə qayıdırdan sonra qısa müddət ərzində sabitlik bərpa olundu və ölkənin iqtisadi imkanlarının səfərbər olunması, dövlətin malik olduğu təbii sərvətlə-

rinin istismarına xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədi ilə cəsarətli siyasi addımlar atıldı. 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıdakı “Gülüstan” sarayında öz müstəsna əhəmiyyətinə görə “Əsrin müqaviləsi” adını almış saziş bağlandı. Dənizin dərinliyində yerləşən “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarının işlənilməsi və məhsulun pay bölgüsü haqqında 400 səhifəlik bu müqavilə 4 dildə tərtib edilmişdir. “Əsrin müqaviləsi”ndə 8 ölkədən (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya, Səudiyyə Ərəbistanı) 13 şirkət (Amoko, BP, MakDermott, Yunokal, ARDNŞ, LUKoyl, Statoyl, Ekson, Türkiyə petrolları, Penzoyl, İtoçu, Remko, Delta) iştirak edirdi. Bu müqavilə sonradan 19 ölkəni təmsil edən 41 neft şirkəti ilə daha 26 sazişin imzalanmasına yol açdı. “Əsrin müqaviləsi” imzalanandan sonra onun iştirakçıları işçi strukturlar – Rəhbər Komitə, Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) və Məsləhət Şurası yaratdılar. Həmin strukturlar hüquqi səlahiyyət qazandıqdan, yəni 1994-cü il dekabrın 2-də Azərbaycan Prezidenti xüsusi Fərman imzalayandan sonra fəaliyyətə başladılar. 1994-cü il dekabrın 12-də Milli Məclis “Əsrin müqaviləsi”ni ratifikasiya etdi. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixində yeni milli neft strategiyası həyata keçirilməyə başlandı. Təmali Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan bu strategiyanın gerçəkləşməsi və beynəlxalq neft şirkətləri ilə sazişlərin imzalanması sayəsində ölkənin neft ehtiyatlarının istismarına çoxmilyardlı xarici investisiyalar cəlb edildi. Məhz bu müqavilədən sonra dünya dövlətlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına marağı artdı, ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsinə güclü təkan verildi. Müqavilənin imzalanması ilə xalqımızın öz sərvətləri üzərində sahiblik hüququ bir daha təsdiq edildi və eyni zamanda Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyaya açıq olması bir daha nümayiş etdirildi. “Əsrin müqaviləsi”nin bağlanması Azərbaycanın bir dövlət kimi tanınmasına, onun dünya iqtisadi sistemində qoşulmasına və beynəlxalq aləmdə mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə şərait yaratdı. Beynəlxalq neft sazişlərinin imzalanması ilə neft sazişlərində iştirak edən şirkətlərin dövlətləri ilə səmərəli və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafı üçün əsaslı təməl quruldu, ölkənin geosiyasi mövqeyinin daha da möhkəmlənməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesinin sürətlənməsi üçün şərait yarandı (1).

Təbii ki, Azərbaycanın neft strategiyası ölkənin siyasi əhəmiyyətinə birbaşa təsir elədi. Azərbaycanın yeni neft strategiyası 1996-cı ildən başlayaraq tədricən öz müsbət nəticələrini verərək, ölkəyə dünya iqtisadiyyatına və siyasətinə inteqrasiya istiqamətində ciddi addımlar atmağa imkan yaratdı. Xüsusən, “Əsrin müqaviləsi” bir dövlət olaraq Azərbaycanın dünyada və regionda geosiyasi və geoiqtisadi əhəmiyyətini artırdı, bölgədə və dünyada arzuolunan iqtisadi tərəfdaşa çevrildi. Mövcud şərait Azərbaycan hökumətinə ölkə daxilində dinamik sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf kursu həyata keçirməyə imkan yaratdı ki, bu da geosiyasi anlamda Azərbaycanın regional və beynəlxalq əhəmiyyətini, geoiqtisadi dəyərini yüksəltdi, müstəqil dövlət olaraq perspektivlərini artırdı. O vaxta qədər Cənubi Qafqaz və Xəzər hövzəsinin ən prob-

lemli, daxili münaqişələrin, etnik milli, sosial və dini qarşıdurmaların tüğyan etdiyi ölkəsi sayılan Azərbaycan, tezliklə regionda geosiyasi və geoiqtisadi cəhətdən ən əhəmiyyətli bir ölkəyə, arzuolunan iqtisadi tərəfdaşa və ciddi perspektivlər vəd edən dövlətə çevrildi. Digər iki Cənubi Qafqaz respublikası – Gürcüstan və Ermənistandan fərqli olaraq, böyük iqtisadi, əmək resursları və insan potensialına, zəngin enerji mənbələrinə, əlverişli coğrafi mövqeyə malik olması. Azərbaycana regionun vahid liderinə çevrilməsi imkanını yaratdı (2, 88-89).

Daha bir məsələ Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına nəqli idi. Azərbaycanın neft yataqlarının uğurla işlənməsi bilavasitə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin vaxtında inşası ilə bağlıdır. Əsas ixrac neft kəməri marşrutunun seçilməsi, onun idarə edilməsi üzrə müvafiq şirkətin yaradılması barədə təkliflər hazırlamaq, sərmayəçilərin, digər əlaqədar təşkilatların iştirakı ilə neft kəmərinin çəkilməsi zamanı ortaya çıxan məsələlərin operativ həll edilməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 sentyabr 1997-ci il tarixli sərəncamı ilə işçi qrupu yaradıldı və bu qrupa Azərbaycan Respublikası adından danışıqlar aparılması, neft kəməri keçən ölkələrin dövlət strukturları və müvəkkil orqanları ilə müqavilələrin hazırlanması səlahiyyəti verildi. İşçi qrupu tərəfindən aparılan tədqiqatlar və danışıqlar 1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul zirvə görüşü zamanı Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə Respublikası prezidentləri tərəfindən xam neftin Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair hökumətlərarası sazişin, Amerika Birləşmiş Ştatları prezidentinin şahidliyi ilə Azərbaycan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Gürcüstan Respublikası, Türkiyə Respublikası prezidentləri tərəfindən Azərbaycan Respublikasının və digər Xəzəryanı ölkələrin zəngin neft ehtiyatlarının beynəlxalq bazarlara uğurla ixracının təşkil edilməsi üçün başlıca mərhələ sayılan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri layihəsinin qısa bir müddət ərzində həyata keçirilməsinə yönəlmiş İstanbul Bəyannaməsinin imzalanması ilə müvəffəqiyyətlə başa çatmışdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi qısa bir zamanda, bir tərəfdən özünün texniki, iqtisadi, kommersiya, maliyyə göstəricilərinə görə, o biri tərəfdən isə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə üçün siyasi və enerji təhlükəsizliyini təmin edən xüsusiyyətlərinə, dünyanın bir çox ölkələrinin maraqlarına cavab verdiyinə görə nəhəng, dünya əhəmiyyətli bir layihəyə çevrilmişdir. Məlumdur ki, Dünya Bankı Azərbaycanla sıx əməkdaşlıq edir. Bu Bankın üstünlük verdiyi sahələr Bakı-Tbilisi-Ceyhan kimi irimiqyaslı layihələrdir. Bu da Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası kimi iri maliyyə qurumları tərəfindən həyata keçirilir. Eyni zamanda, Dünya Bankını Azərbaycanla bağlayan digər mühüm sahələr də var ki, bunların sırasında neft gəlirlərinin istifadə olunması, Azərbaycanda Neft Fondunun idarəçiliyi, büdcə xərclərinə nəzarət, ümumilikdə maliyyə resurslarının idarəçiliyini göstərmək olar. 2002-ci il sentyabrın 18-də Azərbaycan iqtisadiyyatında, tarixində geoiqtisadi baxımdan çox önəmli bir gün yaşanmışdır. Həmin gün XXI əsrin nəhəng mühəndis qurğularından biri kimi səciyyələn-

dirilən Bakı-Tibilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri tikintisinin təməlqoyma mərasimi keçirilmişdir. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin də iştirak etdiyi bu möhtəşəm mərasimə Türkiyənin, Gürcüstanın ölkə başçıları, ABŞ-ın energetika naziri, xarici şirkətlərin rəhbərləri ilə yanaşı, dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş çoxsaylı qonaqlar da qatılmışdır (3, 6).

Bakı-Tibilisi-Ceyhan layihəsinin baş tutması bir sıra region dövlətləri tərəfindən qısqançlıqla qarşılandı. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin adını daşıyan Bakı-Tibilisi-Ceyhan (BTC) kəmərinin uğurlu sona çatdırılması, İran və Rusiyanın regiondakı nüfuzuna zərbə olduğu üçün, hər iki dövlətin BTC-ni və regiondakı özlərinin fəal olmadığı layihələri təcrid etmə səyləri son dövrlərə qədər davam edir. Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxışı Rusiyanın iqtisadi maraqları ilə də üst-üstə düşmür. BTC-yə qədər Rusiyanın Ural nefti Aralıq dənizi ətrafında hakim rol oynamışdır. Lakin Azərbaycanın daha keyfiyyətli olan Azeri Light neftinin Aralıq dənizi sahillərinə enməsi, Rusiyanın Ural neftlərinin də bazarına zərbə endirmiş olur. Ehtimal olunur ki, Aralıq dənizi ölkələri Ural neftinin yerinə ondan daha keyfiyyətli olan Azeri Light neftini seçəcəklər. Rusiyanın boru kəməri müzakirələrində BTC əleyhdarı olmasının əsas səbəbi bu faktor idi. Rusiya, regionda Rusiyanın planlamadığı bütün layihələrə qarşıdır. Rusiyanın dövlət başçısı Vladimir Putin, BTC-nin Ceyhandakı açılışına dəvət edilməsinə baxmayaraq mərasimdə iştirak etməməklə birlikdə heç bir təbrik və ya bir açıqlama verməmişdir. Azərbaycanın enerji resurslarını beynəlxalq bazarlara daşıyan boru kəmərlərinin ABŞ və Avropa mənfəətlərinə uyğun gələn sərmayə ilə birlikdə regiona yerləşməsi, İranın regionla əlaqəli maraqlarına uymurdu. Bununla birlikdə, İranı təcrid edən boru kəmərləri Azərbaycanın regiondakı mövqeyini gücləndirəcək və İranın da regiondakı nüfuzunu azaldacaqdır. Təbii qaz bazarında İran təbii qazı ilə rəqabət edə biləcək boru kəmərlərinin çəkilməsi və bu boru kəmərlərinin yalnız Azərbaycanın enerji ehtiyatlarını deyil, eyni zamanda Orta Asiya respublikalarından Türkmənistan və Qazaxıstanın da enerji resurslarını dünya enerji bazarına daşması potensialına sahib olması İranı çox narahat edir. Buna görə də İran tərəfi bu layihəni iqtisadi potensialına bir zərbə kimi dəyərləndirir. İran tərəfi BTC-ni və təbii qaz layihəsi BTƏ (Bakı-Tibilisi-Ərzurum) kəmərinə təcrid etmək və Xəzər enerji siyasətinin daxilində qalmaq üçün bir sıra addımlar atmışdır. İranın Xəzərin statusu ilə bağlı ortaya çıxardığı problemlər, birbaşa enerji layihələrində iştirak etməsi, Qazaxıstan və Türkmənistanla imzaladığı swap müqavilələri bunlara misal göstərilə bilər. İran tərəfi bunların davamı kimi, BTC və digər layihələri təcrid etmək və Xəzər neftlərinin paylaşımı mövzusunda daha çox söz sahibi olmaq üçün 90-cı illərin swap və boru xətti projelərini gündəmə gətirmiş, bu çərçivədə Rusiya ilə enerji əlaqələrini inkişaf etdirməyə səy göstərmişdir. 8 iyun 2005-ci ildə Rusiyaya səfər edən həmin tarixlərdə İran Neft Nazirinin Beynəlxalq əlaqələr üzrə müavini olan Hadi Necad-Hüseynyan Rusiyaya neft və təbii qaz sahəsində əməkdaşlıq üçün əhəmiyyətli iki təklif vermişdir. Birincisi, İranın neft və təbii

qaz resurslarının işlədilməsi üçün əməkdaşlıq çərçivəsində Rusiya-İran enerji əməkdaşlığının formalaşdırılması təklif edilmişdir. İkinci olaraq isə, rus şirkətlərinə Rusiyanın neft və təbii qazını Bəsrə Körfəzindən sata bilməsinə şərait yaradan 25 illik Swap müqaviləsi təklif olunmuşdur. 27 iyun 2006-cı ildə Rusiyanın Qazprom şirkətinin prezidenti Aleksey Miller, İranın həmin ildə neft naziri olan Hadi Necad Hüseynyan ilə görüşərək enerji istehsalında və ixracatında əməkdaşlıq işlərində ortaq şirkətlər ittifaqı təşkil etmək istiqamətindəki işlərin davam etməsinə qərar verdilər. İran, Azərbaycanı təcrid etmək və Xəzər regionunda fəaliyyətini artırmaq məqsədilə, regionda istehsalçı və istehlakçı ölkələrin daxil olduğu ikinci bir OPEC (Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatı) xüsusiyyətində bir təşkilat qurma siyasəti aparırdı. Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının 15 iyun 2006-cı ildə keçirilən konfransında İran prezidenti Ahmedi-necat bu təkliflə çıxış etmiş və bu təklif Rusiya tərəfindən də dəstəklənmişdir. Azərbaycan, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv olmadığı üçün təşkilat daxilində qurulacaq bir enerji təşkilatı Azərbaycanı regional enerji proseslərindən də təcrid edəcəkdir. İranın bu addımı atması açıq şəkildə Azərbaycanı regional enerji əməkdaşlığından təcrid etmə siyasətidir. İranın bu cəhdləri eyni zamanda Türkiyə və ABŞ-ın dəstəklədiyi, Qazaxıstanın, Türkmənistanın və Azərbaycanın da daxil olduğu boru kəmərləri layihələrinə manəçilik törətmə məqsədi daşıyır (5). Bütün bunlara baxmayaraq bu qısqanc münasibət BTC-nin reallaşmasının qarşısını ala bilməmişdir.

Neft ixracı ilə yanaşı Azərbaycan qazının da beynəlxalq bazarlara çıxarılması olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Azərbaycan qazının dünya bazarlarına daşınması ölkənin nüfuzunun artmasına müsbət təsir edəcək və ölkəmizin mövqelərini gücləndirəcəkdə. Bu baxımdan Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihəsi xüsusi önəm daşıyır. 2007-ci il iyulun 3-də isə "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağından hasil edilən təbii qaz Bakı-Tbilisi-Ərzurum marşrutu üzrə Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri ilə Türkiyə sərhədlərini aşaraq, Türkiyənin qaz kəmərləri sisteminə daxil olmuşdur. Boru kəmərinin ümumi uzunluğu 691 km-dir. Bunun 443 km-i Azərbaycan, 248 km-i Gürcüstandadır. Kəmərin diametri isə 42 düymdür. Kəmərin son çatdırılma nöqtəsi Gürcüstan-Türkiyə sərhədində yerləşir. Türkiyə ərazisində (Ərzurumadək) isə qaz kəmərinin uzunluğu 280 km təşkil edir. Kəmərin Gürcüstan-Türkiyə sərhədindən Ərzuruma qədər olan hissəsi BOTAŞ şirkətinin qaz kəməri sisteminin bir hissəsi hesab edilir (6). Layihənin işə düşməsi bir sıra qüvvələrinin maraqları ilə toqquşmuşdur. 2012-ci il oktyabrın 4-nə keçən gecə Türkiyənin Qars əyalətinin Sarıqamış kəndi yaxınlığında Bakı-Tbilisi-Erzurum qaz kəmərinə partlayış baş vermiş və nəticədə Azərbaycandan qaz ixracı tamamilə dayandırılmışdır. 2015-ci il avqustun 25-də gecə saatlarında [PKK](#) terrorçuları Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin [Qars](#) vilayətindən keçən hissəsində partlayış törətmişlər. Partlayış kəmərin [Qars](#) vilayətinin Sarıqamış qəsəbəsindən keçən hissəsində törədilmişdir. 2015-ci il sentyabrın 3-də kəmərin Azərbaycandan keçən hissəsinin operatoru olan "BP-Azerbaijan" şirkətinin mətbuat xidmətinin

rəhbəri Tamam Bayatlı "APA-Economics"ə bildirdiyinə əsasən Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz kəməri vasitəsilə mavi yanacağıın nəqli bərpa edilmişdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəmərlərinin texniki-iqtisadi əhəmiyyəti ilə yanaşı, siyasi rolu da böyükdür. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərləri Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyəni, xalqlarımızı bir-birinə daha da yaxınlaşdıracaq, bölgəyə sülh və sabitlik gətirəcək, təhlükəsizliyi, ölkələrimizin dünyada mövqeyini möhkəmləndirəcəkdir.

Azərbaycan qazının ixracı ilə bağlı olaraq xüsusi əhəmiyyət daşıyan layihələrdən biri də TANAP-dır. Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri — təbii qazı [Türkiyənin](#) Şərqi sərhədindən Qərbi sərhədinə daşıyacaq, bütün ölkədə sabit tranziti təmin edəcək. Layihə [Azərbaycandan](#) başlayan genişlənmiş [Cənubi Qafqaz boru kəməri](#)ni [Avropa Birliyində](#) bir neçə kəmərlə əlaqələndirəcək. 5 il ərzində reallaşması nəzərdə tutulan layihənin dəyəri 7 mlrd. ABŞ dollarıdır. Dörd mərhələdə həyata keçiriləcək layihənin ilk mərhələsi 2018-ci ildə başa çatacaq. 2020-ci ildə kəmərin buraxılış qabiliyyəti ildə 16 mlrd., 2023-cü ildə 23 mlrd., 2026-cı ildə isə 31 mlrd. kubmetrə çatdırılacaq. İlk dövrdə TANAP kəməri ilə nəql olunacaq 16 mlrd. kubmetr Azərbaycan qazının 10 mlrd. kubmetri Avropaya, 6 mlrd. kubmetri isə Türkiyəyə satılacaq. Avropa üçün nəzərdə tutulan qaz Türkiyə-Bolqarıstan və ya Türkiyə-Yunanıstan sərhədində təhvil veriləcək.

TANAP layihəsində [ARDNŞ](#) 80%, Türkiyənin [BOTAS](#) və [TPAO](#) şirkətləri isə birlikdə 20% paya malikdir. TANAP layihəsi üzrə saziş 2012-ci il iyunun 26-da [İstanbulda](#) imzalanmış, boru kəmərinin diametri 56 düym və ya 1,4 metr nəzərdə tutulmuşdur. TANAP layihəsinin işə düşməsi Şahdəniz-2 layihəsi üzrə qaz hasilatına başlanma vaxtı ilə uzlaşdırılmış və 2017-ci il üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu layihənin əhəmiyyətini Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı Prezident İ.Əliyev olduqca yüksək hesab edərək aşağıdakıları söyləmişdir: “TANAP layihəsinin tarixçəsi çox qısadır, ancaq çox şərəflidir. 2012-ci ildə əziz qardaşım Rəcəb Tayyib Ərdoğanla bərabər biz İstanbulda TANAP anlaşmasını imzaladıq və qısa müddət ərzində bu anlaşma dünya miqyasında çox böyük dəstəyə nail ola bildi. Qısa müddət ərzində artıq TANAP layihəsi gerçəkləşir, bu gün təməl daşı qoyulur. 2013-cü ildə TAP layihəsi “Cənub” qaz dəhlizinin tərkib hissəsi kimi seçilmişdir. Hazırda “Cənub” qaz dəhlizinin tərkib hissələri, hər bir tərkib hissəsi üzrə sürətli iş gedir. “Cənub” qaz dəhlizi dörd hissədən ibarətdir: “Şahdəniz”, Cənubi Qafqaz qaz kəməri, TANAP və TAP. Keçən il sentyabrın 22-də biz Bakıda “Cənub” qaz dəhlizinin təməlini qoyduq, indi işlər başlamışdır. Əminəm ki, bütün bu işlər cədvəl üzrə gedəcək və biz bu işləri vaxtında icra edəcəyik. Bu gün “Cənub” qaz dəhlizi layihəsi Avropanın ən böyük infrastruktur layihəsidir. Bu layihəyə qoyulacaq vəsaitin həcmi ən azı 45 milyard dollardır. Bu gün TANAP layihəsinin əsas iştirakçıları Türkiyə və Azərbaycandır. Çox şadam ki, bizim strateji tərəfdaşımız BP şirkəti də səhmdar kimi bu layihəyə qoşulmuşdur. Azərbaycanın çox zəngin qaz ehtiyatları vardır. Ancaq təsdiq edilmiş qaz ehtiyatları 2,6 trilyon

kubmetrə bərabərdir. Proqnoz ehtiyatlar, yəni, ehtimal olunan ehtiyatlar isə ondan 2 dəfə çoxdur. Bu resurs bazası bu gün “Cənub” qaz dəhlizini təmin edir. Ancaq qeyd etdiyim kimi, bizim digər yataqlar da var. İndi o yataqlar üzrə işlər gedir. Əminəm ki, Azərbaycan qazı qonşu ölkələrə və Avropaya böyük həcmdə nəql ediləcək. “Cənub” qaz dəhlizinin əhəmiyyəti, eyni zamanda, ondan ibarətdir ki, bu gün bizim regionumuzda - Avrasiyada yeni bir əməkdaşlıq formatı yaranır. Biz ilk mərhələdə üçtərəfli formatı yaratdıq - Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan enerji, nəqliyyat, siyasi, iqtisadi, strateji tərəfdaşlıq formatı. Bu gün bu, real bir regional amil kimi özünü göstərir. Amma bu gün biz bu formatı genişləndiririk. Digər ölkələr bizim işlərimizə qoşulur – Yunanıstan, Bolqarıstan, Albaniya, İtaliya. Balkan ölkələri gələcəkdə Azərbaycan qazını ala biləcəklər. Mən buna əminəm. Eyni zamanda, Nabukko layihəsinin üzvləri - Bolqarıstan artıq bizim layihədə iştirak edir. Rumıniya, Macarıstan da əminəm ki, bu layihələrə qoşula bilərlər və qoşulmalıdırlar. Çünki bir daha demək istəyirəm ki, qaz resurs bazası kifayət qədər böyükdür. “Cənub” qaz dəhlizinin ötürmə qabiliyyəti kifayət qədər böyükdür və gələcəkdə lazım olarsa bu imkanlar daha da genişlənmə bilər. Biz çalışmalıyıq ki, qonşu və dost ölkələri maksimum dərəcədə öz təbii qazımızla təmin edək. Beləliklə, yeni bir əməkdaşlıq formatı yaranır. Bu işlərdə iştirak edən ölkələr təbii müttəfiqlərə çevrilirlər. Yəni, bu gün Avrasiya bölgəsində çox ciddi və yeni bir müttəfiqlik formatı yaranır. Bunun həm siyasi, həm iqtisadi təsiri çox böyük olacaqdır. Bu ölkələrin tarixi, mədəniyyəti fərqlidir, biz fərqli sivilizasiyalara mənsubuq. Ancaq bizi birləşdirən xoş niyyətimiz, eyni zamanda, konkret layihələrdir. Ona görə “Cənub” qaz dəhlizi sadəcə olaraq enerji layihəsi, boru kəməri deyil, bu, ciddi siyasi təşəbbüsdür. Bu, iqtisadi mənfəət gətirən bir layihədir və bu layihədə iştirak edən bütün ölkələr mənfəət götürəcək. Bizim əsas istəyimiz ondan ibarət idi ki, bütün ölkələr qazansın. Hasil edən ölkə, tranzit ölkələr, istehlakçı ölkələr - onların maraqları birləşməlidir. Maraqlar balansı yarandı. Ancaq o təqdirdə biz uğura nail ola bilərik. Bu məqsədlə biz keçən ay Bakıda “Cənub” qaz dəhlizinin birinci Məşvərət Şurasını keçirdik, çox böyük uğurla keçirdik. Çox şadam ki, Avropa İttifaqının vitse-prezidenti, ABŞ Dövlət Departamentinin yüksək vəzifəli nümayəndəsi, əlbəttə ki, “Cənub” qaz dəhlizinin bütün üzv ölkələrinin nümayəndələri orada iştirak etmişlər. Yəni bu, geniş beynəlxalq formatdır. Növbəti dövr ərzində qarşılıqlı anlaşma, işlərin əlaqələndirilməsi və qarşılıqlı inam bizim işimizi sürətləndirəcək. Çünki biz bir-birimizə daha da çox inanmalıyıq. Qeyd etməliyəm ki, Azərbaycan bu işlərdə bəlkə də ən böyük təcrübəsi olan bir ölkə kimi əlbəttə, öz xidmətlərini bundan sonra da göstərəcək” (8).

Dünya mediası Trans Anadolu Təbii qaz Boru Xətti Layihəsinə geniş yer ayırır. Azərbaycan qazının Trans Anadolu Təbii qaz Boru Xətti Layihəsi - TANAP vasitəsi ilə Avropaya çatdırılması dünya mediasının diqqət mərkəzindədir. Beynəlxalq və Türkiyə mediası TANAP-ın Avropa qaz bazarında xüsusi bir çəkiyə malik olacağından yazır. Türkiyənin nüfuzlu “Yeni Şafak” qə-

zeti TANAP-ı alternativi olmayan bir layihə kimi təqdim edir. Məqalədə qeyd olunur ki, TANAP layihəsi vasitəsi ilə Azərbaycan qazı Gürcüstandan və Türkiyədən keçərək Avropa bazarlarına çıxacaq: “12 milyard dollar dəyərində olan Trans Anadolu Təbii qaz Boru Xətti Layihəsinin təməli sırağagün Qars şəhərində Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev, Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan və Gürcüstan prezidenti Georgi Marqvelaşvili tərəfindən qoyulmuşdur. TANAP layihəsi vasitəsi ilə 2026-cı ildən Azərbaycan qazı ildə 31 milyard kubmetr olmaqla Avropaya çatdırılacaq”. Yazıda ilk qaz nəqlinin 2018-ci ildə başlayacağı bildirilir: “İlk vaxtlar bu layihə vasitəsi ilə ildə 16, daha sonra isə 24 və 31 milyard kubmetr qazın nəqli nəzərdə tutulmuşdur. TANAP Türkiyə üçün ən böyük təbii qaz layihəsi kimi tarixə düşəcək”. “Yeni Şafak” qəzetində, həmçinin TANAP layihəsi haqqında yazar Erdal Tanasın məqaləsi dərc olunmuşdur. Məqalədə bu layihə vasitəsi ilə Türkiyənin dünya enerji məkanında xüsusi yer tutacağı bildirilir: “Hazırda Avropa ölkələri enerji resurslarının təhlükəsiz daşınmasına xüsusi əhəmiyyət verir. Həmçinin Türkiyə başda olmaqla, Avropanın bir çox ölkələrində təbii qaza olan ehtiyac daha da artmışdır. Buna görə də Avropa dövlətləri təbii qazın əldə olunması üçün alternativ qaz ixrac edən ölkələrlə əməkdaşlıq etməkdə maraqlıdırlar. TANAP-ı bu baxımdan uğurlu layihə hesab etmək olar. Bu layihə Türkiyənin 12 il ərzində dəyişdiyinin göstəricisidir”. Yazar qeyd edir ki, TANAP layihəsi ilə Azərbaycan və Türkiyə arasında yeni bir dövr başlayacaq: “Bu layihə iki qardaş ölkəni enerji resurslarının Avropa bazarlarına çıxarılmasında əhəmiyyətli dövlətlərə çevirəcək. TANAP tarixə əsrin layihəsi kimi düşəcək”. Məqalədə qeyd olunur ki, ilk vaxtlar TANAP layihəsinin həyata keçməməsi üçün bəzi qüvvələr fəaliyyətə başladı: “Bu layihənin iqtisadi və siyasi baxımdan uğurlu olmayacağını bildirən bəzi qüvvələr TANAP-ın reallaşmaması üçün əllərindən gələni etdilər. Bəziləri bu layihəni “NABUCCO” ilə müqayisə edirdi. Lakin TANAP-ın təməlqoyma mərasiminin keçirilməsi həmin qüvvələrin proqnozlarını alt-üst etdi. Bu layihə təkcə Türkiyənin 12 ildə əldə etdiyi iqtisadi və siyasi uğurlarının göstəricisi deyil, həm də “Yeni Türkiyə”nin 2023-cü ilə iri addımlarla irəlilədiyinin göstəricisidir. Bu layihə enerji resurslarından asılı olan Türkiyəni tranzit ölkəyə çevirəcək. Bunun vasitəsi ilə Türkiyə Avropa qaz bazarının təhlükəsizliyini təmin edəcək”. Yazar sonda Türkiyənin TANAP vasitəsi ilə daha da yüksələcəyini qeyd edir. Bolqarıstanın ingilisdilli “Novinite.com” saytı da TANAP layihəsi haqqında məqalə dərc etmişdir. Yazıda bildirilir ki, bu layihə Avropa ölkələrinin Rusiyadan qaz asılılığını azaldacaq: “Türkiyə ilə Azərbaycan TANAP layihəsinin təməlini qoymuş, təməlqoyma mərasimində Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentləri iştirak etmişdir. Bu layihə vasitəsi ilə Xəzər dənizində və Yaxın Şərqdə çıxarılan təbii qaz Avropa bazarlarına nəql olunacaq. Bununla da Avropa dövlətlərinin Rusiyadan təbii qaz asılılığı daha da azalacaq”. Məqalədə TANAP-ın 1850 kilometr uzunluğunda olduğu və Azərbaycanın “Şahdəniz 2” yatağından qazın Türkiyə vasitəsi ilə Avropa bazarlarına çıxarılacağı vurğulanır: “Bu layihə vasitəsi ilə artıq 2018-ci

ildən başlayaraq qaz nəql edilməsi gözlənilir. TANAP layihəsinin payçıları “Cənub Qaz Dəhlizi” şirkəti 58%, BOTAŞ 30%, BP 12% olmaqla müəyyən-ləşmişdir”. Türkiyənin nüfuzlu “Ahaber” saytında da TANAP haqqında məqalə dərc olunmuşdur. Yazıda TANAP-ın region və dünya üçün əhəmiyyətli bir layihə olduğu bildirilir: “Bu layihə vasitəsi ilə təkcə Azərbaycan qazı nəql olunmayacaq. Gələcəkdə Türkmənistan və İran qazının bu kəmərlə nəql ediləcəyi gözləniləndi. Bununla da Türkiyə dünyada enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xüsusi dövlətə çevriləcək. Həmçinin yaxın gələcəkdə İraq qazının TANAP-a qoşulması perspektivlərində mövcuddur”. Məqalədə layihənin 10 milyard dollara həyata keçiriləcəyi qeyd olunur: “Kəmərin çəkilməsində 15 mindən çox insanın işlə təmin olunacağı gözlənilir. TANAP vasitəsi ilə artıq 2026-cı ildən başlayaraq 31 milyard kubmetr qaz nəql olunacaq” (9).

Azərbaycan Avrasiyanın giriş qapısı, Şərqi-Qərbi nəqliyyat-kommunikasiya və enerji dəhlizinin mərkəzi dövləti hesab olunur. Bu mənada Azərbaycan Rusiyaya rəqib (alternativ), Şərqi-Qərbi ölkələrinə isə bağlayıcı (körpü) rolunu icra edir. Xüsusən qədim “İpək yolu” (Çindən Avropaya və bütün dünyaya açılan ən yaxın və əlverişli dəhliz) adlanan TRASEKA nəqliyyat-kommunikasiya layihəsinin, strateji Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin hərəkətverici qüvvəsi və əsas təminatçılarından biridir. Bundan başqa, Cənubi Asiya, Rusiya, İran və Avropa nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizində də iştirak edən Azərbaycan özünün əlverişli coğrafi resurslarına malik olduğunu bir daha təsdiq edir. Hazırda Azərbaycan Avrasiya bölgəsinin əsas transit ölkələrindən biri olaraq Şərqi-Qərbi əmtəə, enerji-yanaacaq və başqa əlaqələrinin əsas mərkəzləri sırasında mühüm yer tutur. Bu mövqe getdikcə güclənir və Azərbaycan özünün tranzit imkanlarını daha da genişləndirir. Ən əsası isə dünyanın əsas qloballaşma və regional inteqrasiya mərkəzləri (Avropa İttifaqı, ABŞ, Yaponiya, Çin, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri və b.) Azərbaycanın tranzit ölkə mövqelərinin güclənməsində maraqlıdırlar və bu işə ciddi səy qoyurlar (4, 207-208). Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində tədbirlərin uğurla nəticələnməsi alternativ layihələrin də inkişafına səbəb olmuşdur. Məsələn, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi ideyası buna nümunə ola bilər. Bu layihə Hindistan, Pakistan, Oman, İran, Rusiya tərəfindən irəli sürülmüşdür. Dəhlizin fəaliyyəti Hindistandan gələn yüklərin gəmi vasitəsi ilə Süveyş kanalından keçib, Ümid burnunu dolanaraq İranın Bəndər Abbas limanına çatdırılmasını, buradan da onların dəmir yolu vasitəsi ilə Azərbaycan ərazisindən keçməklə Rusiya və digər ölkələrə ötürülməsini nəzərdə tutur. Azərbaycan bu layihədə də fəal iştirak edərək onu milli maraqların təmin edilməsi və ölkədə digər nəqliyyat növlərinin inkişafı baxımından əlverişli hesab edir. Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi haqqında razılaşma 2000-ci ildə Rusiyada əldə olunmuşdur. Razılaşmanın əsas məqsədi yük və sərnişin daşımalarının təşkilində nəqliyyat əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, üzv ölkələrin dəmir yolu, avtomobil, dəniz, çay və hava nəqliyyatı xidmətləri beynəlxalq bazara girişi üçün şəraitin yaradılması,

beynəlxalq daşımaların həcmnin artırılmasına yardım göstərilməsi, nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin təhlükəsizliyinin təmin olunması, razılaşdırılmış nəqliyyat siyasətinin həyata keçirilməsidir. Bu nəqliyyat dəhlizi Azərbaycanın əlverişli tranzit imkanlarından geniş istifadəni zəruri edir. Bununla əlaqədar olaraq indiyədək bir sıra işlər həyata keçirilmişdir. Ötən ilin dekabrında Prezident İlham Əliyev “Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycan Respublikasının ərazisindən keçən hissəsində işlərin sürətləndirilməsi haqqında” sərəncam imzalamışdır. Sərəncamın icrası Azərbaycan dəmir-yollarının İran dəmiryolları şəbəkəsi ilə əlaqələndirilməsini və bu sahədə görülən işləri sürətləndirəcək, Azərbaycanın tranzit ölkə kimi əhəmiyyətini daha da artıracaqdır.

Bu gün beynəlxalq miqyasda yükdaşımalar sahəsində ciddi rəqabət var. Təbii ki, belə bir şəraitdə böyük tranzit potensialına malik olan Azərbaycan müşahidəçi mövqeyində dayana bilməz və daha əlverişli şərtlər təklif etməklə, tranzit daşımaları sahəsində səmərəli idarəçiliyin təşkil olunması, müvafiq koordinasiya siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bu sahədə ciddi irəliləyişlər əldə edə bilər. Bu baxımdan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin qarşıya qoyduğu əsas məqsədlərdən biri ölkəmizin aparıcı tranzit mərkəzinə çevrilməsini tam təmin etməkdir. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında deyilir ki, Azərbaycanı regionun ticarət mərkəzinə çevirmək məqsədi ilə ölkənin strateji coğrafi mövqeyindən səmərəli istifadə etməklə tranzit və nəqliyyat xidmətlərinin inkişafı, ölkənin bölgələrində logistika mərkəzlərinin yaradılması nəzərdə tutulur. Bütün bunlar, eyni zamanda, istehsal və investisiya mərkəzi kimi də ölkənin cəlbediciliyinin artmasına, yeni biznes və məşğulluq imkanlarının yaranmasına yol açacaq. Bu məqsədlə yerli və beynəlxalq daşımaların idarə olunması mexanizmi təkmilləşdiriləcək, ölkənin nəqliyyat sisteminin beynəlxalq nəqliyyat sisteminə inteqrasiyası genişləndiriləcək, əhaliyə göstərilən nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyəti artırılacaq, sərnişindaşıma sahəsində gediş haqqının ödənilməsi ilə bağlı müasir texnologiyaların tətbiqi reallaşdırılacaqdır. Bununla əlaqədar avtomobil, dəmiryolu, su, hava nəqliyyatı sahəsində vahid strateji yanaşmanı əks etdirən ümumiləşdirilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Artıq bu tədbirlərin bir qismi uğurla reallaşmışdır. Ölkəmizdə nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı, tranzit potensialının artırılması istiqamətində bir sıra irimiqyaslı layihələr həyata keçirilmiş, bu sahəyə irihəcmli dövlət investisiyaları yönəldilmişdir. Bakıda və ölkə regionlarında beynəlxalq hava limanlarının, Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri istiqamətində beynəlxalq əhəmiyyətli avtomobil yollarının tikintisi və dəmiryolu xətlərinin yenilənməsi ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsində mühüm rol oynayır. Ən əsası bunlar Azərbaycanın tranzit potensialını və tranzit daşımalarında iştirak imkanlarını genişləndirir. Digər tərəfdən, İpək yolu üzərində geniş iqtisadi zolağın yaradılmasının fəal dəstəkçisi olan respublikamız digər dəhlizlərlə müqayisədə yüklərin Azərbaycan ərazisindən keçməklə müxtəlif istiqamətlərə tranzit daşımalarının səmərəli təşkilinə etibarlı təminat

verir, daha əlverişli şərtlərlə qısa müddətdə, təhlükəsiz və vaxtında çatdırılmasına, tranzit daşımalarının həcmnin dəfələrlə artmasına imkan yaradır. Prezident İlham Əliyevin nəqliyyat sektorunun ölkə iqtisadiyyatında artan rolundan danışarkən qeyd etdiyi kimi: “Azərbaycan Asiyanı Avropa ilə birləşdirən körpüdür. Biz indi öz nəqliyyat infrastrukturumuzu möhkəmləndiririk. Bizim dəniz nəqliyyatına, dəmiryoluna böyük investisiyalar qoyulur. Bir sözlə, nəqliyyat sektoru gələcəkdə böyük rol oynayacaqdır. Regionda digər mühüm işlər də məhz bununla bağlıdır”. Son illər ölkəmizin nəqliyyat infrastrukturunda həyata keçirilən yenidənqurma işləri, beynəlxalq layihələr, qəbul olunan dövlət proqramları bu sahənin inkişafına təkan vermiş, Asiya ilə Avropanın qovuşuğunda yerləşən Azərbaycanın nəqliyyat dəhlizi kimi önəmini daha da artırmışdır. Beləliklə, Avrasiya məkanının mühüm logistik mərkəzlərdən birinə çevrilən Azərbaycan həm də öz tranzit imkanlarını artırmağa yol açan yeni təşəbbüslərin müəllifidir. Bu təşəbbüslərdən biri Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu layihəsidir. Tarixi İpək yolunun bərpası çərçivəsində nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsində böyük addım olan bu layihə Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yeni səviyyədə inkişafına şərait yaradır. Ən əsası bu dəmiryolu bağlantısı nəqliyyatın inkişafında yeni mərhələnin başlanması deməkdir. Çünki iqtisadi baxımdan səmərəli, dayanıqlı, təhlükəsiz və ekoloji normalara tam cavab verəcək BTQ dəmiryolu xətti Şərqi-Qərbi nəqliyyat dəhlizinin əsas elementlərindən olmaqla Cənubi Qafqaz, eləcə də bütövlükdə Avrasiyada ticari-iqtisadi münasibətlər sahəsində sıx əməkdaşlığa, regionda sosial-iqtisadi artımın sürətlənməsinə, eləcə də ölkələrin global səviyyədə əməkdaşlığının genişlənməsinə böyük töhfə verəcək. Beynəlxalq standartlara uyğun tikilən bu dəmir yolu yüklərin və sərnişinlərin fasiləsiz, vaxtında və təhlükəsiz daşınmasını təmin edərək, daşımaların həcmnin artmasına, tariflərin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına gətirib çıxaracaq, nəqliyyat infrastrukturunun geniş miqyasda inkişafına, nəqliyyat əlaqələrinin səmərəliliyinin artmasına, beynəlxalq bazarlara daha əlverişli çıxışın təmin olunmasına əlverişli şərait yaradacaq. BTQ dəmir yolu xəttinin istismara verilməsi ilə həm bərə, həm də konteyner-vaqon daşımaları daha da inkişaf edəcək. Bu isə beynəlxalq daşımalarda mühüm rol oynayır.

Bu tarixi layihənin həyata keçirilməsi yük və sərnişinlərin Avropa və Asiyaya çatdırılması ilə yanaşı, ixrac mallarının Azərbaycan ərazisindən tranzitinin artmasına, Xəzər hövzəsi regionunun Avropa ilə bilavasitə nəqliyyat əlaqələrinin qurulmasına, Avropaya inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsinə, əmtəə və xidmətlərin nəqli yollarının diversifikasiyasına xidmət edəcək, Azərbaycanın və region dövlətlərinin xarici iqtisadi əlaqələrinin səmərəliliyini daha da yüksəldəcək. Beləliklə, bu dəmiryolu Avropa və Asiya ölkələri arasında yüklərin daşınmasında əvəzsiz rol oynamaqla bərabər, Azərbaycanın tranzit ölkə kimi əhəmiyyətini daha da artıracaq.

Ölkəmizin tranzit imkanlarını artıran digər mühüm layihələrdən biri də Yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı Kompleksidir. Əlverişli şəraitdə

tikilməkdə olan liman regionun avtomobil, dəmir və dəniz yollarının kəsişmə nöqtəsinə çevriləcək. Limanın inşasının birinci fazası 2017-ci ildə başa çatacaq və Çindən tutmuş Mərkəzi Asiya və Avropayadək daşımalara töhfəsini verəcək. Birinci mərhələdə limanın yükaşıma qabiliyyəti ildə 10 milyon ton yük və 50 min konteynerdən ibarət olacaq. İkinci mərhələdə limanın yükaşıma gücü 17 milyon ton yük və 150 min konteynerə, üçüncü mərhələnin yekununda isə 25 milyon ton yük və 1 milyon konteynerə çatdırılacaq. Limanda layihə üzrə logistika mərkəzinin yaradılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Liman kompleksi üçün ayrılmış 400 ha ərazinin 100 ha sahəsində beynəlxalq nəqliyyat logistika mərkəzinin tikintisi nəzərdə tutulur. TRASEKA çərçivəsində “Beynəlxalq nəqliyyat logistika mərkəzlərinin yaradılması” layihəsini həyata keçirən Avropa Komissarlığının nəqliyyat üzrə ekspertləri tərəfindən liman kompleksi ərazisinin Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşməsi beynəlxalq nəqliyyat logistika mərkəzi üçün əlverişli hesab edilir. İlkin mərhələdə 50 hektar ərazidə yerləşəcək logistika mərkəzində 80 min kvadratmetr xüsusi anbar və sahələr yaradılaraq burada 100 min ədəd konteynerin saxlanması, yük sahiblərinə və mallara xidmət göstərilməsi kiçik və orta biznesin müasir durumda inkişafına münbit şəraiti təmin edəcək. Bu mərkəzin ölkə və region iqtisadiyyatında xüsusi mövqeyə malik olması və nəqliyyat qovşağında önəmli yer tutması Azərbaycanın geostrateji əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyir. Bu liman Avrasiya məkanında mühüm nəqliyyat və logistika mərkəzi olacaq, Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyasına böyük töhfə verəcək, qədim İpək yolu üzərində olan ölkəmizin tarixi ticarət qovşağı mövqeyini özünə qaytaracaq.

Azərbaycanın tranzit və yükdaşıma potensialı genişdir. Əlverişli coğrafi mövqe, son illər nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, həyata keçirilən irimiqyaslı layihələr Azərbaycanın tranzit və yükdaşıma potensialından daha səmərəli istifadə etməklə bu sahədən daxil olan gəlirlərin həcminin artmasına geniş imkan yaradır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisindən keçən dəhlizlərin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi dəniz və dəmiryolu nəqliyyatı üçün uzunmüddətli etibarlı bazarın formalaşmasında, ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində, yük daşımaları ilə bağlı infrastruktur sahələrinin inkişafında faydalı olacaq. Nəqliyyat dəhlizlərinin potensialından səmərəli istifadə, həmçinin gələcəkdə bu sahənin qeyri-neft sektorunda xüsusi çəkisinin artması ilə nəticələncək (7).

Ölkənin əldə etdiyi bu iqtisadi uğurlar təbii ki, geosiyasi mövqeyinin güclənməsinə birbaşa təsir edəcək. Bunu müddəalaşdırsaq aşağıdakıları söyləyə bilərik:

- Azərbaycanın imzaladığı müqavilələr və həyata keçirdiyi bu tədbirlər nəticəsində ölkənin maliyyə imkanları bir qədər də artacaqdır. Maliyyə imkanlarının artması ölkənin strateji məqsədlərinin həyata keçirilməsinin reallaşması deməkdir;

- Beynəlxalq karbohidrogen ehtiyatlarının xaricə nəqlinin reallaşdırılması, Avropanın neft-qaz asılılığının azalmasına təsir edəcəkdir və eyni zamanda, ölkəmizin Aİ və digər Avropa ölkələrində nüfuzunu artıracaqdır;

- Beynəlxalq nəqliyyat layihələrinin reallaşması ilə ölkəmiz Cənub və Şimal, eləcə də Şərq və Qərb arasında tranzit şəbəkəsinin əsas elementlərini öz əlində cəmləşdirə biləcəkdir;

- Bu layihələrin böyük əksəriyyətində Azərbaycanın tərəfdaşlarından biri Türkiyədir. Türkiyə ilə münasibətlərimizin konseptual əsasını “Bir millət iki dövlət” prinsipi təşkil edir;

- Bununla belə ölkəmizin bu cür güclənməsi birinci növbədə Ermənistanı qane etmir. Lakin Azərbaycan qeyd edilən layihələrlə güclənir və erməni ictimai mühitinə təsir göstərir və Ermənistan hakimiyyətinin yarıtmaz siyasəti ortaya çıxır. Həmçinin Ermənistan bu layihələrdən məhrum olmaqla, gətdikcə iqtisadi böhranı artır;

- Ermənistanın tam əksinə, qeyd edilən layihələr Azərbaycan-Gürcüstan yaxınlaşmasını sürətləndirir;

- Rusiya və İranın qısqançlıqlarından doğa biləcək təhlükələri önləmək üçün müvafiq tədbirlər görmək zərurəti də ortaya çıxır. Bunun üzərində isə ölkənin siyasi iradəsi və müvafiq qurumları tərəfindən işlər görülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Neft strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası. http://files.preslib.az/projects/republic/az/azr3_4.pdf
2. Həsənov Ə. Xəzər – Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın geoiqtisadiyyatı: Azərbaycanın enerji siyasəti. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2016, 296 s.
3. Əbdülhəsəni T. Ulu öndər Heydər Əliyevin neft strategiyasının həyata keçirilməsində mühüm mərhələ 2006-cı il mayın 28-də Azərbaycan nefti Ceyhan terminalına çatmış Bakı-Tbilisi-Ceyhan Boru Kəməri (BTC). // Respublika, 2009, 28 may, №114, s.6
4. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı: Azərbaycan, 2005, 631 s.
5. Quliyev S. Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Ceyhan Strategiyası və regional rəqabət.// Tarix və onun problemləri, № 1 2014, s.135-142
6. Bu il Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəməri ilə 1,3 mlrd. kubmetr qaz nəql olunub. <https://report.az/energetika/bu-il-baki-tbilisi-erzurum-kemeri-ile-1-3-mlrd-kubmetr-qaz-neql-olunub/>
7. Azərbaycan dünya miqyasında əhəmiyyətli tranzit mərkəzinə çevrilir. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=87745>
8. Qarsda Trans-Anadolu qaz boru kəmərinin təməlinin qoyulması münasibətilə təntənəli mərasimdə İlham Əliyevin nitqi. <http://president.az/articles/15341>
9. “TANAP tarixə əsrin layihəsi kimi düşəcək”. <http://www.kaspi.az/az/az/tanap-tarixe-esrin-layihesi-kimi-dusecek/>

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ПРОЕКТЫ КАК ОДНА ИЗ ПРИЧИН УВЕЛИЧЕНИЯ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Б.Э.НАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются международные проекты как одна из причин увеличения геополитического влияния Азербайджанской Республики. Автор полагает, что Азербайджан для Евразии как транспортный, коммуникационный и энергетический коридор на Восток-Запад. В этом смысле Россия конкурирует с ним. В частности, древний «Шелковый путь» (из Китая в Европу и в мир в ближнем и доступном коридоре), транспортные и коммуникационные проекты ТРАСЕКА, стратегический нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан и газопровод Баку-Тбилиси-Эрзурум, в котором Азербайджан один из основных гарантов важны для увеличения геополитического влияния Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: геополитическое влияние, международные проекты, ТРАСЕКА
ТАНАП

INTERNATIONAL PROJECTS AS ONE OF THE REASONS FOR THE INCREASE OF THE GEOPOLITICAL INFLUENCE OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

B.E.NABIYEV

SUMMARY

The article deals with Azerbaijan's achievements in the state economy and different aspects of public life as one of the reasons for the rise of the country's economy in the region. Their impact on the increase of the country's geopolitical reputation is explored. The author believes that Azerbaijan is Eurasia's gateway, the central state of the East-West transport, communication and energy corridor. In this sense, Azerbaijan acts as a rival (alternative) to Russia, and a connector (bridge) to the countries of East and West. In particular, the country is the driving force and one of the main guarantors of such projects as TRACECA transport and communication project called ancient "Silk Road" (the nearest and most accessible corridor from China to Europe), the strategic Baku-Tbilisi-Ceyhan oil and Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipelines. Moreover, participating in South Asian, Russian, Iranian and European transport and communication corridors, Azerbaijan once again confirmed its favorable geographical resources.

Key words: geopolitical influence, international projects, TRACECA, TANAP

UOT 341.1**BMT: MÖVCUD VƏZİYYƏTDƏ İSLAHATLARIN ZƏRURİLİYİ****L.N.MƏMMƏDƏLİYEVƏ***Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İnstitutu
lmammadova@hotmail.com*

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) dünya siyasətindəki rolu danılmazdır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra bu təşkilat beynəlxalq münasibətlər sisteminin tənzimlənməsində ciddi rol oynayıb. Lakin keçən əsrin 90-cı illərindən etibarən qlobal səviyyədə geosiyasi aspektdə köklü dəyişikliklər baş verdi. Bunun fonunda BMT-nin təhlükəsizlik problemlərinin öhdəsindən gələ bilmədiyi açıq surətdə özünü göstərməyə başladı. Bir sıra alimlər bu beynəlxalq təşkilatda islahatların aparılması zərurəti barədə yazmağa başladılar. Məqalədə həmin çərçivədə BMT-nin qarşılaşdığı ziddiyyətli məqamlar, böyük dövlətlərin təşkilatın işinə təsiri, islahatların keçirilməsi zərurəti ilə bağlı təhlillər yer alıb. Göstərilir ki, BMT-nin hazırkı tarixi mərhələdə öz rolunu tam yerinə yetirməsi üçün ciddi yeniləşmələr gərəkdir. Onları həyata keçirmədən beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək olduqca çətin olacaq. İndi müxtəlif regionlarda müşahidə edilən ziddiyyətli proseslər bu qənaəti bir daha təsdiq edir. Dünya xaosa sürüklənir. Bu səbəbdən BMT kimi nüfuzlu və universal funksiyalı bir beynəlxalq təşkilatın XXI əsrin çağırışlarına uyğun yeniləşməsi vacibdir. Müəllif hesab edir ki, bunun üçün böyük dövlətlərin birlikdə çalışması qaçılmazdır.

Açar sözlər: BMT, beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi, qüvvələr balansı, hərbi-strateji paritet, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, ikili standartlar

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) müasir dünyanın geosiyasi, siyasi, iqtisadi, mədəni və hərbi həyatında ciddi yer tutur. Keçən əsrin ortalarında yaradılmış bu təşkilat bir müddət qlobal miqyasda beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsində söz sahibi olub. Beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyaları yeniləşdikcə, BMT də müvafiq təşkilati, struktur və funksional dəyişikliklər aparmalı olub, ötən müddət ərzində bir sıra yeniliklər həyata keçirilib. Məsələn, 1965-ci ildə Təhlükəsizlik Şurasının (TŞ) üzvlərinin sayı dəyişib. Lakin müasir mərhələdə meydana çıxan çoxsaylı amillər üzündən BMT öz funksiyalarını yerinə yetirməkdə ciddi çətinliklərlə üzləşir. Məntiqi olaraq, bu mühüm beynəlxalq təşkilatın dünya siyasətindəki yeri və roluna yenidən baxılması məsələsi aktuallaşır. Bu istiqamətdə hazırkı vəziyyət necədir? BMT real islahatlara hazırdır mı? Bu kimi suallara mütəxəssislər, analitiklər və siyasətçilər cavab axtarırlar.

Müharibədən sonra sülh məsələsi

İkinci Dünya müharibəsi təhlükəsizlik probleminin həllinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərdi. 1945-ci ildən sonra böyük dövlətlər ciddi sürətdə həmin məsələnin həlli yollarını axtarmağa başladılar. Beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyası vasitəsilə hərbi-siyasi qüvvələrin balansını yaratmaq və onu saxlamaq lazım idi. Bunun üçün prinsiplər, qaydalar, yanaşmalar və üsullar işlənməli, onların da əsasında qlobal, regional və dövlətlərarası strukturlar yaradılmalı idi. Eyni zamanda, sülh şəraitində birgə yaşayışın təminatçısı qismində "əməkdaşlıq mexanizmləri"ni də yaratmaq lazım gəlirdi.

Onu vurğulayaq ki, bütün bunlar İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyasının başlıca elementləri olan aşağıdakı faktorları nəzərə almaqla həyata keçirilməli idi: ABŞ və SSRİ başda olmaqla kapitalist və sosialist sistemlərinin qarşıdurmasının yaratdığı gərginliyin azaldılması, nüvə silahının yayılmasının, "soyuq müharibə"nin "real müharibə"yə çevrilməsinin qarşısının alınması (1).

XX əsrin 70-ci illərindən etibarən bu müddəalar daha konkret prinsiplərə transformasiya etdi. Belə ki, yeni beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyasının əsasını hərbi-strateji paritet uğrunda mübarizə, bərabərgüclü nüvə-raket qüvvələrinin yaradılması, onların məhdudlaşdırılması vasitəsilə ixtisarına nail olunması təşkil etdi.

Bu tədbirlər nüvə müharibəsinin qarşısını aldı, lakin lokal hərbi toqquşmaların yaranmasına əngəl ola bilmədi. Bütün dünya üçün ciddi təhlükələr qalmaqda davam etdi. Digər tərəfdən, XX əsrin 90-cı illərində SSRİ və Varşava Müqaviləsi Təşkilatının dağılması ilə hərbi təhlükələrin də xarakteri kökündən dəyişdi. Lakin ortaya çıxan yeni ziddiyyətlər əvvəllər görünməyən təhdidlərin mənbəyinə çevrildi.

Belə şəraitdə yeni təhlükəsizlik konsepsiyasına ehtiyac yarandı. Həmin konsepsiyanın tərkib elementləri sırasında silahlanma yarışının aradan qaldırılması, adi və nüvə silahlarının ixtisarı və məhdudlaşdırılması, hərbi münaqişə ocaqlarının ləğv edilməsi, hərbi qarşıdurmanın gərginliyinin azaldılması, beynəlxalq terrorizmin kökünün kəsilməsi və s. kimi vacib müddəalar yer aldı (1). Lakin bu prosesə mütəxəssislərin münasibəti fərqlidir. Bir sıra tədqiqatçı hesab edir ki, yeni təhlükəsizlik konsepsiyaları, əslində, əvvəlkilərə qayıdış prosesi ilə müşayiət olunur. Məsələn, A.Svain hesab edir ki, həmin tendensiya o dərəcədə güclüdür ki, bütövlükdə "dəbdə olan konsepsiyalardan geriye dönüş"dən danışmaq olar (2).

Nəhayət, son illərdə dövlətlərarası əlaqələrin daha da dərinləşməsi nəticəsində milli təhlükəsizlik məsələləri ilə regional və qlobal təhlükəsizliyin əlaqələndirilməsi ön plana çıxdı. Bütövlükdə bu məqam yeni dünya nizamının sistem olaraq formalaşmasında mühüm rollardan birini oynamalıdır.

Proseslər artıq İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq münasibətlər sistemində dəyişikliklərin getdiyini təsdiqləyir. Uyğun olaraq, beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyası da məzmun və funksiya baxımından yeni ça-

larlar kəsb edib. Qlobal miqyasda təhdidlər törədən faktorlar zaman-zaman transformasiyaya uğrayıb, super geosiyasi güclər arasında tarazlıq yaratma mexanizmləri təkmilləşib.

Bütün bunlar sonda beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi və onun təmini məsələsini aktuallaşdırıb. Keçən müddət ərzində dünya nüvə müharibəsinin qarşısı alınsa da, lokal müharibələr, regional münaqişələr, maliyyə-iqtisadi böhranlar, enerji təhlükəsizliyi problemi və s. kimi yeni təhdidlərin meydana gəlməsi beynəlxalq aləmin reallığıdır. Konkret desək, beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi dəyişdikcə, onun daha çevik tənzimləmə mexanizmlərinə malik olmasının əhəmiyyəti də artır.

Bu proseslərin fonunda beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin həm struktur, həm də funksional aspektlərinin aktuallığını vurğulamaq lazımdır. Həmin şərtlər daxilində vacib tənzimləmə mexanizmləri kimi Birləşmiş Millətlər Təşkilatını (BMT) və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatını (ATƏT) qeyd etmək gərəkdir.

BMT beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin mühüm elementidir. Onun qərarlarının yerinə yetirilməsinin əsas vasitələri isə sülhyaratma qüvvələrindən, siyasi, iqtisadi və hərbi sanksiyalar sistemindən, çəkirdmə güclərindən, silahlı birləşmələrin tətbiqinin məhdudlaşdırılmasından ibarətdir. Bu təşkilat beynəlxalq gərginliyin azaldılmasında, dünyada sülhün saxlanmasında, dövlətlərin və xalqların təhlükəsizliyinin təminində ciddi rol oynamalıdır. BMT-nin struktur-funksional özəlliklərinə və tarixi təkamülünə nəzər salmaqla onun bu vəzifənin öhdəsindən necə gəldiyi haqqında təsəvvürlər əldə etmək olar.

BMT-nin yaranması və təkamülü: ziddiyyətli yollarla...

1945-ci il oktyabrın 24-də 51 ölkənin nümayəndəsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əsasını qoydular. Onların məqsədi bütün dünyada sülh və təhlükəsizliyə dəstək vermək, ölkələr arasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək, sosial tərəqqiyə yardım etmək, həyat səviyyəsini və insan haqları sahəsindəki vəziyyəti yaxşılaşdırmaqdan ibarət idi (3).

BMT-nin Nizamnaməsində beynəlxalq səviyyədə sülh və təhlükəsizliyin təmini üçün effektiv kollektiv tədbirlərin həyata keçirilməsi xüsusi qeyd edilib (3). Bu zaman millətlər arasındakı dostluq münasibətlərinin bərabərhüquqlu əsaslarla inkişaf etdirilməsi ayrıca vurğulanır. Bunlar BMT-nin yaradılmasının vacib tərəflərini anlamağa yardım edir.

Qeyd edək ki, təşkilatın yaradılmasının təşəbbüskarları İkinci Dünya müharibəsinin qalibləri olduğundan, bütövlükdə onun strukturlaşmasında və fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində də Vaşinqton, London və Moskva ciddi rol oynayıb. Təcrübə göstərir ki, bu məqamın müsbət cəhətləri ilə yanaşı, mənfi cəhətləri də var.

BMT-nin Baş Məclis, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şura, Beynəlxalq Məhkəmə və Katiblik kimi 5 əsas orqanı var (3). Onlarda 44 min əməkdaş çalışır. Baş Məclisdə BMT-yə daxil olan bütün dövlətlərin nümayəndələri iştirak edir (hazırda BMT-nin 192 üzvü var). Onun köməkçi komitələri

mövcuddür. Baş Məclis məşvərət xarakterli müzakirələr aparır. Son illər qlobal əhəmiyyətli problemlər (məsələn, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə, ətraf mühitin qorunması və s.) bu orqanda müzakirə edilir.

Təşkilatın daimi fəaliyyət göstərən ali orqanı Təhlükəsizlik Şurasıdır. BMT Nizamnaməsinə görə, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsində başlıca məsuliyyəti Təhlükəsizlik Şurası daşıyır. Onun tərkibinə veto hüququ olan 5 daimi (Böyük Britaniya, ABŞ, Çin, Fransa və Rusiya) və 10 müvəqqəti üzv daxildir. Sonuncuları Baş Məclis ikiillik müddətə seçir. TŞ beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi pozan dövlətlərə qarşı məcburi xarakterli tədbirlər görə bilər. Məsələn, qaydaları pozan ölkələrə qarşı iqtisadi embarqo qoyula və ya münaqişə zonalarına sülhməramlı qüvvələr yeridilə bilər. Son dövrlərdə BMT TŞ-nin qlobal miqyasda təhlükəsizlik məsələlərini həll edə bilmədiyini barədə tez-tez fikirlər səsləndirilir. Hətta onun qəbul etdiyi qərarların reallığa uyğun olmadığını iddia edən tədqiqatçılar vardır. A.Hammerstad yazır ki, bir sıra hallarda bu beynəlxalq təşkilatın aldığı qərarlar " ritorik örtüyə malikdir" və onların dövlətlərin həqiqi maraqları ilə əlaqəsi olmur (4, 8).

Bu əsasda TŞ-də ciddi islahatların aparılması zərurəti vurğulanır. O cümlədən beş dövlətin veto hüququnun normal olmadığı haqqında danışılır. Bununla bağlı hətta bir sıra təkliflər də verilib. Maraqlıdır ki, veto hüququnun məhdudlaşdırılması haqqında təklif verənlər sırasında TŞ-nin daimi üzvlərindən olan Fransa da vardır. Hələlik bu istiqamətdə real addımlar atılmayıb. Buna baxmayaraq, Təhlükəsizlik Şurası BMT-nin çox vacib orqanıdır və onun fəaliyyətinin əhəmiyyəti çoxdur.

Hazırda BMT qlobal məsələlərə aid 30 kompleks xarakterli mövzu müəyyənləşdirib (5). Onlardan 8-i prioritet istiqamət seçilib. Bunlara davamlı iqtisadi inkişafa yardım, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, Afrikanın inkişafı, silahsızlaşdırma, beynəlxalq terrora qarşı mübarizə və s. aiddir (6). Onu deyək ki, BMT insan haqlarının qorunması, narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirir.

BMT-də baş verən dəyişikliklərin istiqamətini aydın təsəvvür etmək üçün onun üç nisbətən müstəqil münasibətlər səviyyəsinə nəzər salmaq lazımdır. Birinci səviyyə siyasi-hüquqi münasibətləri əhatə edir. İkinci struktur-təşkilati və ya institusional səviyyədir. Üçüncü isə sosial səviyyədir (7).

Bu üç səviyyə kompleks şəkildə hazırda təşkilatın fəaliyyətinin məzmununu təşkil edir. BMT qarşısında duran qlobal, regional və lokal problemlərin həlli fəlsəfəsi və onun sosial-hüquqi mexanizmləri həmin əsasda konkret formalar alır. Təşkilatın fəaliyyət tarixində rast gəlinən məqamlar bu müddəanın əhəmiyyətini anlamağa imkan verir.

Hazırda BMT-də islahatların zəruriliyindən çox bəhs edilir. Analitiklər, alimlər, siyasətçilər, diplomatlar, ekspertlər və ümumilikdə mütəxəssislər BMT-nin yeniləşmə zamanının çatdığını əsaslandırmağa çalışırlar (8; 9). Eyni zamanda, müxtəlif təkliflər də irəli sürülür ki, bunların da əksəriyyəti bey-

nəlxalq təhlükəsizlik məsələləri ilə əlaqəlidir. Bu səbəbdən də həmin təkliflər daha çox TŞ-də aparılmalı olan islahatlara bağlanır.

İslahatlar: ehtiyacdan yaranan zərurət

Təhlükəsizlik Şurası məsələsinin aktuallaşması və islahatların mərkəzi elementi kimi götürülməsi müasir dünyada gedən geosiyasi proseslərin məntiqi və real mənzərəsi ilə bağlıdır. Məsələ burasındadır ki, XXI əsrin əvvəllərindən dünya miqyasında bir sıra mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələr baş verir. Lakin onların həllində BMT acizlik göstərir. Bir halda bütün ciddiyyəti ilə tətbiq olunan qayda, başqa bir analoji situasiyada həyata keçirilmir. Burada bir növ ölkələr arasında ayrı-seçkilik yaradılır. BMT-də dəyişikliklər haqqında hələ keçən əsrin 60-cı illərindən danışılmağa başlanıb. 1965-ci ildə TŞ-nin üzvlərinin sayının artırılması məsələsi qaldırılmışdı. O zaman üzvlərin sayı 11-dən 15-ə yüksəldildi. Lakin TŞ-nin daimi üzvləri və onların hüquqları dəyişmədi.

XXI əsrin başlanğıcında Minilliyin Bəyannaməsinin qəbul edilməsindən sonra BMT-də islahatların aparılması daha kəskinliklə gündəmə gəldi. Təşkilatın 59-cu və 60-cı sessiyalarında bu məsələ geniş müzakirə edildi. 2004-cü ildə keçirilmiş 59-cu sessiyada 120 nümayəndə rəhbəri BMT-də islahatların aparılması tələbi ilə çıxış etdilər (10).

2005-ci ildə keçirilmiş 60-cı sessiyada isə BMT-nin baş katibi Kofi Annanın TŞ üzvlərinin sayını 24-ə çatdırmaq haqqında verdiyi təklif geniş və gərgin müzakirə edildi. Belə ki, K.Annan Braziliya, Almaniya, Hindistan və Yaponiyanın Təhlükəsizlik Şurasına daimi üzv seçilməsi məsələsini qaldırmışdı (11).

Ayrıca vurğulayaq ki, BMT-də (xüsusilə də onun Təhlükəsizlik Şurasında) islahatların aparılması zərurəti barədə bir çox siyasətçi, dövlət rəhbərləri və ekspertlər danışblar. Bu mənada Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdöğəninin məşhur "dünya 5-lərdən böyükdür" fikrini xatırlatmaq olar. Hindistanın keçmiş Baş naziri Manmohan Sinqh də bu bağlılıqda deyib: "...İkinci Dünya müharibəsində qalib gəlmiş 5 dövlətin daimi üzv kimi veto hüququna sahib olması açıqca anormalıqdır" (12).

Rusiyanın keçmiş xarici işlər naziri Yevgeni Primakov da həmin kontekstdə maraqlı fikir ifadə etmişdi. O, söyləmişdi: "Bu və ya digər ölkənin BMT TŞ-nin daimi üzvlüyünə qəbul olunması meyarı, onun İkinci Dünya müharibəsində iştirakından ibarət ola bilməz" (13).

Rusiyalı analitiklər S.Roqov, A.Konovalov və başqaları da analoji fikir bildiriblər (14). Bir vaxtlar BMT Baş katibinin köməkçisi olmuş Rameş Takur Təhlükəsizlik Şurasının vacib bir tənzimləmə orqanı olduğunu qeyd etməklə yanaşı, BMT-də islahatların çox dərin köklərdən qaynaqlandığını da xüsusi vurğulayır (15).

Nəhayət, BMT-nin 70-ci yubiley sessiyasında Ukrayna və Suriyada baş verən hadisələr kontekstində islahatlar haqqında daha qabarıq surətdə danışılıb. Dünya təhlükəsizliyi ilə məşğul olan bir təşkilatın mütləq islahatlara getməli olduğu qətiyyətlə vurğulanıb. O cümlədən daha çox sayda ölkə BMT TŞ-nin

genişlənməsini vacib sayır. Özü də TŞ-nin həm daimi, həm də müvəqqəti üzvlərinin yeniləşməsi gündəmə gətirilir. Burada həm coğrafi baxımdan düzgün təmsilçilikdən, həm də sülhyaratma missiyasını effektiv yerinə yetirmə ehtiyacından bəhs edirlər (7).

İkili standartlar və böyük güclərin maraqları: dərinləşən ziddiyyətlər

Artıq qeyd edildiyi kimi, BMT-də yeniləşmələrin aparılması haqqında mütəxəssislərlə yanaşı, dövlət rəhbərləri də fikir bildirirlər. Almaniyanın federal kansleri Angela Merkel BMT-nin 70-ci sessiyasında açıq bəyan etdi ki, təşkilat XXI əsrin tələblərinə uyğun strukturlaşmalıdır (7). Təqribən eyni mövqeni Avropa, Asiya, Afrika və Latın Amerikasının bir çox başçıları bildirdilər. Deməli, məsələ yalnız BMT-nin təşkilat kimi fəaliyyətinin gücləndirilməsindən ibarət deyil. Reallıqda qlobal geosiyasətdə müşahidə edilən əhəmiyyətli nəzəri və praktiki proseslərin yaratdığı mənzərə yuxarıda vurğulanan dəyişiklikləri aktuallaşdırıb.

Burada mövcud vəziyyətə bir neçə aspektdən yanaşmaq olar. Hər şeydən əvvəl, dünya miqyasında geosiyasi proseslər daha mürəkkəb və ziddiyyətli xarakter alıb. Açıq görünür ki, həmin səviyyədə ortaya çıxan problemləri indiki beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həll etmək mümkün deyil və ya çox çətinidir. Məsələn, regionlarda münaqişələrin həlli və yaxud dövlətlər arasında ixtilafların aradan qaldırılması istiqamətlərində səmərəli nəticələr əldə edilmir.

Yaxın Şərqi hələ də qan içindədir. BMT-nin mandatu ilə Əfqanıstana, İraqa, Liviyaya, Suriyaya müdaxilə edən böyük dövlətlər bu ölkələri tamamilə fərqli nəticələrlə tərk etməli oldular. Sadalanan ölkələrin heç birində nə davamlı sülh yaranıb, nə də sabit inkişaf kursu müəyyənləşib. Əlavə olaraq, başqa dövlətləri də sabitsizlik və terror dalğaları bürüyür. İndi dünyanın elə bir ölkəsi yoxdur ki, terrordan sığortalansın. Bu barədə böyük dövlətlərin başçıları açıq danışırlar. Məsələn, Fransa Prezidenti Fransua Olland cəmiyyətə müraciət edərək, terror təhlükəsinin qaldığını bildirib və ehtiyatlı olmağı tövsiyə edib. Avropanın paytaxtı Brüsseldə törədilən terror aktları bunu bir daha təsdiq edir.

BMT üçün ciddi problem müxtəlif regionlarda müşahidə edilən münaqişələrin ədalətli həllinə nail olma çətinliyidir. Buna misal olaraq, Cənubi Qafqazda, Şərqi Avropada, Afrikanın bir sıra bölgələrində, Uzaq Şərqdə mövcud olan münaqişələri göstərə bilərik. Onlardan biri Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi uzun illərdir ki, həll edilməmiş qalır. Baxmayaraq ki, BMT TŞ bununla bağlı 4 qətnamə qəbul edib, onlar hələ də reallaşmayıb. Həmin sənədlərdə birmənalı göstərilir ki, Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından çəkilməlidir. Lakin bu, baş vermir. Niyə?

Gürcüstanın Abxaziya və Cənubi Osetiya bölgələrində kənar dövlətin hərbi qüvvələri yerləşdirilib. Bu bölgələr faktiki olaraq işğal altındadır. Beynəlxalq təşkilatların həmin ərazilərdə Gürcüstanın suverenliyinin təmin edilməsi barədə dəfələrlə qərar qəbul etməsinə baxmayaraq, heç bir dəyişiklik yoxdur.

Ukraynanın Krım bölgəsi zəbt edilib, ölkənin şərqində silahlı qarşıdurma davam edir. Məsələnin həlli isə hələ ki, görünmür. Suriyada vəziyyət olduqca mürəkkəb olaraq qalır. BMT isə acizliklə nə isə etməyə çalışır, real nəticə yoxdur. Əvəzində, böyük dövlətlər istədikləri zaman oraya ordu göndərə bilər. Əgər BMT bu prosesin qarşısını ala bilmirsə, o necə effektiv təşkilat sayıla bilər?

Afrika qitəsində də terrorun insanları qətlə yetirməkdə davam etməsi faktıdır. Humanitar fəlakət orada yüksək səviyyəyə çatıb. Milyonlarla insan dünyanın müxtəlif regionlarına səpələniblər. Onların hüquqları addım-başı tapdalanır. Qida ehtiyacları ödənilmir. Bir çox hallarda isə günahsız adamlar terror qurbanı olurlar.

Başqa faktları da göstərmək olar. Ancaq BMT-də islahatları zəruri edən bu obyektiv faktorlarla yanaşı, mütəxəssislər başqa məqamlara da diqqət çəkirlər. Burada əsas olaraq böyük dövlətlərin dünya liderliyi iddiası irəli sürülür.

R.Takur həmin kontekstdə ABŞ-ın Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarına etdiyi ciddi təsirlərdən yazır. O, göstərir ki, BMT-nin indiki Baş katibi Pan Gi Mun birbaşa Vaşinqtonun təzyiqi ilə hazırkı vəzifəsinə gətirilib (15).

Müəllif yazır ki, bütövlükdə BMT Amerikanın maraqlarına, dəyərlərinə və qayğılarına "hörmət və diqqətlə" yanaşır. Üstəlik, "BMT-nin çox vacib icraçı orqanı olan, əsas qərarları qəbul edən Təhlükəsizlik Şurası tez-tez ABŞ-ın iradəsinə tabe olur və veto hüququ sayəsində onun həyatı maraqları əleyhinə hərəkət edə bilməz" (15).

Bu halda BMT-nin obyektiv qərarlar qəbul etməsi və onların reallaşmasında israrlı olması necə mümkündür? Təcrübə göstərir ki, həqiqətən də burada ziddiyyətli məqamlar kifayət qədərdir. Məsələn, İraq və Liviya ilə bağlı BMT-nin qəbul etdiyi qətnamələr dərhal yerinə yetirildi, çünki onlara ABŞ başçılıq edirdi. Dağlıq Qarabağla bağlı qəbul edilən qətnamələr isə neçə illərdir ki, həyata keçməmiş qalıb. Hətta təcavüzkar Ermənistanla qarşı heç bir səmərəli addım atılmayıb. Hansı səbəblərdən?

Deməli, ortada ikili standartlar var və təəssüf ki, bu fakt hətta BMT-nin rəsmi otaqlarında qəbul edilən qərarlara və onların reallaşması mexanizmlərinə təsir göstərməkdədir. Buradan mütəxəssislərin vurğuladığı bir mühüm nəzəri problem meydana çıxır. BMT real olmayan beynəlxalq konsensusu süni üsullarla təmin edə bilməz (15). Bu təşkilat milli maraqları uyğunlaşdırma mərkəzi rolunu oynaya bilməz, fikir ayrılıqlarının çox dərin olduğu məsələlərdə BMT müxtəlif ölkələr arasında vasitəçi ola bilməz.

Ədalətli yanaşma: real çıxış yolu

Onda belə çıxır ki, BMT-də islahatların aparılması o zaman səmərəli ola bilər ki, bütövlükdə geosiyasi mühit sağlamlanmış olsun. Bunun baş verməsi üçün isə ikili standartları ədalətli yanaşma əvəz etməlidir. Böyük dövlətlərin buna hazır olduğuna inanmaq çətindir. Əksinə, Suriya hadisələri göstərir ki, onlar yeni səviyyədə ikili standartlar siyasətini davam etdirməkdədirlər.

Görünür, məhz həmin kursdan imtina etmədiklərinə görə nə BMT-də ümumi səviyyədə islahatlar aparılır, nə də vacib icraçı orqan olan Təhlükəsizlik Şurasında dəyişiklik edilir.

Bunların mənfi nəticəsi isə göz qabağındadır. Birincisi, qlobal təhlükəsizlik sistemini formalaşdırmaq mümkün olmur. Müxtəlif yerlərdə baş qaldıran ixtilaflar bir-birini əvəz edir. İkincisi, ABŞ, Rusiya, Aİ və Çinin geosiyasi nüfuz uğrunda savaşı yeni məzmun çalarları alır. Yaxın Şərq, Şərqi Avropa, Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Asiya-Sakit okean hövzəsi kimi regionlarda münaqişə ocaqları sönmür. Əvəzində, nüfuz dairələrinin yeni geosiyasi bölgüsü uğrunda mübarizənin daha sərt elementlərinə rast gəlinir. Bir növ BMT-də islahatlar haqqında yalnız nəzəri səviyyədə diskussiyalar gedir, lakin konkret addımlar atılmır.

Belə vəziyyətin anlaşılmaqları artırdığının nümunəsi kimi Suriya məsələsində Rusiya və Çinin veto hüququndan istifadə etməsi faktını göstərmək olar. Digər daimi üzvlərin hazırladığı sənədi Moskva və Pekin qəbul etmədi. Eyni qaydada Rusiya və Çinin meydana çıxardığı istənilən sənədə Qərbi özlərinə uyğun reaksiya verir. Şübhəsiz ki, belə gərgin və tərəfkeş psixoloji mühitdə BMT-nin səmərəli işləməsi imkan xaricindədir.

Bəs yaranmış bu ziddiyyətli vəziyyətdən çıxış yolu nədən ibarət ola bilər? Görünür, burada qlobal miqyasda geosiyasi proseslərin məzmunu yeniləşməlidir. Müasir elmi tələblərə və prinsiplərə dayanan beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək, münaqişələri aradan qaldırmaq haqqında konsepsiyalar hazırlanmalıdır. Orada hər hansı dövlətin üstünlüyü məsələsi qoyulmamalıdır. Hazırkı yanaşmaya görə, BMT-də bütün ölkələr bərabərhüquqludur, lakin "5 dövlət daha çox bərabərhüquqludur" prinsipi işləkdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, mütəxəssislər yazırlar: "ABŞ əvvəlki kimi trans-atlantik, trans-sakitokean və trans-amerika təhlükəsizliyinin qarantıdır" (15).

Dəqiq ifadə etsək, dünyanın istənilən guşəsində təhlükəsizlik planı Vaşinqtonun diktəsi ilə hazırlana bilər. Belə yanaşmanın obyektiv və ədalətli sayılması mümkün deyildir. O, bəri başdan ayrı-seçkilik yaradır. Əsas çətinlik isə supergüclərin öz maraqlarından bəşəriyyətin xeyrinə imtina etmək istəməməsi ilə bağlıdır. Bu barədə çox az-az danışıqlar, lakin bütün ziddiyyətli məqamların kökündə həmin faktor dayanır. Diplomatik ibarələrlə obyektivlikdən, ədalətdən, sülhdən, demokratiyadan, insan haqlarından geniş danışılsa da, onların konkret reallaşması istiqamətində addımlar atılmır.

Yuxarıda ifadə etdiyimiz ziddiyyət davam edərsə, BMT-də real islahatları gözləmək əbəsdir. Təhlükəsizlik Şurası üzvlərinin sayının artırılması da mürəkkəb məsələlərdəndir. Belə ki, irəli sürülən təkliflərdə müsəlman dövləti yoxdur. O zaman son illər daha çox təzyiqlərə məruz qalan müsəlman ölkələrin hüquqlarını TŞ-də kimlər müdafiə edəcək?

Yaxın Şərqdəki müsəlman ölkələri ixtilaflar içində boğulur, Türkiyəni terrorla çalxalayır, İrani sıxışdırmaqda davam edirlər, Pakistanda terror yenidən ayaq açır, Əfqanıstanın vəziyyəti məlumdur, Mərkəzi Asiya ölkələri müstəqil

siyasət yetirməkdə çətinlik çəkirlər və s. Bunların qarşısını Braziliyanı, Almaniyanı, Hindistanı, yoxsa Yaponiya alacaq? Heç biri. Afrikadan ola biləcək daim üzv də bu məsələdə səmərəli addım ata bilməz. Bəs onda BMT TŞ-də müsəlman dövlətlərin təmsil olunması hansı səbəblərdən gündəmə gətirilmir?

İslahatlardan danışarkən, məsələnin bu aspektinə xüsusi diqqət yetirmək gərəkdir. Çünki real olaraq yeniləşmə də BMT üzərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən gələ bilməz. O, müxtəlif bölgələrə maddi yardım daşıyan adi qeyri-hökumət təşkilatı səviyyəsinə enə bilər. Təsadüfi deyil ki, mütəxəssislər bu təşkilatın humanitar siyasətini də son zamanlar ciddi tənqid atəşinə tuturlar (16).

Azərbaycana münasibət: BMT oyunundan kənardır

Bu kontekstdə bizim regionla sıx bağlı olan bir məqamın üzərində dayanmaq istərdik. Biz, hər şeydən əvvəl, Azərbaycana olan münasibəti nəzərdə tuturuq. Azərbaycan BMT Baş Məclisinin 1992-ci il martın 2-də keçirilmiş 46-cı sessiyasında bu təşkilata üzv qəbul edilib. Bizim ölkə BMT-nin 181-ci üzvüdür (17).

Azərbaycan BMT-də kifayət qədər fəallıq göstərir. O cümlədən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində bu təşkilatın aparıcı rol oynamasına çalışıb. Təsadüfi deyil ki, "Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 6-cı bəyanatında, eləcə də qurumun 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suverenliyi və sərhədlərinin toxunulmazlığının zəruriliyi bildirilmişdir. İşğalçı ölkənin silahlı qüvvələrinin zəbt olunmuş Azərbaycan ərazilərindən dərhal çıxarılması, atəşkəsin təmini və münaqişənin danışıqlar yolu ilə həlli tələb edilmişdir" (17).

Rəsmi Bakı BMT-də yalnız özünə aid olan və regional xarakterli problemlərin həllini qaldırmayıb, həmçinin BMT-nin global məsələlərin də həllində səmərəli fəaliyyəti üçün təşkilatda daim islahatların aparılmasının zəruriliyi barədə dəfələrlə fikir bildirib.

Bundan başqa, Azərbaycan BMT-nin müxtəlif qurum və orqanları ilə aktiv əməkdaşlıq edir. Bu sıraya BMT-nin İnkişaf Proqramı, BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı, BMT-nin Uşaq Fondu, BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı, Sənaye İnkişaf Təşkilatı, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, BMT-nin Qadınlar Fondu, Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik, Nüvə Sınaqlarının Hərtərəfli Qadağan olunması haqqında Müqavilə Təşkilatı və s. daxildir (18).

Bakı BMT-nin təhsil, elm və mədəniyyətlə bağlı olan qurumları ilə geniş əlaqələr saxlayır. UNESCO çərçivəsində bu əməkdaşlıq daha çox nəzərə çarpır və hətta Azərbaycanın UNESCO nəzdində Milli Komissiyası da təsis edilib. Əlavə olaraq, onu deyək ki, Azərbaycan BMT-nin müvafiq orqan və xüsusi qurumlarına öz namizədlərini irəli sürür. "Azərbaycan Respublikası 1995-1997, 1998-2000-ci illər ərzində UNICEF-in İcra Heyətinin, 2000-2002-ci illər ərzində Qadınların vəziyyəti haqqında Komissiyanın və 2002-2004-cü illər ərzində BMT-nin Davamlı İnkişaf üzrə Komissiyasının üzvü olmuşdur.

Azərbaycan 2003-2005-ci illər üçün BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının (ECOSOC) üzvü seçilmişdir" (18).

Bütün bunların fonunda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin global təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələləri ilə bağlı aktiv münasibət bildirməsi ölkənin BMT kimi təşkilata nə dərəcədə önəm verdiyini göstərir. Məsələn, 2003-cü ilin sentyabr ayında BMT Baş Məclisinin 58-ci sessiyasında o dövrdə Baş nazir vəzifəsini tutan İlham Əliyev beynəlxalq aləmdə mürəkkəb proseslərin cərəyan etdiyini vurğulayıb, təşkilata daxil olan üzvlər arasında anlaşılmazlıqların yarana biləcəyini diqqətə çatdırıb.

İlham Əliyev Təhlükəsizlik Şurasının şəraitə uyğun çevik və adekvat reaksiya verməli olduğunu əsaslandıraraq, eyni zamanda, BMT-nin mövcud mexanizmlərinin zamanın tələbinə cavab vermədiyini də ifadə edib. Çıxış yolu kimi İlham Əliyev təşkilat daxilində islahatların aparılması zəruriliyini xüsusi qeyd edib. Bunun üçün əsas prinsiplərdən birinin Təhlükəsizlik Şurasında müasir reallıqlarla yanaşı, son 50 ildə dünyada özünü göstərən proseslərin də nəzərə alınmasından ibarət olduğunu göstərib.

BMT Baş Məclisinin 59-cu sessiyasında isə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə geniş aspektdə yanaşaraq maraqlı təklif irəli sürüb. Azərbaycan Prezidenti həmin iclasda vurğulayıb ki, Təhlükəsizlik Şurası təkmilləşdirilməli, onun tərkibi genişləndirilməli, iş metodları şəffaf olmalı, ən əsası isə XXI əsrin yeni təhdidlərinə, risklərinə, təhlükələrinə çevik şəkildə reaksiya verməlidir. TŞ bu funksiyaları yerinə yetirə bilmək üçün daha çox məsuliyyətli və demokratik olmalıdır.

Dövlət başçısı bununla ifadə edib ki, islahatlar aparılırsa BMT Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qəbul etdiyi dörd qətnaməni yerinə yetirə bilər və onların həyata keçirilməsinin işlək mexanizmini hazırlamaq imkanı yaranar. Kifayət qədər rəşional olan bu mövqə global reallığı ciddi surətdə nəzərə alır.

Azərbaycanın BMT orqanlarında aktiv iştirakı 2011-ci il oktyabrın 24-də öz bəhrəsini verdi. Həmin tarixdə Azərbaycan BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçildi. Prezident İlham Əliyev bu münasibətlə bəyan etmişdi: "Bu qələbə Azərbaycan dövlətinin qələbəsidir, siyasətimizin təntənəsidir" (19).

Azərbaycan iki il ərzində qurumun qeyri-daimi üzvü kimi uğurlu fəaliyyət göstərib. TŞ-yə sədrlik etdiyi müddətdə isə Azərbaycan beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması üçün böyük zəhmət sərf edib. Bütövlükdə Azərbaycan TŞ-də keçirilən müzakirələrdə həmişə öz qətiyyətli mövqeyini ortaya qoyub.

Ən əsası odur ki, Azərbaycan TŞ-yə sədrliyi dövründə beynəlxalq terrora qarşı mübarizədən tutmuş, Afrika ölkələrinin hüquqlarının qorunmasına qədər geniş spektrli məsələlərin müzakirəsini gündəmə çıxarıb. Bununla da rəşmi Bakı sübut edib ki, BMT-nin sadıq olduğu ideallara, sülhə, təhlükəsizliyə, demokratiyaya, ədalətə uğurla xidmət edir.

Bəs bütün bunların əvəzində Azərbaycana münasibət necə olub? Təəssüf ki, Bakının nümayiş etdirdiyi ədalətli və qətiyyətli mövqeyi, prinsiplərə sədaqətliyi adekvat qarşılığını görməyib. BMT Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində lazımı qətiyyət ortaya qoymayıb. İraqın dərhal bombalanmasına rəvac verən Təhlükəsizlik Şurası Ermənistanla bağlı qəbul etdiyi qətnamələrin yerinə yetirilməsində kifayət qədər prinsipial mövqe tutmayıb. Nəticədə, uzun illərdir ki, bu haqsızlıq özünü göstərir və regionda sülhə təminat yoxdur. Əslində isə, BMT Azərbaycana olan münasibətinə yenidən baxmalı, özünün aktiv bir üzvünün hüquqlarının təmin edilməsində həlledici addım atmalıdır.

Azərbaycanla bağlı misallar da göstərir ki, BMT-də ciddi islahatlar aparılmalıdır. Qlobal səviyyədə təhlükəsizlik təmin edilməlidir. Bunu yeni dünya nizamının formalaşması məntiqinə uyğun həyata keçirmək gərəkdir. Çünki təcrübə göstərir ki, təşəbbüs məhdud sayda dövlətlərin əlinə keçdikdə, gec və ya tez tərəfkeşlik yaranır, çoxlu sayda ölkənin hüquqları pozulur.

O cümlədən BMT TŞ-də daim üzvlərin sayının dəyişməməsi ciddi çətinliklər yaradır. Sözün həqiqi mənasında dünyanın taleyi beş ölkənin əlindədir. Artıq bu format ədaləti təmin etmək üçün yetərli deyil. Bunu Suriya prosesləri də tam təsdiq etməkdədir. Yaxın Şərqi müsəlman dövlətləri bir kənar qalıb, ABŞ, Avropa və Rusiya həmin regionda problemləri həll etməyə çalışırlar.

İndi nəzərə alınmalıdır ki, dünya geosiyasi proseslərə çox həssas olub. Ən kiçik silkələnmə belə böyük miqyasda qarşıdurma yarada bilər. Bu o deməkdir ki, müasir mərhələdə bəşəriyyətin taleyi ilə oynamaq olduqca risklidir. Əvvəllər müşahidə edilməyən təhdidlərin ortaya çıxması, radikal qrupların sayının və imkanlarının artması BMT-ni düşündürməlidir. Xüsusilə gənc-lər arasında ekstremist dünyagörüşünün, müxtəlif növ təhlükəli ideologiyaların getdikcə geniş yayılması qəti tədbirlər görülməsini gündəmə gətirir.

Bütün bunların nəticələrindən biri müxtəlif regionlarda ixtilafın daha da dərinləşməsi, insanların məzhəb mənsubluğuna görə düşmənçilik etməsidir. Bu vəziyyətdən çıxış yolu Yaxın Şərq ölkələri də daxil olmaqla çoxlu sayda dövlətin münaqişələrin həllində, beynəlxalq terrorçuluğa qarşı mübarizədə real söz sahibi olmasından ibarətdir. Sadəcə kağız üzərində iştirak yetərli deyil.

BMT bu kimi problemlərin həllində həlledici rol oynaya bilər. Bu məqsədə çatmaq üçün isə təşkilatın özündə ciddi islahatlar aparılması qaçılmazdır. Dünya, obrazlı desək, yenidən "geosiyasi formatlaşsın", qlobal təhlükəsizliyi təmin etməli olan qurum da struktur və funksional cəhətdən yenidən "formatlaşmalıdır". Hələlik isə bunun real əlamətlərini görmürük.

ƏDƏBİYYAT

1. Война и мир в терминах и определениях. Военно-политический словарь / Под ред. Д.О. Рогозина. М.: Вече, 2011, 640 с.
2. Swain A. Understanding Emerging Security Challenges. Threats and Opportunities. London; New York: Routledge, 2013; MacFarlane S.N., Foong Khong Y. Human security and the UN: a critical history. Bloomington: Indiana University Press, 2006.
3. Hannay D. New World Disorder. The UN after the Cold War: an Insider's view. London; New York: I. B. Tauris, 2008.
4. Hammerstad A. The Rise and Decline of a Global Security Actor. UNHCR, Refugee Protection, and Security. Oxford: Oxford University Press, 2014.
5. Глобальные вопросы повестки дня ООН / URL: <http://www.un.org/ru/globalissues/index.shtml> (дата обращения: 20.10.2015).
6. Предлагаемые стратегические рамки на период 2016-2017 годов. С.11. Док. ООН A/69/6 (Part one).
7. Кутейников А.Е. Векторы изменений и современное состояние ООН. К 70-летию Объединенных Наций // Международные процессы. Т. 13. № 4., сс. 20-44.
8. Лукьянов Ф.А. МВФ дали срок / Огонек. 2011, № 26, с. 26-27
9. Гончаров К. Реформирование ООН: от "глубокой обеспокоенности" до эффективных действий / УНИАН, 05.10.2015. <http://www.unian.net/world/1143196-reformirovanie-oon-ot-glubokoy-obespokoennosti-do-effektivnyih-deystviy.html>
10. Лошилин А. На 59-й сессии Генассамблеи ООН завершилась общеполитическая дискуссия / РИА Новостви, 2004, 01 окт.
11. Орлов А. Кофи Аннан подготовил доклад о реформировании ООН / РИА Новости, 20.03.2005
12. Безека Е. Премьер Индии назвал анахронизмом современную структуру совбеза ООН / РИА Новости, 07.07.2009
13. Критерием принятия страны в состав постоянных членов СБ ООН не может быть ее участие в войне / РИА Новости, 02.04.2005
14. Беленкова Е.Ю. Современные дискуссии о реформировании организации объединенных наций / Власть, 2011, №12, с.115-117
15. Такур Р. Объединенные нации и Соединенные Штаты / Россия в Глобальной политике, 15.12.2011 // <http://www.globalaffairs.ru/number/Obedinennye-natsii-i-Soedinennyye-Shtaty-15404>
16. Искендеров П. Гуманитарные интервенции в контексте геополитики. http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=967#top-content, 26 oktyabr 2012; Дилеммы гуманитарных интервенций http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=1025#top-content, 9 noyabr 2012.
17. Məmmədov Ə. Azərbaycanın BMT-yə üzv qəbul olunmasından 22 il ötür / AZƏRTAC, 01.03. 2014 // [http:// azertag.az/xeber/Azərbaycanın_BMT_yə_üzv_qəbul_olunmasından_22_il_otur-56185](http://azertag.az/xeber/Azərbaycanın_BMT_yə_üzv_qəbul_olunmasından_22_il_otur-56185)
18. Cəfərli R. Naqq səsimizi dünyaya çatdıran global platforma / "Azərbaycan" qəzeti, 02.03.2016 // <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=91490>
19. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilməsi münasibətilə bəyanatı. President.az, 25.11.2011. <http://president.az/mobile/articles/3381>

ООН: НЕОБХОДИМОСТЬ РЕФОРМ В СУЩЕСТВУЮЩЕМ ПОЛОЖЕНИИ

Л.Н.МАММАДАЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Роль Организации Объединенных Наций (ООН) в мировой политике неотрицаема. После Второй Мировой войны эта организация сыграла важную роль в урегулировании системы международных отношений. Но начиная с 90-х годов прошлого века произошли существенные изменения в геополитическом аспекте на глобальном уровне. На этом фоне открыто показало себя неспособность ООН урегулировать проблемы безопасности. Многие ученые начали писать о необходимости проведения реформ в этой международной организации. В статье в этой рамке затронуты анализ столкновения ООН с конфронтационными ситуациями, вмешательство сильных государств на работу организации, необходимость проведения реформ. Показано, что для всестороннего выполнения ООН своей миссии в современном историческом этапе важны серьезные новшества. Без их внедрения будет очень сложно обеспечить международную безопасность. Процессы, наблюдаемые в разных регионах еще раз подтверждают эту версию. Мир идет к хаосу. По этой причине такая авторитетная и с универсальной функцией организация должна обновиться в соответствии с позовами XXI века. Автор считает, что для этого необходимо совместное усилие сильных государств.

Ключевые слова: ООН, международная система безопасности, баланс сил, военно-стратегический паритет, Армения-Азербайджан, Нагорно-Карабахский конфликт, двойные стандарты.

UN: THE NEED FOR REFORMS IN THE CURRENT SITUATION

L.N.MAMMADALIYEVA

SUMMARY

The role of the United Nations (UN) in the world policy is undeniable. After World War II, the organization played an important role in the settlement system of international relations. But since the 90s of the last century there have been significant changes in the geopolitical aspect at the global level. Against this background, UN openly revealed himself failure to resolve the security problems. Many scientists began to write about the need for reforms in this international organization. The article, in this frame, touches upon analysis of UN collision with confrontational situations, the intervention of powerful states in the organization, the need for reforms. It is shown that for a comprehensive implementation of the UN mission in its present historical stage major innovations must be realized. Without their implementation, it would be very difficult to ensure international security. Processes observed in various regions once again confirm this version. The world is in chaos. For this reason, such an authoritative and universal function of the organization must be updated in accordance with the topical issues of the XXI century. The author believes that this requires a concerted effort of powerful states.

Key words: United Nations, international security system, balance of power, military-strategic parity, Armenia-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh conflict, double standards

İQTİSADİYYAT

УДК 005.94

**СТРУКТУРНО-УРОВНЕВАЯ СИММЕТРИЧНОСТЬ ЗАТРАТ
И РЕЗУЛЬТАТОВ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ И РЕАЛИЗАЦИИ
ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА****А.М.МАГЕРРАМОВ, Н.Г.РУСТАМБЕКОВА***Бакинский Государственный Университет**a.magerramov@gmail.com**nezrin.rustambekova@yahoo.com*

Статья посвящена проблеме симметричности затрат и результатов при формировании человеческого капитала. Представлено несколько графиков, один из которых показывает, что чем больше инвестиций в человеческий капитал на индивидуальном уровне, тем больше результатов его реализации. Другой график иллюстрирует распределение времени индивидом на протяжении всей жизнедеятельности. В статье описываются статистические данные о частных и государственных инвестициях в образование и здравоохранение в некоторых странах. Кроме того, в статье отмечены некоторые проблемы, возникающие на индивидуальном уровне формирования человеческого капитала, такие как неравномерность распределения доходов среди населения в некоторых странах

Ключевые слова: человеческий капитал, государственные инвестиции, частные инвестиции, неравенство доходов, распределение времени

В процессе формирования человеческого капитала и его последующей реализации возникают вопросы симметрии или асимметрии на различных уровнях (индивидуальном, корпоративном, национальном), связанные с источниками инвестиций и получаемыми доходами. Графически это можно отобразить следующим образом (см. график).

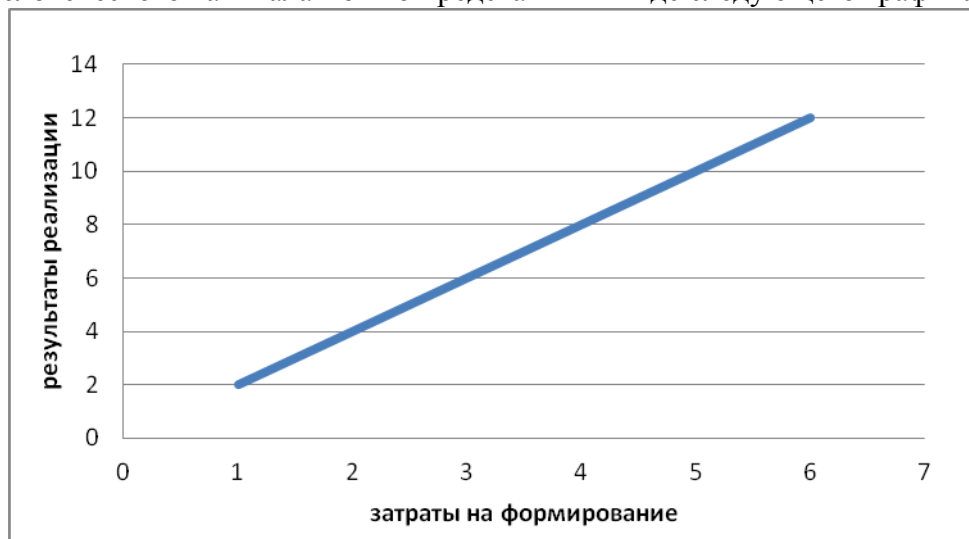
Как видно, индивидуальный уровень формирования человеческого капитала отличается наличием симметрии в затратах и результатах. Другими словами, инвестор (в данном случае, человек), который затрачивает средства на формирование собственного человеческого капитала, сам же получает от него доход. Симметрия здесь очевидна и она складывается при любых обстоятельствах, независимо от того, будет ли этот капитал применяться в частном или государственном секторе, а также безотносительно к стране проживания. Важно отметить, что в данном случае ин-

дивид получает доход в виде заработной платы, либо прибыли в случае, если он занимается предпринимательской деятельностью. Другие виды доходов нельзя отнести к доходам, получаемым от реализации человеческого капитала. К ним относятся, например, рента, являющаяся доходом от земли или процент, который, хотя и выступают как доход от капитала, но его источником является не человеческий, а физический капитал.

Таким образом, индивидуальный человеческий капитал можно характеризовать как результат личностных затрат на трудовой потенциал и предпринимательскую деятельность. Вместе с тем, человеческий капитал не ограничивается в своей оценке исключительно как фактор производства по той причине, что он охватывает более широкие возможности индивида, не только реализуемые на данный момент, но и потенциальные. Потенциальные производственные возможности индивидуального человеческого капитала возрастают в процессе перманентных инвестиций в индивидуальный даже после вовлеченности в конкретное производство. Но в этом случае важно условие соблюдения симметричности между увеличением инвестиций в человеческий капитал с результатами (доходами) личности и только на этом основании можно сделать вывод о том, что на индивидуальном уровне затраты на формирование человеческого капитала и результаты его реализации прямо пропорциональны. На графике эту взаимосвязь можно показать в виде восходящей линии, которая иллюстрирует рост значения результатов при увеличении количества затрат на человеческий капитал. Но следует учитывать, что если на дореализационном этапе затраты на формирование человеческого капитала относятся к индивидуальному уровню, то уже в процессе использования этого капитала значительная роль переходит к инвестициям фирмы. Благодаря этому увеличиваются как доходы занятых работников, так и доходы фирмы, что тоже требует симметричности.

Поддержание симметрии между затратами и результатами при формировании и развитии человеческого капитала важно на всех уровнях для стимулирования инвестиций, а также для роста производства. Симметрию между затратами на формирование и результатами использования человеческого капитала можно представить в виде следующего графика:

Первоначально формирование человеческого капитала связано с затратами человека или же его семьи, благодаря которым в дальнейшем накопленный запас знаний и профессиональных навыков индивидом позволяет ему получать дополнительные доходы и другие блага. С этой точки зрения индивидуальные затраты можно назвать и частными. Но, возможно, что какое-то другое частное лицо в благотворительных целях будет оплачивать, например, обучение индивида, но в этом случае речь не может идти о получении выгоды, так как любая благотворительная деятельность не преследует коммерческих целей. То есть, когда говорится об индивидуальных или частных затратах на формирование индивидуального частного капитала, имеются ввиду сугубо затраты самого индивида или же его семьи. Предварительное значение в этом плане имеют затраты на образование, в которых активно задействуются как индивидуальные, так и государственные источники инвестирования. Рассматривая объём инвестиций в высшее образование в аспекте отдельных стран, можно выделить Соединенные Штаты, Коста-Рику Канаду, Южную Корею, где доля этих инвестиций наибольшая и составляет около 2,6-2,5% от ВВП. [8]. Например, плата за обучение существует во всех вузах США. В частных вузах на ее долю приходится около 30–40% финансовых поступлений, а государственных - около 25%. Но из федерального бюджета или бюджетов штатов способным студентам еще предоставляют стипендии, которые идут на оплату их обучения. Всего из федерального

бюджета и бюджетов штатов государственные вузы получают от 40 до 60% финансирования, а частные от 20 до 25%. Еще 25% поступают от бизнес структур в порядке благотворительности, а остальные деньги вузы зарабатывают на продаже продуктов и услуг. Таким образом, финансирование государственных и частных вузов в США многоканальное. Все вузы Америки имеют существенные налоговые льготы и привилегии [6 27]. По уровню государственных инвестиций в образование первые места занимают Новая Зеландия, а также Европейские страны, в числе которых Норвегия, Швейцария, Дания. Стоит отметить, что по количеству молодого населения в возрасте от 25 до 34 лет, имеющих высшее образование, Южная Корея занимает первое место с довольно большим отрывом, где этот показатель составляет около 70 процентов. На втором месте Япония и Канада, где примерно 60% молодого населения имеют высшее образование.

Такой расклад связан с различными экономическими моделями этих стран. В Соединенных Штатах, а также Канаде, преобладают инвестиции индивидуальные, частные. Вообще, само понятие человеческого капитала возникло в Америке и с момента возникновения опиралось на индивидуализм. Самые лучшие университеты США являются частными. 8 лучших частных университетов, так называемая «Лига Плюща», в которую входят Гарвард, Йель, Принстон, Колумбийский, Корнельский, Пенсильванский и другие университеты, являются решающими в формировании высококвалифицированного, качественного человеческого капитала страны, который большей частью затребован на рынке труда. В связи с этим, в этих странах проблема асимметрии здесь не стоит.

На индивидуальном уровне формирования человеческого капитала возможен тот вид асимметрии, который возникает в том случае, если человеческий капитал остался нереализованным. Для оценки нереализованного человеческого капитала необходимо обратиться к статистическим данным показывающим количество образованного населения в той или иной стране, являющегося безработным. Согласно статистическим данным Всемирного Банка на 2014 год, самый высокий уровень безработных, имеющих высшее образование, наблюдается в Канаде и составляет 36,7 процентов. В США этот же показатель равен 18,4 процентам.[10] Такой высокий уровень данного показателя в Канаде может быть связан с тем фактом, что Канада является третьей в мире страной по проценту населения с высшим образованием. Как отмечалось выше, 60% экономически активного населения Канады имеют высшее образование и, возможно, поэтому их доля в числе безработных так высока.

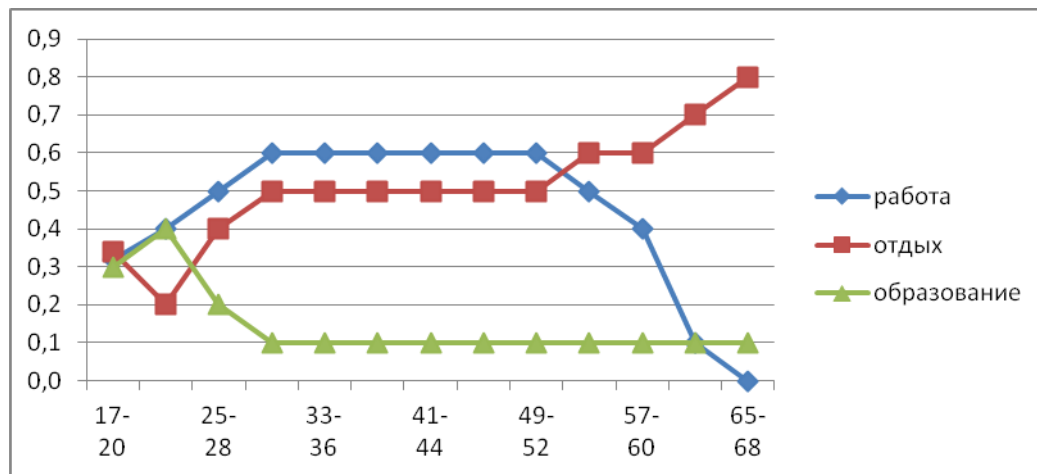
В Японии также как и в Канаде, около 60% населения имеют высшее образование. Однако, здесь основными инвесторами являются не сами индивиды, а фирмы, которую играют важнейшую роль в жизни япон-

цев. Японские фирмы каждые 1,5-2 года производят ротацию кадров, инвестируют в своих работников и обучают их новой профессии.[7]

Еще одним важным критерием для оценки превалирования частных или государственных инвестиций в формирование человеческого капитала той или иной страны являются инвестиции в здоровье. Согласно статистике ОЭСР по количеству государственных затрат на медицину первые места занимают европейские страны, а именно, Люксембург, Норвегия, Швейцария. Эти страны в то же время являются одними из богатейших в мире, с высоким уровнем ВВП на душу населения, в связи, с чем неудивительно их первенство и по вышеуказанному показателю. По количеству частных же инвестиций лидируют США, Ирландия, Канада.

Отдача от инвестиций в человеческий капитал зависит от множества факторов, в числе которых можно отметить возраст, продолжительность жизни, а также пол индивида. К инвестициям в человеческий капитал, помимо образования, подготовки на рабочем месте, необходимо отнести и свободное время или время для отдыха, которое играет неотъемлемую роль в формировании человеческого капитала.

На протяжении жизни человек уделяет то или иное количество времени образованию, работе и отдыху, что зависит, прежде всего, от возраста. Ниже показан график распределения времени индивидом.

Как видно на графике, на оси X показаны различные возрастные промежутки, от которых зависит количество времени, затраченное на работу, отдых или образование, указанное по оси Y. Время, проведенное на работе, постепенно увеличивается в молодости и стабилизируется к 30-32 годам [1, 15]. По истечении лет, начиная с 52 работоспособность снижается, к 60 годам наблюдается резкий спад и уже после 65 лет индивид перестает работать и выходит на заслуженный отдых. График иллюстрирует как время, затраченное на отдых, напротив, увеличивается после 60 лет

значительными темпами. В молодом же возрасте человек предпочитает больше получать образование, чем отдыхать. Пик образования приходится на возраст от 20 до 25 лет. Отдача от образования, полученного в ранние годы, обычно, бывает выше, чем полученного в уже более зрелом возрасте.

Отдачу от инвестиций в образование можно рассчитать, используя несколько показателей. Рассмотрим их на примере Азербайджана.

Допустим, что начальное или среднее образование индивид получил в государственной школе, так как, по словам Министра образования Азербайджанской Республики из 1,3 млн. школьников всего 10 тысяч учатся в частных школах, что составляет менее одного процента от общего числа учащихся. [9] Но уже в высших учебных заведениях доля студентов, обучающихся на платном отделении составляет около 65% и основные затраты на учёбу носят индивидуальный характер. Однако, получающие образование на платной основе могут получать стипендию, или брать льготные (студенческие) кредиты, что в состоянии существенно снизить индивидуальные затраты на образование.

На индивидуальном уровне формирования человеческого капитала возникает проблема неравенства доходов населения. В странах с высоким уровнем неравенства в распределении доходов часть населения не может позволить себе получать частное образование. Согласно статистике Всемирного Банка наивысшие показатели индекса Джини наблюдаются в Колумбии, Бразилии, Парагвае, Панаме и других развивающихся и наименее развитых странах. Страны с высоким уровнем неравенства доходов выделяют больше ресурсов на государственное образование в процентах от ВВП. [2, 417], [5, 43-52]. В такого рода странах зажиточная часть населения может позволить себе получать частное образование либо пользоваться услугами частных медицинских учреждений. Однако все же преобладают государственные затраты, так как бедных в странах с высоким уровнем неравенства доходов всегда больше, чем богатых. В некоторых развивающихся и наименее развитых странах малоимущие слои населения, получив начальное и среднее образование, не продолжают его, а за неимением средств начинают зарабатывать, чтобы не потерять те скрытые доходы, которые индивид не дополучает, когда тратит это время на получение образования. Это является отрицательным фактором для общего развития страны. По словам Т. Шульца, развитие человеческого капитала является одним из методов снижения неравенства доходов, а поддержка государства в виде инвестиций в образование может быть способом достижения этого [4, 92]. И действительно, в странах с большим неравенством в доходах государству необходимо инвестировать в сферы формирования человеческого капитала больше для постепенного стирания границ между различными прослойками населения, так как высокий уровень человеческого капитала может стать фактором социально-эко-

номического развития страны и увеличения ВВП на душу населения. Государственное образование снижает неравенство доходов быстрее, чем частное образование [3, 832].

Из всего изложенного выше можно сделать выводы о том, что хотя индивидуальный уровень формирования человеческого капитала подразумевает симметрию в затратах и результатах его реализации, здесь могут возникать элементы асимметрии. Причинами являются нереализованность индивидуального человеческого капитала, в связи с тем, что индивид либо безработный, либо работает не в той сфере, в которую вкладывал инвестиции, либо имеет недостаточно средств для обеспечения себя необходимыми факторами, влияющими на его становление в качестве субъекта носителя человеческого капитала. В случае последнего, государственные затраты в человеческий капитал призваны сглаживать неравномерность в затратах индивидов, имеющих разный уровень доходов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Annabi N., Harvey S. Public Expenditures on Education, Human Capital and Growth in Canada: An OLG Model Analysis. Journal of Policy Modeling. 2011
2. Easterly W., Rebelo S. Fiscal Policy and Economic Growth: An Empirical Investigation. Journal of Monetary Economics, 32, 1993
3. Glom G., Ravikumar B. Public Versus Private Investment in Education: Endogenous Growth and Income Inequality. Journal of Political Economy, Vol. 100, No4, 1992
4. Schultz T.W. The Economic Value of Education. New York: Columbia University Press. 1963
5. Sylwester K. Income Inequality, Education Expenditures and Growth. Working Paper. Carbondale. Southern Illinois University. 2000
6. Плаксий С.И. Инвестиции в образование. Ж.Знание, понимание.умение. №3, 2015
7. www.oecd.org/education/skills
8. www.data.oecd.org
9. www.trend.az
10. www.data.worldbank.org

İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞMASI VƏ REALLAŞMASI PROSESİNDƏ XƏRCLƏR VƏ NƏTİCƏLƏRİN STRUKTUR SƏVİYYƏLİ SİMMETRİKLİYİ

A.M.MƏHƏRRƏMOV, N.H.RÜSTƏMBƏYOVA

XÜLASƏ

Məqalə insan kapitalının müxtəlif səviyyələrdə formalaşması zamanı mövcud olan simmetriya probleminə həsr edilib. Burada bir neçə qrafik təsvir edilib ki, onlardan biri insan kapitalına fərdi səviyyədə investisiyaların həcmi artdıqca nəticələrin də artdığını nümayiş etdirir. Digər qrafik fərdin həyatı ərzində vaxtının səmərəli bölgüsünü təsvir edir. Məqalədə bəzi ölkələrdə təhsil və səhiyyədə özəl və dövlət investisiyaların statistik məlumatlarının təhlili aparılır. Eyni zamanda, burada fərdi səviyyədə insan kapitalının formalaşmasının bəzi problemləri qeyd olunur, məsələn, fərqli ölkələrdə əhali arasında gəlir bərabərsizliyi.

Açar sözlər: insan kapitalı, dövlət investisiyaları, özəl investisiyalar, gəlir bərabərsizliyi, vaxt bölgüsü

**STRUCTURAL-LEVEL SYMMETRY OF EXPENDITURES
AND RESULTS IN THE FORMATION OF HUMAN CAPITAL**

A.M.MAHARRAMOV, N.H.RUSTAMBAYOVA

SUMMARY

This article deals with the existing symmetry on the different level of the formation of human capital. There are shown several graphs and one of them demonstrates that the more the investments in human capital on individual level the more the results of its realization. The other graph illustrates time-allocation of an individual during his or her lifetime. The article describes statistical data of private and public investments in education and health in some countries. Furthermore, there are mentioned some problems of the individual level of the formation of human capital, such as income inequality among individuals in some countries.

Key words: human capital, public investments, private investments, income inequality, time-allocation

UOT 338.45:69

**TİKİNTİ SƏNAYESİNDƏ RƏQABƏT ŞƏRAİTİNİN
MAHİYYƏTİ VƏ ROLU**

N.Ə.RAMAZANLI

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
nramazanli@yandex.ru

Məqalədə rəqabət və rəqabətqabiliyyətlilik anlayışlarının məzmun və mahiyyətinə klassik və müasir yanaşmalar nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda rəqabətqabiliyyətliliyin çoxölçünlü və çoxaspektli xüsusiyyətləri və o, cümlədən tikinti sektorunda rəqabət və rəqabətqabiliyyətliliyin spesifik xüsusiyyətləri, tikinti sənayesi müəssisələrində rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəlməsinə təsir göstərən faktorlar iyerarxiyalıq; bütövlük, strukturlaşma prinsipləri əsasında nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: rəqabət, rəqabətqabiliyyətlilik, tikinti, tikinti sənayesi, bazar iqtisadiyyatı

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində tikinti sənayesinin uğurla inkişaf etdirilməsi, daxili ehtiyatlardan maksimum səmərəli istifadə olunması üçün tikinti sənayesi müəssisələri arasında rəqabəti mühitinin yaradılması üçün müvafiq mexanizmlərin formalaşdırılması və fəaliyyət göstərməsi və həmçinin müəssisələrin idarə olunması üçün müxtəlif problemlərin kompleks həll edilməsi tələb olunur. Həmin problemlər içərisində tikinti sənayesi müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi mühüm yer tutur.

Rəqabətqabiliyyətliliyin məzmunu və təzahür formaları bağlı iqtisadi nəzəriyyədə çoxlu fikirlər irəli sürülərək dəyərləndirmələr edilmiş və göründüyü kimi, iqtisadi ədəbiyyatlarda rəqabət, rəqabətqabiliyyəti anlayışları daima diqqət mərkəzində olan kateqoriyalardandır. Bu isə onunla bağlıdır ki, rəqabət iqtisadi inkişafa xüsusi dinamiklik və çeviklik verən qüvvədir.

1. Rəqabət və rəqabətqabiliyyətlilik anlayışlarının məzmun və mahiyyətinə klassik və müasir yanaşmalar

Klassik yanaşmada rəqabət M.Veber tərəfindən belə ifadə olunmuşdur: “Rəqabət tərəflərin əldə etmək arzusunda olduğu imkanlar və üstünlüklərə nail olunması kimi başa düşülür [15, 38]. Makroiqtisadi baxımdan rəqabət dedikdə bazarı tənzimləyən ictimai faydalı olan gizli yarış başa düşülür [14, 3]. Rəqabətin təməl üsurləri kimi resursların məhdud olmasıdır və burada iki və daha artıq agentin eyni resurs uğrunda mübarizəsi baş verir. Bu xüsusda iqtisadi

nəzəriyyələr kontekstində nəzərdən keçirilən anlayışın məzmununa olan yanaşmalara bir qədər ətraflı diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun olardı. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi nəzəriyyələr kontekstində rəqabət anlayışına üç yanaşma xüsusi ilə seçilir.

Neoklassik yanaşmalarda ilk olaraq diqqəti cəlb edən “Mükəmməl rəqabət” (perfect competition) anlayışı ilə rastlaşırıq. Bu nəzəri yanaşmanın nümayəndəsi Stiqler rəqabəti aşağıdakı kimi qiymətləndirir. 1) Eyni məhsul istehsal edən firmaların səyi o qədər çoxdur ki, hər hansı bir firma ayrı-ayrılıqda məhsulun bazar qiymətinə təsir edə bilmir. 2) İstehsal edilən məhsullar yekincisdir və bu baxımdan alıcı üçün hər hansı xüsusi seçim əhəmiyyəti kəsb etmir. 3) Firmalar bir-birindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir. 4) Firmanın nümayəndələri əsas bazar amilləri haqqında ətraflı məlumatlandırılmışlar [1, 8-9].

Bu nəzəri yanaşmalar qeyri mükəmməl rəqabət nəzəriyyəsində, C. Robinson, inhisarçı rəqabət nəzəriyyəsində E.Çemberlin tərəfindən tənqid olunub. Burada iddia olunurdu ki, mükəmməl rəqabət yoxdur. Sadəcə mükəmməl rəqabət, rəqabətin ancaq üç üst nöqtəsidir, digər üç nöqtə isə mütləq inhisardır.

Dinamik rəqabət modelində Xayek iddia edirdi ki, rəqabətdə iştirak edən bazar iştirakçılarının ilkin vəziyyəti informasiya baxımından eyni olmur. Rəqabət burada yeni imkanların kəşf edilməsi kimi başa düşülür. Xayek iki növ rəqabəti nəzərdən keçirir. Bunlar səmərəlilik yarışmasına əsaslanan rəqabətdə firmanın üstünlüyü kimi başa düşülür. İkincisi isə xüsusi üstünlüklərə (lisenziya, qeyri iqtisadi dəstək) əsaslanan rəqabət kimi təqdim olunur.

Eyni zamanda iqtisadi nəzəriyyədə metodlara, mübarizə xüsusiyyətlərinə, bazar xüsusiyyətlərinə görə rəqabətlərin təsnifatı verilir.

I mübarizə xüsusiyyətlərinə görə rəqabət 1) ədalətli (fair competition), 2) haqsız rəqabətlərə (unfair competition) bölünür. Ədalətli rəqabətdə iqtisadi mübarizə və etik qaydalara əməl olunursa, haqsız rəqabətdə bu qaydalara əməl olunmur.

II Rəqabətdə istifadə üsullarına görə 1) qiymət (price), 2) qeyri qiymət (non price) rəqabət növləri fərqləndirilir və burada əsasən qiymətlər manipulyasından ya istifadə olunur və yaxud istifadə olunmur. Bazar strukturunun 4 halına əsasən rəqabətin təsnifatı aşağıdakı kimi təqdim olunur. 1) mükəmməl rəqabətli bazar, 2) inhisarçı rəqabətli bazar, 3) oloqopolist bazar, 4) inhisarçı bazar [1, 9-10].

Məzmunu və təzahür formalarına fərqli yanaşmalara baxmayaraq iqtisadi ədəbiyyatlarda rəqabət anlayışı daima diqqət mərkəzində olan kateqoriyalardandır. Eyni zamanda yuxarıda deyilən fikirlərin təhlili əsasında obyektiv olaraq belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, rəqabət iqtisadi inkişafa xüsusi dinamiklik və çeviklik verən qüvvədir, ədalətli rəqabət istehsalın həcminin, əmtə və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəlməsinə, istehlakçı tələbinin daha keyfiyyətli təmin olunması uğrunda ciddi yarış mühitinin yaranmasına gətirib çıxarır və ən əsası rəqabətin məhdudlaşdırılması və müvafiq olaraq inhisarçılığın güclənmə-

si cəmiyyətin iqtisadi reallıqlarında tamamilə əks effektlərin müşahidə olunmasına gətirib çıxarır.

Göründüyü kimi, **Rəqabət**- bazar iqtisadiyyatı münasibətləri iştirakçılarının əmtəələrin daha yaxşı istehsalı, alqı-satqısı şəraiti uğrunda rəqabətin (mübarizənin) aparılmasını tələb edir və belə bir şəraitdə rəqabət bir neçə mühüm məsələni həll edir. Rəqabət iqtisadi fəaliyyətin təşkil olunmasına xidmət edir, əsas suallara cavab tapılmasına köməklik edir nə və nə qədər istehsal edilməli, əmtəə və xidmətlərin bölgüsünü necə aparmalı. Rəqabət prosesində alıcı və satıcıların davranışlarına və resursların bölgüsünə təsir edən qiymətlər formalaşır.

Tikinti sənayesində rəqabət- tikinti sənayesi subyektlərinin özlərini daha yaxşı istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti şəraiti ilə təmin etmələri uğrunda apardıqları mübarizə başa düşülür. Tikinti şirkətləri və müəssisələri sifarişçilərdən tikinti məhsullarının istehsalı sifarişinin alınması uğrunda bir-biri ilə mübarizə aparırlar. Rəqabət mübarizəsi şəraitində onun əsas məzmunu formalaşır, özünün tam ifadəsini sifarişçilərin və alıcıların tələbatının tam təmin olunması ilə tapır. İqtisadi ədəbiyyatlarda rəqabət anlayışı bir çox aspektdən dəyərləndirilir, müvafiq məzmunlar verilir. Bu anlayışın terminoloji məzmunun təhlili əsasında belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, klassik yanaşmalardan fərqli olaraq müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda rəqabət anlayışına üç əsas yanaşma diqqəti cəlb edir:

- rəqabət bazarda yarış deməkdir;
- rəqabət bazar mexanizminin elementi kimi tələb və təklif tarazlığının yaranmasına şərait yaradır;
- rəqabət kriteriya kimi əmtəə və xidmətlər bazarının sahə tipini müəyyən edir.

Rəqabət nəticəsində bazar mexanizmlərinin təsiri ilə bazar iqtisadiyyatı münasibətləri tənzimlənir. Burada bazar mexanizmləri dedikdə tələb və təklif arasında dinamik nisbətlərin bərqərar olması başa düşülür. Rəqabət işgüzar münasibətlərin iştirakçıları tərəfindən idarə edilə bilməz və eyni zamanda həmin münasibətlərdə iştirakçı tərəflərin fəaliyyətinə təsir göstərir. Ancaq müəssisələrin və onların istehsal etdikləri məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyini idarə etmək mümkündür. Tikinti sənayesi məhsulları bazarlarında aşağıdakı rəqabət tipləri diqqəti cəlb edir: xalis rəqabət, inhisarçı rəqabət, oliqopolis rəqabət, xalis inhisar.

Daha sonra digər təməl kateqoriya rəqabətqabiliyyətlilik anlayışının məzmun və mahiyyətinə diqqət yetirək. Qeyd etmək lazımdır ki, **Rəqabətqabiliyyətlilik** (competitiveness) dedikdə sözün geniş mənasında bazarda güclü və dayanıqlı mövqeyin qazanılması, eyni zamanda həmin mövqelərin qorunması və möhkəmləndirilməsi başa düşülür. Müvafiq olaraq tikinti sektorunda rəqabət və rəqabətqabiliyyətlilikdən söhbət gedirsə adı çəkilən sahədə rəqabətqabiliyyətliliyin mahiyyət və məzmunu ilə əlaqədar çoxistiqamətli elmi müşahidələr aparılmışdır. Həmin müşahidələr içərisində mühüm istiqamətlərdən biri kimi tikinti şirkətlərinin investisiya layihələrinin idarə olunması, həmin şirkətlərin rəqabətqabiliyyətliliyi ilə bağlı dərc edilən əsərlərin təhlil olunması

göstərilə bilər. Qeyd edilən istiqamət üzrə təhlillər zamanı bəlli oldu ki, tikinti sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyi iqtisadi kateqoriyasının birmənalı məzmunu hələ də tam olaraq təsbit olunmamışdır. Lakin yenə də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, tikinti sənayesində də rəqabətqabiliyyətlilik tikinti sənayesi müəssisələrinin istehsal etdikləri əmtəələrin bilavasitə kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır.

Ümumiyyətlə, bir mühüm məsələni xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisə və təşkilatların rəqabətqabiliyyətliliyi (*organization competitiveness*)- istənilən kommərsiya təşkilatının inkişaf strategiyasının tərkib hissəsidir. Tikinti müəssisələri də daxil olmaqla müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsində üç şərait tipi xüsusi olaraq seçilir: müəssisə bazarda liderlik mövqeyindədir; müəssisə liderlərə çatmaq əzmindədir və onları daima təqib edir; müəssisələr zəifdir və böhran vəziyyətindədirlər.

İqtisadi ədəbiyyatlarda rəqabətqabiliyyətlilik anlayışının məzmununa aşağıdakı şərhlər mövcuddur.

Cədvəl 1

Müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyi anlayışının məzmununa yanaşmaların təhlili

Rəqabətqabiliyyətlilik anlayışının məzmununun şərhli	İqtisadçıların mövqeyi
Rəqabətqabiliyyətlilik müəssisələrin daxili mühiti kontekstində nəzərdən keçirilir; rəqabətqabiliyyətliliyin hər hansı bir səviyyəsinə nail olunması onun təbii fəaliyyətindən asılıdır	M.Porter, C.Hayn, M.Erlix, T.Konno, Q.A.Yaşeva
Rəqabətqabiliyyətlilik əmtəələrin xüsusiyyətləri ilə müqayisə olunur	İ.Solovyov, Q.Dolinkiy, Q.Azqaldov, LM.Kalaşnikova
Rəqabətqabiliyyətlilik – müəssisələrin daxili və xarici mühit və əlaqələrinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir	A.Seleznyov, T.Kupriyanova, B.F.Fomin, Z.A.Vasilyeva
Rəqabətqabiliyyətlilik- müəssisələrin xüsusiyyətlərinin və keyfiyyətlərinin məcmusudur	R.A.Faxutdinov, A.N.Zaxarov, N.L.Zaytsev, Y.V.Rubin, V.V.Şustov
Rəqabətqabiliyyətlilik – müəssisələrin imkanları və gələcək perspektivləridir	M.V.Marakulin, S.A.Yemelyanova, N.S.Yaşin, A.V.Demytyev
Rəqabətqabiliyyətlilik – müəssisələrin fəaliyyətinin istiqamətini müəyyən edən vektordur	V.P.Barinov, A.O.Blinov, V.Y.Zaxarov

Mənbə: cədvəl mənbə [13] əsasında tərtib edilib.

Bəzi iqtisadçı alimlər rəqabətqabiliyyətliliyi müəssisələrin daxili vəziyyəti çərçivəsində nəzərdən keçirərək rəqabətqabiliyyətliliyin müəyyən səviyyəsinə nail olunmasını müəssisələrin təbii fəaliyyəti ilə əlaqələndirirlər (bax. Cədvəl 1).

Rəqabətqabiliyyətliliklə əlaqədar yuxarıda iqtisadçı alimlərin fikirlərinin təhlili əsasında belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, rəqabətqabiliyyətlilik anlayışının sözün geniş anlamda məzmununa müəssisələrin daxili və xarici mühit ilə qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi, dar anlamda isə məzmununa müəssisələrin aktual tələbatlarının təmin olunması üçün proses və resursları fəallaşdırma bilməsi səviyyəsi, məhsullarını konkret bazarda reallaşdırma bilməsi başa düşülür.

ABŞ iqtisadçısı M.Porterin nəzəri mühakimələrinə görə rəqabətqabiliyyətliliyin istənilən analitik aləti – beş rəqabət qüvvələrinin modelləşdirilməsidir; sahə üzrə satıcıların bir-biri ilə rəqabəti; digər sahələrin satıcılarının öz məhsullarını istehlakçılara satmağa çalışmaları; potensial yeni rəqiblərin yaranması; xammal tədarükçülərinə bazar qüvvəsi və vasitələri ilə təsir göstərilməsi; məhsul istehlakçılarına bazar qüvvəsi və vasitələri ilə təsir göstərilməsi.

Kommersiya praktikasında müəssisələrin rəqabət strategiyası müəyyənləşdirilərkən adətən beş variantdan biri seçilir: məsrəflərin aşağı salınması ilə liderlik strategiyası; differensiaslaşdırma və individuallaslaşdırma strategiyası; daha yaxşı dəyər strategiyası; differensiaslaşdırmalar əsasında daha dar segmentdə təmərkləşmə strategiyası.

Həmin əsərlərdən nəzəri-metodoloji qaynaq kimi istifadə edilərək, problemlərlə bağlı dəyərləndirmələrin edilməsi mümkündür. Bu xüsusada qey etmək lazımdır ki, müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişaf etdiyi bir şəraitdə heç bir müəssisə və təşkilat özünün bazarda rəqabət mövqeyini və öz məhsullarının, əmtələrinin və göstərdikləri xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyini qiymətləndirmədən fəaliyyət göstərə bilməz. Məlumdur ki, rəqabət mübarizəsinin müxtəlif formaları mövcuddur və hər bir şirkət özünün rəqabət strategiyasını işləyib hazırlayır, bazarda uğur qazanmaq üçün rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsinə çalışır. Rəqabət təsərrüfat subyektlərini daha yaxşı və keyfiyyətli məhsul istehsal etməyə və xidmətlər göstərməyə sövq edən qüvvə kimi diqqəti cəlb edir.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində tikinti sənayesinin uğurla inkişaf etdirilməsi, daxili ehtiyatlardan maksimum səmərəli istifadə olunması üçün tikinti sənayesi müəssisələri arasında rəqabət mühitinin yaradılması üçün müvafiq mexanizmlərin formalaşdırılması və fəaliyyət göstərməsi və həmçinin müəssisələrin idarə olunması üçün müxtəlif problemlərin kompleks həll edilməsi tələb olunur. Həmin problemlər içərisində tikinti sənayesi müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi mühüm yer tutur.

Tikinti sənayesi müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyi bir sıra faktorların təsiri ilə formalaşır:

- əmtəə istehsalçısının zəmanət və təminatı (maliyyə məsuliyyəti, əmtəə və xidmətlərdəki qüsurların ödənişsiz aradan qaldırılması və s.);
- Ödəniş şərtləri və şəraiti (avansla, tikinti işlərinin mərhələli yerinə yetirilməsi, bütün xidmətlər üçün birdəfəlik ödənişlər, möhlətli ödənişlər və s.);
- Tikinti işlərinin müddəti;
- Reklamlar, tikinti müəssisə və şirkətlərinin müsbət imic qazana bilməsi və s.

Tikinti sənayesi müəssisələrinin mühüm iqtisadi faktorları əsaslı kapital qoyuluşlarının mənimsənilməsi və xalis gəlirin əldə olunmasıdır. Qeyd edilən göstəricilər müəssisələrin istehsal gücü ilə, tikinti məhsullarının keyfiyyəti ilə və idarəetmənin səmərəliliyi ilə sıx bağlıdır. Tikinti şirkətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi rəqib şirkətlərlə müqayisəli şəkildə araşdırılır. Burada təkcə əsaslı kapital qoyuluşu və xalis gəlirin həcmi deyil, rentabellik və ödənişqabiliyyəti göstəriciləri də nəzərə alınmalıdır. Lakin həmin məlumatları şirkətlər adətən kommersiya sirri kimi gizlədirlər.

Rəqabətqabiliyyətlilin çoxölçülü və çoxaspektli xüsusiyyətləri vardır və bu isə rəqabətin çoxaspektli xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Mütəxəssislər rəqabətqabiliyyətliliyin üç səviyyəsi barədə dəyərləndirmələr edirlər [3, 147].

- makrosəviyyədə - bütün təsərrüfat sisteminin fəaliyyət göstərməsinin əsas şəraiti müəyyənləşdirilir;
- mezosəviyyədə - sahə və müəssisələr qrupunun inkişaf perspektivləri formalaşır;
- mikrosəviyyədə - rəqabətqabiliyyətlilik əmtəələrin qiyməti və keyfiyyəti formasında özünün son formasını alır. Bu nisbətlər əvvəlki iki səviyyədəki formalaşan şəraitdən də asılıdır.

Göründüyü kimi, rəqabətqabiliyyətlilik rəqabət münasibətləri sisteminin elementidir, rəqabət və inhisarın məzmun elementlərini özündə birləşdirən anlayışdır. Bazar iqtisadiyyatında “rəqabətqabiliyyətlilik” mühüm kateqoriya kimi özündə ayrı-ayrı müəssisələrin, sahələrin və milli iqtisadiyyatların iqtisadi, elmi-texniki, istehsal, təşkilati-idarəetmə, marketinq və digər imkanlarını özündə əks etdirir. Bu imkanlar rəqabət apararı təərəflərin analoqları ilə müqayisədə əmtəə və xidmətlərdə reallaşdırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, tikinti sənayesi məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin spesifik xüsusiyyətləri vardır:

- Tikinti məhsulları satış bazarlarında dərhal fəal rəqabət mühitinə daxil olurlar. Burada rəqabət bazarında eyni zamanda daşınmaz əmlak bazarının subyektləri də fəal rol oynayır, onlar artıq çoxdan bazardadırlar və ola bilsin ki, daha ucuz qiymətlərə daşınmaz əmlak və xidmətlər təklif edir, bu isə yeni tikintilərə, tikinti materiallarına olan tələbə təsir göstərə bilər. Belə bir şəraitdə yeni yaradılmış tikinti materialının reallaşdırılması əhəmiyyətli dərəcədə onun istehsal keyfiyyətindən, müəssisələrin investisiya fəallığından və əhalinin ödəniş qabiliyyətindən asılı olacaqdır;

- tikinti sənayesi məhsullarının istehlakı bir qədərə təxirə də salına bilər, istehlakçı bazara əvvəllər çıxarılmış və mövcud məhsullardan da istifadə edə bilər, yaxud keyfiyyəti bir qədər aşağı, qiymətlərin ucuz olduğu bazardan əmtəələr ala bilər, perspektivdə daşınmaz əmlakın alınması niyyətində də ola bilər [8];

- tikinti sənayesi məhsullarının istifadəsi uzun müddət üçün nəzərdə tutulmuşdur, bu səbəbdən də alıcı yeni məhsul üçün bazara gec-gec müraciət edir, alıcını daha çox məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşması, təmir, modernizasiya, bərpa məsələləri cəlb edə bilər;

- istehsal-kommersiya silsilələrinin müddəti kifayət qədər uzundur, bu isə öz növbəsində zaman faktorunun nəzərə alınmasını tələb edir, informasiyaların mövcudluğu layihənin tam olaraq, nəzərdə tutulmuş qərarlara əsasən başa çatdırılmasına imkan yaradır, məhsulun mənəvi daşınması riski müvafiq olaraq azaldılmış olur;

- hər məhsul çeşidi vahidinin istehsalı üçün yeni investor, podratçı, sub-podratçı, layihələşdirənlər, nəzarətəddici orqanlar tələb olunur. Təşkilat çoxsaylı yeni tərəfdaşlarla işgüzar münasibətlər qurur, bu isə öz növbəsində əlavə risk mənbəyinə çevrilir;

- tikinti məhsulları istehsalının son məhsulunun qiymətinin dəyərinin yüksək olması kəskin surətdə ehtimal edilən istehlakçıların əhatə dairəsinin azalmasına səbəb olur.

Beləliklə, tikinti sənayesi məhsullarının spesifik xüsusiyyətləri bir tərəfdən həmin məhsulların reallaşdırılmasına, digər tərəfdən isə layihə və tikinti şirkətlərinin fəaliyyətinə və müvafiq olaraq rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir göstərir. Praktiki olaraq, tikinti məhsullarının xüsusiyyətlərindən heç biri digər məhsullarla müqayisədə bazarda rəqabət üstünlüyü qazanmasına şərait yaratmır. Təbiidir ki, bütün bu xüsusiyyətlər tikinti müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyi qiymətləndirilərkən mütləq nəzərə alınmalıdır.

Göründüyü kimi, tikinti sənayesi müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin sahəyə xas olan spesifikasiyası diqqəti cəlb edir

Tikinti sənayesi məhsullarının rəqabətqabiliyyətlilik göstəriciləri qismində aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd etmək olar:

1. İstehsal sferasına aid göstəricilər: müəssisənin fəaliyyətinin logistik təminatı; müəssisələrin kifayət qədər texniki cəhətdən yenilənməsi; müəssisələrin innovasiya fəaliyyəti; müasir kompüter texnologiyalarının tətbiqi.

2. Xidmət sferasına aid göstəricilər: müəssisələrin əmək potensialı; müəssisələrin marketinq fəallığı; müəssisələrin investisiya fəaliyyəti.

3. Maliyyə göstəriciləri: mütləq likvidlik, tikinti müəssisəsinin muxtariyyəti, aktivlərin dövriyyə qabiliyyətliliyi, məhsulların rentabelliği [11].

Müvafiq olaraq tikinti sənayesi müəssisələrində rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəlməsinə təsir göstərən faktorların nəzərdən keçirilməsi də məqsədəuyğun olardı. Tikinti sənayesi müəssisələrində rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəlməsinə təsir göstərən faktorlar aşağıdakı prinsiplər əsasında araşdırılmışdır: *iyerarxi-*

yalılıq – rəqabətqabiliyyətlilik sistemi həmin sistemi formalaşdıran faktorlar yarım sistemindən bərabərdir; *bütövlük* - rəqabətqabiliyyətlilik və onu müəyyən edən faktorların bir-birindən ayrılmaması; *qarşılıqlı əlaqə* - xarici mühitdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə rəqabətqabiliyyətliliyinin formalaşması; *strukturlaşma*-rəqabətqabiliyyətliliyin onun tərkib hissələrinin araşdırılması ilə müəyyən edilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, digər müəssisələrdə olduğu kimi tikinti sənayesi müəssisələrində rəqabətqabiliyyətliliyin səviyyəsi xarici mühitdə fəaliyyət göstərməsindən birbaşa asılıdır. Bu səbəbdən də həmin amilin ön plana çıxarılması düzgün olardı. Xarici mühitdə rəqabətqabiliyyətliliyin üç səviyyəsində təsir göstərən faktorlar cədvəldə əks olunmuşdur (bax Cədvəl 2.)

Cədvəl 2

Rəqabətqabiliyyətliliyə təsir göstərən amillər

Səviyyə	Amillər
Makro	Dövlətin iqtisadi siyasəti; normativ-hüquqi baza; müəssisələrin və təsərrüfat subyektlərinin bazarda fəaliyyətini müəyyənləşdirən şərait; Cəmiyyətdə sosial-siyasi vəziyyət
Mezo	Regionun təbii-iqlim şəraiti; demoqrafik situasiya; istehlak bazarının vəziyyəti
Mikro	Sahə müəssisələrinin istehsal fondlarının vəziyyəti; sahənin maliyyə vəziyyətinin sabitlik səviyyəsi; istehlakçı tələbi faktorları; istehsalçıların əmtəə və marketing siyasəti

Mənbə: cədvəl mənbə [9] əsasında tərtib edilib.

Digər sahələrdə olduğu kimi tikinti sənayesində də təsərrüfat subyektlərinin, müəssisələrin **makrosəviyyədə** rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir göstərən faktorlar aşağıdakılardır; dövlətin iqtisadi siyasəti, əsas istiqamətləri-maliyyə sisteminin inkişafı, gömrük tənzimlənməsi, kredit siyasəti, vergi sistemi, dövlət sığorta sistemi; təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edən normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması, dövlət standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma sisteminin yaradılması, ölkə istehsalçılarının hüquqi müdafiəsi; sosial siyasi şəraitə təsir göstərən amillər və cəmiyyətdə siyasi sabitliyin bərqərar olması, əhəlinin müxtəlif təbəqələrinin sosial təminatlılığı səviyyəsi daxildir. Göstərilən faktorların yüksək səviyyəsi həmin ərazilərin investisiyaya cəlbediciliyini artırır, təsərrüfat subyektləri arasında iqtisadi əlaqələrin güclənməsinə səbəb olur.

Mezosəviyyədə əsas faktorlar qismində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə təsir göstərən regional təbii-iqlim, iqtisadi, demoqrafik və bazar şəraitləridir. Bütün qeyd olunan faktorlar bir-biri ilə sıx bağlıdır və regionlardakı situasiyalardan asılı olaraq həmin regionlardakı rəqabətqabiliyyətliliyinə təsirləri də

fərqlidir. Eyni zamanda mezosəviyyədə faktorların bir-birinə qarşılıqlı təsiri innovasiyaların inkişaf səviyyəsindən də asılıdır.

Daha sonra **mikrosəviyyədəki** faktorlara diqqət yetirilməsi yerinə düşərdi. Bunlar aşağıdakılardır: *istehsal sahəsində*-əsas fondlarla təminat, avadanlıqların yenilənməsi və modernləşdirilməsi templəri əmək məhsuldarlığının sahə üzrə orta göstəriciləri, istehsal edilən məhsulların keyfiyyəti, nəzarət və idarə sisteminin vəziyyəti, istehsal güclərindən istifadə səviyyəsi, istehsal məsrəflərinin səviyyəsi, sahə üzrə orta rentabellik; *maliyyə dayanıqlılığı* sahəsində- müəssisələrin likvidliyi, işgüzar və investisiya fəallığı, ödəniş qabiliyyətliliyi; *əmtəə və marketing siyasəti* sahəsində- müasir marketing alətlərindən istifadə olunması, istehsalçıların işgüzar aləmdə tanınması, istehlakçılara xidmətin keyfiyyəti, məhsulların çeşidlərinin tarazlaşdırılması, elmi-texniki çalışmalara çəkilən xərclərin səviyyəsi. Tikinti sənayesi müəssisələrinin hər bir mərhələdə müvafiq rəqabət davranışları olmalıdır. Bütün rəqiblər üzərində mütləq üstünlük bazar qanunlarına əsasən mümkün deyil və yol verilməzdir. İqtisadi tsikillərdə rəqabətqabiliyyətliliyə ciddi təsir göstərən faktordur.

Elmi müşahidələr zamanı faktorların təsnifatının nəzəri metodoloji prinsipləri və həmçinin istehsalın səmərəliliyi və rəqabətqabiliyyətlilik arasında qarşılıqlı əlaqə və təsir göstəricilərinin təhlili əsasında tikinti sənayesi müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin ehtiyat imkanları araşdırılmışdır (bax Cədvəl 3).

Cədvəl 3

Tikinti sənayesi müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin ehtiyat imkanları

Yarandığı məkan üzrə	Xalq təsərrüfatı səviyyəsində ehtiyat imkanlar; Tikinti sənayesi səviyyəsində ehtiyat imkanlar; Tikinti sənayesi müəssisələri səviyyəsində ehtiyat imkanlar; Tikinti sənayesi müəssisələrinin ayrı-ayrı hissələri səviyyəsində ehtiyat imkanlar; Briqada və işçi qrupları səviyyəsində ehtiyat imkanlar; Ayrı-ayrı iş yerləri səviyyəsində ehtiyat imkanlar;
Məzmununa görə	Təşkilati; İdarəetmə; İqtisadi; Sosial;
İstifadə olunması imkanlarına əsasən	Daxili xarici
İstifadə olunması səviyyəsinə əsasən	Perspektiv cari
Nəticələrə təsir növünə əsasən	Ekstensiv; intensiv;

Plana münasibətə əsasən	İstifadə olunmayan imknalar (itkilər) əlavə imkanlar;
Istifadə üsullarına əsasən	Layihələrə ETT-nin nailiyyətlərinin və qabaqcıl təcrübənin tətbiqi; İdarəetmənin təkmilləşdirilməsi; əmək, maddi və maliyyə resurslarına qənaət.

Mənbə: cədvəl mənbə [10] əsasında tərtib edilib.

Tikinti sənayesində səmərəliliyin və eyni zamanda rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəlməsinə təsir göstərən faktorlar yeddi blok üzrə qruplaşdırılmışdır: 1) tikinti sənayesi müəssisələrinin yarandığı məkan, 2) məzmun, 3) istifadə olunması imkanları, 4) istifadə olunması səviyyəsi, 5) nəticələrə təsir növünə, 6) plana münasibət, 7) istifadə üsullarına əsasən qruplaşdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, elmi müşahidələr zamanı rəqabət, rəqabətqabiliyyətlilik anlayışlarına iqtisadi nəzəriyyədə mövcud yanaşmalar kontekstində milli iqtisadiyyatın tikinti sektorunda da rəqabət və rəqabətqabiliyyətlilik anlayışlarının mahiyyəti, rolu və mühüm xüsusiyyətləri ilə bağlı aparılan elmi müşahidələr əsasında belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, sözügedən anlayışların məzmun və mahiyyəti ilə bağlı səslənən çoxlu və fərqli fikirlərə, yanaşmalara baxmayaraq bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində tikinti sektorunda daxil olmaqla bütün sahələrdə rəqabət ciddi inkişaf amili kimi çıxış edir, iqtisadi irəliləyişin keyfiyyət və kəmiyyət məzmununa ciddi təsir göstərir. Qeyd edilən fikir marksistlər istisna olmaqla bütün iqtisadi məktəblərin nümayəndələri tərəfindən birmənalı olaraq qəbul edilmişdir.

Digər mühüm məsələ tikinti sektorunda rəqabət və rəqabətqabiliyyətliliyin spesifik xüsusiyyətlərinin olmasıdır. Bu xüsusiyyətlər içərisində ən çox diqqət cəlb edən və xüsusi olaraq qeyd olunması faydalı olan bir xüsusiyyət barəsində bir qədər ətraflı fikir söyləmək yerinə düşərdi. Burada söhbət tikinti sektorunun, tikinti sənayesinin dinamik inkişaf qanunlarından daha çox ətalət qanunları, o cümlədən də rəqabət və rəqabətqabiliyyətliliyin də ətalət prinsipləri ilə irəliləməsi və belə bir gerçəkliyin respublikamızda tikinti sənayesi məhsulları bazarı üçün xarakterik olduğunu qeyd edə bilərik. Təkcə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə sözügedən sektorun innovasiyalılığına ciddi fikir verilir, yeni tikinti məhsulları və texnologiyalarının inkişafına ciddi fikir verilir. Respublikamızda isə istehsal etdiyi məhsulların əksəriyyətinin ənənəvi tikinti məhsulları təşkil etdiyi bir sektorun daha çox daxili bazar yönümlülüüyü təkzibedilməz fakt kimi xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır.

2. Rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi üsulları

Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın və ayrı-ayrı müəssisələrin idarə olunması üçün müxtəlif problemlərin kompleks həll edilməsi tələb olunur. Həmin problemlər içərisində tikinti sənayesinin və onun ayrı-ayrı müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi mühüm yer tutur. Bu səbəbdən də

rəqabətqabiliyyətlilik problemini araşdıran tədqiqatçılar problemə aşağıdakı müddəalar kontekstində yanaşırlar.

Rəqabətqabiliyyətlilik iqtisadi sistemin və müəssisələrin bəzi elementləri üçün xarakterikdir [7].

1. Rəqabətqabiliyyətlilik –yarımisistemlər (komponentlər) üçün xas olan keyfiyyət xüsusiyyətləridir, həmin xüsusiyyətlər sistemin komponentlərinin digər xüsusiyyətləri ilə bilvasitə bağlıdır.

2. Rəqabətqabiliyyətlilik və onun qiymətləndirilməsi bir-biri ilə sıx bağlıdır, çünki vəziyyətdən asılı olaraq bütün şəraiti tam olaraq nəzərə almaq və rəqabətliyi tam olaraq qiymətləndirmək mümkün deyildir.

Rəqabətqabiliyyətlilik qiymətləndirilərkən mütləq nəticələrə nail olunmasına xidmət edən və həll edilməsi nəzərdə tutulan məsələləri xüsusi olaraq seçmək lazımdır [4].

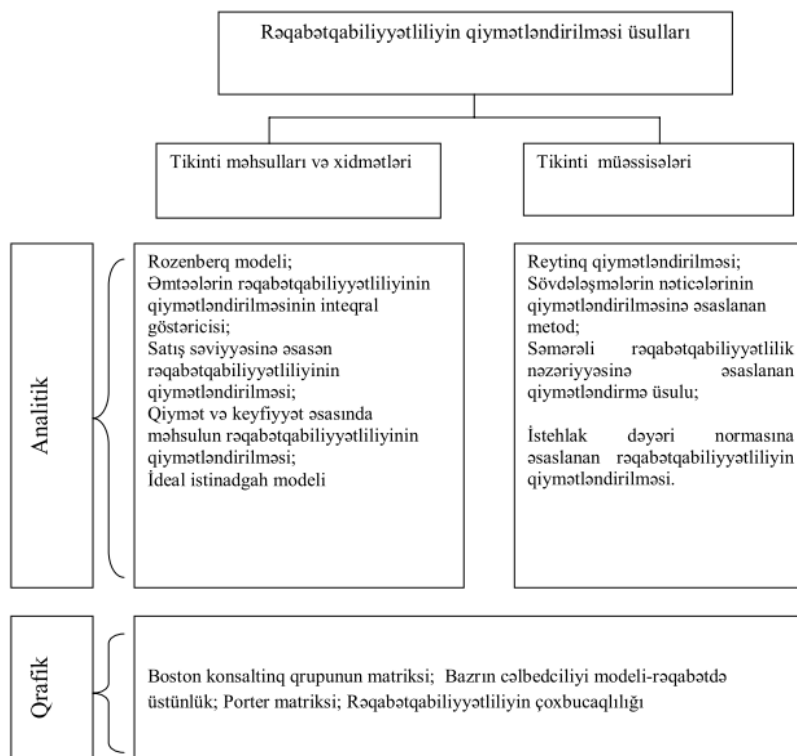
3. Rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi prosesində istifadə edilən üsul və vasitələrin müəyyən edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu üsul və vasitələrin həll edilməsi nəzərdə tutulan məsələlərlə müqayisə olunmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı və tikinti müəssisələri arasında rəqabətin güclənməsi rəqabət şəraitinin formalaşması məsələsini gündəmə gətirir. Rəqabət mühitinin düzgün formalaşdırılması üçün isə hər şeydən öncə rəqabətqabiliyyətliliyin dəqiq qiymətləndirilməsi tələb olunur.

İqtisadi araşdırmalar aparən tədqiqatçılar rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi üsullarını iki qrupa bölürlər: analitik və qrafik üsullar [6]. Üsulların təsnifatı şəkil 1-də təqdim olunmuşdur (bax. şəkil 1).

Həmin üsullara bir qədər ətraflı diqqət yetirək.

- *Rozenberq üsulu*: modelin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, investor tikinti obyektinin tələbatları nə qədər təmin etdiyini müəyyənləşdirməyə çalışır. Bu model əsasən ehtimallara əsaslanır, hər bir xüsusiyyət mühüm əhəmiyyət kəsb edir və həmin xüsusiyyətlərin necə təsbit olunmasından rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi asılıdır.
- Əmtələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin inteqral göstəricisi: inteqral göstərici 1 ədədinə nə qədər yaxındırsa deməli tikinti obyektini təsbit olunmuş nümunənin standartlarına bir o, qədər yaxındır.
- *Satış səviyyəsindən* asılı olaraq rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi: rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsi tikinti məhsulları və obyektlərinin (mənzil) tikinti bazarında alıcıların daha çox üstünlük verməsi ilə təsbit olunur.
- *Qiymət və keyfiyyət əsasında rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi*: əsas göstərici qiymət və keyfiyyət nisbətləridir. Bu nisbətlərin daha optimal olduğu məhsullar daha rəqabətqabiliyyətli hesab edilir.
- *İdeal nöqtəli model*: Bu modelə əlavə komponent daxil edilir-əmtəənin xüsusiyyətlərinin ideal həcmi.
- *Reyting qiymətləndirilməsi*. Reyting qiymətləndirilməsi sahə və region müəssisələrinin məqsədli müqayisəsi üçün istifadə edilir.

Şək. 1. Rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi üsullarının təsnifatı

Mənbə: şəkil mənbə [6] əsasında tərtib edilib.

Rus tədqiqatçılarından A.D.Şeremet və E.V.Nenaşev hesab edirlər ki, müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyi onun maliyyə vəziyyəti ilə xarakterizə olunur və bu səbəbdən də maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ən mühüm vəzifə sayıla bilər. Baxmayaraq ki, reyting qiymətləndirilməsi tədqiqatçılar tərəfindən sənaye müəssisələri üçün təklif edilir, bu üsuldən eyni zamanda tikinti sahəsində də istifadə etmək mümkündür. Bütün bunlar isə vahid maliyyə hesabatına əsasən həyata keçirilə bilər [10, 98; 11].

Ticarət sövdələşmələrinə əsaslanan qiymətləndirmə üsulu. X.M.Qumba elmi əsərlərində qeyd edir ki, ölkədə rəqabət münasibətlərinin inkişafı və reallaşdırılması üçün əlverişli şərait yaranmışdır, podrat sövdələşmələri, tikinti xidmətlərinin inhisarsızlaşdırılması əlverişli rəqabət mühitinin yaradılması üçün daha səmərəli mexanizmlərdir [5, 124].

Rəqabətqabiliyyətliliyin səmərəli rəqabət nəzəriyyəsi əsasında qiymətləndirilməsi [2]. Bu nəzəriyyənin müddəalarına görə müəssisələrin bütün bölmə və hissələrinin işinin təşkili istehsal edilən məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinə bilavasitə təsir göstərir. Müəssisələrin bölmə və şöbələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyi isə müəssisənin müxtəlif resurslarının istifadə edilməsi səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Rəqabətqabiliyyətliliyin istehlak dəyəri norması əsasında qiymətləndirilməsi. Həmin üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu üsulda marketing, idarəetmə və təşkilati qərarlardan birlikdə istifadə edilərək rəqabətqabiliyyətlilik qiymətləndirilir.

Boston konsaltinq qrupunun matriksi. Bu üsul əmtəələrin dövriyyə tsiklinin təhlilinə əsaslanmışdır. Bunun üçün isə müəyyən matrikslər qurularaq rəqabətqabiliyyətlilik qiymətləndirilir.

Deyilənlərlə yanaşı, rəqabətqabiliyyətliliyin "Bazarın cəlbəciliyi-rəqabətin üstünlüyü", "Rəqabətqabiliyyətliliyi çoxbucalıqlığı" [11] üsullarından istifadə edilməklə iqtisadi ədəbiyyatlarda rəqabətqabiliyyətliliyi qiymətləndirilir.

Müasir dövrdə Tikinti sənayesi müəssisələrinin rəqabət mövqeyinin müəyyənəşdirilməsi üçün "üçölçülü" matriksdən istifadə olunur. Burada matriksləri şərti olaraq üç sahələrə ayırırlar.

Tikinti şirkətinin maliyyə iqtisadi vəziyyətinə görə
siyahıdakı yeri (dərəcəsi)

yüksək	4	1	2
orta	7	5	3
Aşağı	9	8	6
	Aşağı	orta	yüksək

Faaliyyət növünü keyfiyyətinin
qiymətləndirilməsi dərəcəsi

Şək. 2. Tikinti şirkətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi üçün kriterial matris

Mənbə: şəkil mənbə [11] əsasında tərtib edilib.

- 1,2,3 kvadratları – daha rəqabətqabiliyyətli subyektlərin, liderlərin zonası hesab olunur;

-4,5,6 kvadratlar – orta səviyyəli rəqabətqabiliyyətli müəssisə və şirkətlərdir;

- 7,8,9 kvadratların daxil olduğu zona – rəqabətqabiliyyəti aşağı səviyədə olan müəssisə və şirkətlərdir.

Göründüyü kimi, təhlillər göstərir ki, müasir dövrdə respublikamızda ən məqbul sayılacaq ölçü üsulu kimi keyfiyyət, texniki meyarlar və bazar amili nəzərə alınmaqla yuxarıda göstərilən üsullarla qismən də olsa rəqabətqabiliyyətliliyi ölçmək olar.

Nəticə

Elmi müşahidələr zamanı rəqabətqabiliyyətliliyə təsir faktorlarının təsnifatının nəzəri metodoloji prinsipləri və həmçinin istehsalın səmərəliliyi və

rəqabətqabiliyyətlik arasında qarşılıqlı əlaqə və təsir göstəricilərinin təhlili əsasında tikinti sənayesi müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin ehtiyat imkanları, eyni zamanda müasir dövrdə respublikamızda ən məqbul sayılacaq ölçü üsulu kimi keyfiyyət və texniki meyarlar və bazar amili nəzərə alınmaqla sözügedən sahədə qismən də olsa rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinin mümkünlüyü barədə mühakimələr irəli sürmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanca azad rəqabətin mövcud vəziyyəti və ölkə iqtisadiyyatına təsiri. Bakı: 2009, s.8-9
2. Арасланова Д.Ф. Совершенствование методов оценки конкурентоспособности предприятий на рынке жилищного строительства: дис. ... канд. экон. наук. 08.00.05 / Д.Ф. Арасланова. Екатеринбург, 2007, 125 с.
3. Бобоков А.Л., Бобков Л.В., Экономия ресурсов как фактор повышения конкурентоспособности промышленности России, М: Дашков и К, 2010, 147 с.
4. Бочкарева О.А. Анализ отдельных составляющих потенциала конкурентоспособности предприятий // Вестник СГСЭУ. 2012. № 1 (40), с.42
5. Гумба Х.М. Экономика строительных организаций / Х.М. Гумба. М.: Центр экономики и маркетинга. 1998, 144 с.
6. Гусев Е.В., Угрюмов Е.А., Обронов И.М. Оценка конкурентоспособности строительных предприятий на основе организационно-технических показателей // Вестник ЮУрГУ. Серия «Экономика и менеджмент», 2013, т. 7, № 3, с.123-127
7. Завьялова Е.М. Методические основы оценки конкурентоспособности управления промышленным предприятием // Вестник СГСЭУ. 2009. № 5 (29).
8. Федорков Е.А., Повышение конкурентоспособности строительных предприятий на основе совершенствование маркетинговой деятельности// Автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Москва 2009, 26 с. Хасанова А.Ш. Конкурентные отношения и их трансформация в современных условиях: Автореф. дис. ...д.э.н. Казань: КФЭИ, 1999.
9. Шагиахметова Э.И. Методы оценки конкурентоспособности строительных предприятий: дис. ... канд.экон. наук. 08.00.05 / Э.И. Шагиахметова. М., 2002, 166 с.
10. Шепелев А.В., Ашмарина С.И. «Основные факторы обеспечения конкурентоспособности предприятий строительной отрасли», Вестник СамГУ. 2010. № 7 (81), с. 100 (с. 100-105).
11. Шуваев М.А. Методический подход к оценке рейтинга конкурентоспособности строительного предприятия// Проблемы современной экономики, 2012, №1, с. 135-137
12. Яксанов С.Я., Роль конкурентоспособности в развитии промышленных предприятий // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета, 2013 №4 (48), с.80-83
13. Budzinski, Oliver (2003). Pluralizm of Competition Paradigms and the Call for Regulatory Diversity, Marburg, Volks Wirtshchaffliche Beitrage, p.3
14. Weber, Max (1978) Economy and Society. Vol. 1, Berkley: University of California Press, p.38.

ОСОБЕННОСТИ ОЦЕНКИ СУЩНОСТИ И РОЛИ КОНКУРЕНТНОЙ СРЕДЫ В СТРОИТЕЛЬНОЙ ИНДУСТРИИ

Н.А.РАМАЗАНЛЫ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются классические и современные подходы понятий конкуренции. В то же время рассматриваются особенности и многомерные аспекты конкурентоспособности строительных отраслей, а также специфических особенностей факторов, влияющих на предприятия строительной отрасли в целях повышения конкурентоспособности, целостность и ее структур.

Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность, строительство, строительная индустрия, рыночная экономика

FEATURES OF AN ASSESSMENT OF AN ENTRY AND ROLE OF THE COMPETITIVE ENVIRONMENT IN THE CONSTRUCTION INDUSTRY

N.A.RAMAZANLI

SUMMARY

In the paper considered classic and modern approaches about content and subject of the concepts of competition and competitiveness. At the same time in the construction sector the competition has specific multi-dimensional and multi-aspect characteristics, affecting the increasing of competitiveness; these factors are: hierarchy, integrity and structuration.

Key words: competition, competitiveness, construction, building industry, market economies

FƏLSƏFƏ**УДК 141.201****ФИЛОСОФСКИЙ ДИСКУРС ОБ ИСТИНЕ:
ЛИОТАР, ФУКО, ХАБЕРМАС****З.Г.МАМЕДАЛИЕВ***Азербайджанский Государственный Экономический Университет
zakirm57@mail.ru*

В работе анализируются, с одной стороны, аргументы Ж.-Ф.Лиотара и М.Фуко, нейтрализующие притязание науки на истину, и понятие коммуникативной рациональности Ю.Хабермаса, утверждающее право разума на истину, – с другой. Аргументируется тезис о том, что Лиотар и Фуко в пользу экстернализма пренебрегают внутренними детерминантами организации и развития науки. Хабермас же чрезмерно (и неоправданно) увеличивает потенциал разума, возлагая на него миссию восстановления солидарности в обществе.

Ключевые слова: постмодернизм, истина, рациональность, коммуникативная рациональность, культура

Один из главных теоретиков постмодернизма Ж.-Ф.Лиотар утверждает, что в культуре модерна легитимирующий научное знание метанарратив утратил свою привлекательность. Людей, в том числе ученых, движут уже не идеалы, в частности, идеал достижения истины. Научная деятельность протекает под эгидой языковой игры, операторами которой являются уже не столько «истина» и «ложь», сколько «эффективность» и «результативность». «Предъявление доказательства в принципе есть только часть аргументации, которая сама предназначена для получения одобрения получателей научного сообщения, и проходит под контролем другой языковой игры, где цель не истина, а эффективность...» [1, 113] – писал Лиотар. Однако, утверждает он, эффективность как критерий легитимности науки с вступлением ее в постмодернистскую эру обнаруживает свою несостоятельность. Эффективность и результативность предполагают существование очень устойчивой, фактически замкнутой системы, поведение которой в силу ее стабильности можно точно прогнозировать. Возможность точного прогнозирования поведения системы означает, что

мы можем эффективно контролировать ее и, следовательно, увеличить результативность функционирования системы. Если поведение системы поддается точному прогнозированию, это значит, что ее функционирование носит строго детерминистический характер. Поэтому требование эффективности и результативности как критерий легитимности науки зиждется на принципе детерминизма. Именно последний, утверждает Лиотар, с развитием науки постмодерна переживает глубокий кризис. Детерминизм является основанием верования, согласно которому, чем больше информацией (знанием) обладаем мы о состоянии системы, тем эффективнее можем контролировать ее поведение. Однако, как показали развитие термодинамики и теории информации, с увеличением информации о состоянии системы, увеличиваются и ее затраты, что и понижает результативность системы. К аналогичным результатам приводит и квантовая теория: принципиальные трудности, препятствующие научному исследованию добиться исчерпывающей информации, не связаны с дороговизной исследования – такова природа материи. «Неправда, что недостоверность, т.е. отсутствие контроля, сокращается по мере роста точности: она тоже возрастает» [1, 136].

Лиотар подкрепляет эти соображения апеллированием к возникшей в 70-е годы XX века теории катастроф, которая продемонстрировала, что строго детерминированное поведение системы неожиданно может трансформироваться в недетерминированное, притом в условиях, когда переменные, определяющие состояние системы, изменяются непрерывно, т.е. строго контролируются. Мораль, которую он извлекает из подобных примеров, такова: «...постмодернистская наука строит теорию собственной эволюции как прерывного, катастрофического, несплошного, парадоксального развития. Она меняет смысл «знание» и говорит, каким образом это изменение может происходить. Она производит *не известное, а неизвестное* (курсив мой – З.М.)» [1, 144]. Лиотар ссылается на указание Ф.Брентона относительно производства научного знания: «Нужно... сделать неизвестным известное, а потом реорганизовать это незнание в *независимую символическую* метасистему (курсив мой – З.М.)» [1, 144-145]. Ни больше, ни меньше – именно в *символическую* систему, которая как совокупность незнаний, конечно, не имеет никакого отношения к истине! Как и следовало ожидать, в итоге Лиотар примыкает к анархистской эпистемологии П.Фейерабенда [2] с его жадой стирать всякие границы между наукой, с одной стороны, магией и мифом – с другой, для которого истина как внутренняя движущая сила и цель науки – давно уже устаревшая ценность.

Кажется, что главная причина, которая стоит за характерным для постмодернизма отрицанием истины, в котором стекаются объективно в конечном итоге пути аргументаций различного уровня у Лиотара, кроется в незаметной замене рассмотрения внутренних факторов производства и

развития научного знания анализом вненаучных условий легитимности науки как социального института и явления культуры. Именно с первого начинается Лиотар, непосредственно связывая во введении своей книги «Состояние постмодерна» обусловленность проблемы легитимности *правил игры* науки со стремлением последней к истине. Однако вплоть до последних двух глав он занимается преимущественно исследованием культурно-исторических, социоэкономических и политических условий легитимации науки как социального института, выполняющего перед обществом (и государством) определенные обязательства. Со многими выводами проведенного им содержательного анализа, основанного на точных и проницательных наблюдениях, приходится согласиться. Однако, поскольку условия легитимности науки в обществе, выполняющей перед ним определенные обязательства, не имеют никакого отношения к проблеме легитимации правил игры науки как предприятия познания, продуцирующего истинное знание, постольку негативные результаты исследования Лиотара относительно провала различных способов *социоэкономической и политической* легитимации науки также не затрагивают ее внутренней легитимации, т.е. проблемы истины в науке. Но смещая акцент в исследовании, Лиотар, кажется, рассчитывал на обратный эффект: провалы способов социополитической и культурной легитимации должны были подготовить почву для дискредитации стремления науки к истине.

Что касается громких деклараций последних глав книги Лиотара, кажется, он слишком сильно акцентирует моменты неопределенности и разрывов в эволюции науки. Видимо, он не желает отметить, что все эти переломы и разрывы вовсе не разрушают многовековую научную традицию, а, в конце концов, органично вписываются в нее. Появление каждой подобной «парадоксальной» теории непомерно расширяет *объяснительные* возможности науки; окружающий человека мир становится более понятным. Уместно напомнить здесь каким образом одна из таких «парадоксальных» теорий – синергетика – трансформировала иррациональность неопределенности и хаоса в основание для более высокого и рационального порядка.

Если Лиотар, наблюдая за развитием естественных наук в постмодернистскую эру, обнаружил утрату легитимности научного знания и, тем самым, фактически нейтрализовал притязание науки на истину, то Мишель Фуко, ссылаясь на гуманитарные науки, выявил генетическую связь между гуманитарно-научным знанием и отношениями власти, исторически господствующим общественным порядком, и, таким образом, поставил под вопрос возможность достижения объективной истины в гуманитарно-научном познании: «Она (власть – З.М.) производит реальность; она производит области объектов и ритуалы истины» [3, 284]. Самую истину он характеризовал как коварный механизм исключения неоднозначного, гетерогенного вообще, формирование которого стало возможным

благодаря становлению субъект-центрированного, монологически-распорядительного разума.

Становление и победа последнего ознаменуют собой одновременно и формирование дискурса научной истины, так как различение допустимых и недопустимых высказываний, следовательно, недопущение неверных высказываний внутри дискурса, имевшее решающее значение при утверждении субъект-центрированного разума, осмысливаются Фуко как одна из форм исключения гетерогенного. Правила элиминации негодных (ложных) высказываний, прокладывающие путь к истине в научном дискурсе, как и правила исключения гетерогенного вообще, генерируются разнообразными «практиками», в которых Фуко усматривает различные воплощения отношений власти. В научном дискурсе, поэтому, «...структурирующую силу приобретает *взгляд*, объективирующий и испытывающий, аналитически разлагающий, контролирующий и понижывающий все и вся...» [4, 255].

Релятивизация истины относительно властных отношений, господствующих в определенной социально-исторической обстановке, во многом обуславливается тем, что Фуко, подобно Лиотару, занимает одностороннюю экстерналистскую позицию по отношению к функционированию такого предприятия, как наука. Как историк науки он намеревался реконструировать такую историю, которая предложила бы «возникновение, развитие и организацию науки не столько исходя из ее внутренних рациональных структур, сколько отправляясь от внешних элементов, послуживших ей опорой» [5, 319]. Как Лиотар, так и Фуко (в этот список вполне можно было бы включить и Р.Рорти) в пользу экстернализма абсолютно игнорируют внутренние детерминанты организации и развития научного знания, что и делает их совершенно беспомощным перед лицом того неоспоримого и весомого факта, что наука располагает, как резонно отмечает известный американский философ и ученый в области когнитивных наук Д.Деннет, огромным неоспоримым фундаментом «организованного энциклопедического собрания... согласованных научных фактов» [6, 99].

Позиция Фуко уязвима в самом существенном пункте: предпринятое им начинание, преследующее разрушение основополагающих актов философии субъекта (субъект-центрированного разума), страдает неразрешимым противоречием. В качестве «археолога знания» Фуко был намерен, абсолютно отвлекаясь от всех исторически обусловленных традиций, связывающих исследователя с предметами его познания, подойти извне к обнаруженным благодаря собственным «археологическим раскопкам» материалам как к немым документам, которые несколько не притязают на то, чтобы рассказывать что-нибудь о самих себе. Как таковой, «археолог» Фуко очень напоминает субъекта классической метафизики и трансцендентальной философии, оторванного от всех связей с тра-

дициями и отношений с другими себе подобными субъектами, в своем одиночестве принимающего предоставляемые органами чувств данные и синтезирующего их в своем трансцендентальном сознании. Таким образом, если бы предпринял Фуко программу суждено было осуществлять, то она должна была воспроизводить объективно того субъекта, которого он (Фуко) субъективно был намерен уничтожить. Видимо, Фуко недооценил тот факт, что в категориях «предпонимания» герменевтической философской традиции, «естественных интерпретаций» П.Фейерабенда, «жизненного мира» Ю.Хабермаса, в «тезисе Дюгема-Куайна» о теоретической нагруженности эмпирического факта и культурно-мировоззренческих компонентах «парадигмы» Т.Куна в разных формулировках каждый раз утверждается истина о «глубинно-герменевтической сущности человека» (М.Хайдеггер). Отстранение исследователя как конкретного индивида от переплетений исторических связей и традиций, благодаря которым только и становится возможным само исследование, представляет собой голую абстракцию, не конститутивную для продуцирования научного знания.

Ю.Хабермас недоволен тем, что постмодернисты в своей бескомпромиссной критике разума одержимы твердым намерением сравнить крепость разума с землей и воздвигнуть на его развалинах иной, ложный, по его мнению, абсолют. Он хочет доказать, что не целерациональное действие и связанное с ним монологичное сознание, а коммуникативный разум, воплощенный во всеобщей склонности людей к взаимопониманию, лежит в основе социокультурных форм жизни как способов существования человека. Главную проблему модерна, в т. ч. и новейшей истории, Хабермас усматривает в утрате солидарности в обществе, некогда поддерживаемой религией. В восстановлении солидарности он возлагает всю надежду на примиряющий потенциал разума, сосредоточенный на коммуникативной рациональности. Однако, кажется, ряд существенных обстоятельств, выявление которых возможно только в свете культурологического подхода, сводит на нет «примиряющий потенциал» рационального, приписанный ему Хабермасом. Рациональное призвано найти решение проблемы, оптимальное в фиксированных пределах пространства и времени, т.е. в локальном масштабе. Ему чуждо «чувство» перспективы; выражаясь словами Ницше, не орлиная, а перспектива лягушечья свойственна рациональному. Руководимое рациональным решением представляет собой обстоятельство, локализованное в конкретной ситуации. Перспектива рационального внутренне связана с планированием, т.е. с предначертанием *допустимого* сценария. Поэтому не снятие границ и выход на широкие перспективы кардинально нового и неизвестного, а заключение в рамки исчисленного, следовательно, ограничение перспективы является интенцией рационального.

Рациональное решение социокультурных проблем не затрагивает их происхождение в культуре. Эти проблемы культурно обусловлены, и потому требуют соразмерных им действий. Проблемы культуры возникают, когда действия и поступки людей не соразмерны с Истиной, не служат Добру и отклоняются от Прекрасного. Истина, Добро и Прекрасное как верховные интегральные ценности культуры (ее универсалии), хотя и не существуют вне человека вообще, но принципиально запредельны *индивиду* и освящены авторитетом традиций; поэтому они, как таковые, имеют духовную силу. Содержание же духовного никогда не может исчерпано рациональным суждением. В каком бы облике не проявилось рациональное, оно всегда покоится на холодном расчете, духовное же, как раз и не поддается последнему. Поэтому рациональность, в т.ч. и коммуникативная, не может служить основанием для *кардинального* решения социокультурных проблем.

Теория Хабермаса констатирует незавидное состояние современной эпохи, которое детерминируется довольно хрупким равновесием между не так уж многими силовыми центрами. Неизбежность их совместного существования превращает консенсус на базе компромиссов в жизненную потребность. Исходя из этого, они устанавливают прагматичные, по сути, основополагающие правила «игры» для мирового сообщества, навязывая их всем. Им нет дела до истины – глубокая прагматичность этих правил обуславливает то, что не истина, а консенсус на базе компромиссов определяет их общую направленность. Разработки Хабермаса фактически призваны подвести под прагматическую практику современной социально-политической действительности теоретический фундамент.

Хабермас демонстрирует удивительно упрямую невосприимчивость по отношению к тому полному смысловому факту, что его теория подменяет истину внутренне присущим коммуникативной практике прагматизмом, ведь коммуникативная рациональность воплощается на деле в добываемом на основе взаимных компромиссов консенсусе (прагматичном, по природе), зачастую бесконечно далеком от истины. Опять-таки именно пренебрежением философией культуры можно объяснить тот факт, что он принимает возобладание прагматической практики как не нуждающийся в дальнейшем анализе самоочевидный факт. На что указывает в современном мире оттеснение, и вытеснение в конечном итоге, истины прагматической практикой? Осмысление этого вопроса требует философско-культурологического анализа вполне осязаемых и имеющих серьезные последствия для восприятия истины сдвигов в западной культуре. Небывалый рост прагматических тенденций в современном мире является синдромом, указывающим на глубоко болезненное состояние цивилизации, которая совсем запуталась в стихии анонимных и хаотичных социальных сил; духовно истощенная, она не в силах добраться до истины и

потому вынуждена подменять ее консенсусом, добываемым компромиссами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Пер. с фр. Спб.: Алетейя, 1998. – 160 с.
2. Фейерабенд П. Против методологического принуждения // Избранные труды по методологии науки / Пер. с англ. М.: Прогресс, 1986,–с.125-466.
3. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / Пер. с фр. М.: Ad Marginem, 1999, 479 с.
4. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Пер. с нем. М.: Весь Мир, 2008, 416 с.
5. История философии: Запад – Россия – Восток. Книга четвертая: Философия XX в. М.: «Греко-латинский кабинет» Ю.А.Шичалина, 2000, 448 с.
6. Деннет Д. Постмодернизм и истина. Почему нам важно понимать это правильно // Вопросы философии, 2001, № 8, с.93-100.

HAQIQƏT HAQQINDA FƏLSƏFİ DİSKURS: LIOTAR, FUKO, HABERMAS

Z.Q.MƏMMƏDƏLİYEV

XÜLASƏ

Məqalədə, bir tərəfdən fransız postmodernizminin nümayəndələri J.-F.Liotar və M.Fukonun elmin həqiqətə olan iddiasını faktiki olaraq, neytrallaşdıran arqumentləri, digər tərəfdən də alman filosofu Y.Habermasin zəkanın həqiqət hüququnu müdafiə edən kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsi araşdırılmışdır. Liotar və Fuko eksternalist mövqedən çıxış edərək, elmi fəaliyyətin təşkili və inkişafını şərtləndirən elmdaxili determinantları nəzərə almırlar. Habermas isə zəkanın potensialını həddən artıq şişirdərək, onun üzərinə cəmiyyətdə Maarifçilik zamanından itirilmiş həmrəyliyi bərpa etmək missiyasını qoyur.

Açar sözlər: postmodernizm, həqiqət, rasionallıq, kommunikativ rasionallıq, mədəniyyət

PHILOSOPHICAL DISCOURSE ABOUT TRUTH: LYOTARD, FOUCAULT, HABERMAS

Z.G.MAMMADALIYEV

SUMMARY

The paper considers, on the one hand, the arguments of J.-F. Lyotard and M. Foucault, neutralizing, in fact, the claim of science on the truth, and the concept of communicative rationality of J. Habermas, claiming the right of the reason for the truth - on the other. Lyotard and Foucault in favor of externalism neglect determinants of internal organization and development of science. Habermas however excessively increases a potential of reason, laying on it a mission to restore solidarity in the society.

Key words: postmodernism, truth, rationality, communicative rationality, culture

PSİXOLOGİYA

UOT 158.922.4

AZƏRBAYCANDA SEPARATÇILIĞIN
SOSIAL-PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İ.M.BAYRAMOV

*Bakı Dövlət Universiteti**Imdad_bayramov@list.ru*

Məqalədə Azərbaycanada dominant etnik qrup anlayışı olmaması müəyyən olunmuşdur. Azərbaycanın etnik birliklərinin kompakt yaşadığı müxtəlif regionlarında separatçılığın sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması məqsədi ilə sorğu keçirilmişdir. Etnik identiklik etnopsixoloji bir kateqoriyadır və əsas göstəricisi fərdin özünü kimə aid etməsindən asılıdır. Lakin dil amili etnik identikliyin formalaşmasında güclü təsir mexanizminə malikdir.

Acar sözlər. Etnik identiklik, separatçılıq, etnoslararası, etnopsixoloji, tolerantlıq və intolerantlıq, etnik qrup etnosentrizm.

2014-cü ildə Azərbaycanın etnik birliklərinin kompakt yaşadığı müxtəlif regionlarında və Bakı şəhərində 600 respondent arasında separatçılığın sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması məqsədi ilə sorğu keçirilmişdir.

Fərziyyə olaraq qeyd etmişik ki, separatçılıq onun üçün əlverişli şəraitdə bir sıra sosial-psixoloji amillərin qarşılıqlı təsiri zəminində formalaşır və qruplararası (etnoslararası) qarşılıqlı təsirin məzmun və xarakterindən asılı olaraq, özünəməxsus təzahür xüsusiyyətlərinə malik olur.

Cədvəl 1

Şəhər və rayon	Etnik qruplar	Respondentlərin sayı
Bakı	şəhər əhalisi	150(25%)
Lənkəran, Lərik	Talışlar	(75+75) 150(25%)
Qusar, Xaçmaz	Ləzgilər	(75+75) 150(25%)
Zaqatala, Balakən	Avarlar	(75+75) 150(25%)
Cəmi		600

Sorguda iştirak edən respondentlərin statistikasını aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 2

Respondentlərin ümumi sayı	600
Kişi respondentlərin sayı	354 (59%)
Qadın respondentlərin sayı	246 (41%)
Respondentlərin orta yaş həddi	35 (18 – 55 yaşları arasında)
Ali təhsilli	150 (25 %)
Natamam ali təhsilli	30 (5 %)
Orta təhsilli	360 (60%)
Natamam orta təhsilli	54 (9 %)
İbtidai təhsilli	6 (1%)

Tədqiqat prosesində qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün, aşağıdakı məsələlərin müəyyənləşdirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur:

1. Etnik identikliyin müəyyənləşdirilmə dərəcələri
2. Etnik qrupların hiss etdikləri ayrı-seçkilik səviyyəsi
3. Etnik əlamətlərə görə tolerantlıq və intolerantlıq səviyyələri
4. Etnik birliklərdə ümumi inteqrasiyaya meyillilik səviyyəsi

1. Etnik identikliyin müəyyənləşdirilmə dərəcələri

Etnik identiklik etnopsixoloji bir kateqoriyadır. Onun əsas göstəricisi fərdin özünü kimə aid etməsindən asılıdır. Lakin dil amili etnik identikliyin formalaşmasında güclü təsir mexanizminə malikdir.

Tərəfimizdən aparılan sorğular nəticəsində respondentlərin bir çoxusu «Azərbaycanlı kimdir?» - sualını etnonim kimi, bir qismi vətəndaşlıq identikliyi kimi, bir qismi türk etnonimi, digərləri isə qeyri-türk etnonimi kimi qəbul etmişlər. Respondentlərin çoxunda milli vətəndaşlıq mənsubiyyəti ilə etnik mənsubiyyət arasında qeyri-müəyyənləşdirilmiş yaranmışdır. Bu isə etnik şüurun güclü, milli şüurun zəif inkişafı ilə bağlıdır. Xüsusilə türk etnosu arasında milli və etnik identiklik çox vaxt eyniyyət təşkil edir.

«Siz cəmiyyətdə özünüzü hansı sosial qrupa aid edirsiniz?» sualına cavab verən respondentlərin əksəriyyəti özünü həmyerlilərinə aid etdiyini söyləmişdir (53,8%). Şəhər əhalisi arasında əhali özünü daha çox işlədiyi və ya oxuduğu kollektivə aid etmişdir (22%). Lakin rayon və kənd əhalisi özünü öz həmyerlilərinə, qohumlarına aid etmişdir. Əhali arasında islam dininə dönüşün təsiri özünü göstərir. Dindarlar özlərini daha çox dindar camaata aid edirlər (14,6%). Onlar arasında bu məsələyə münasibətdə laqeydlilik (7,5%) və neytrallıq (2%) göstərənlərin sayı azdır (9,5%). Bunlar bir tərəfdən yeni identiklik formalarının gənclər arasında sürətlə yayılmasını, yaşlılar arasında isə bu yenilikləri deyil, ənənəvi həmyerlilik, icma təfəkkürünü gücləndirir.

Ənənəvi kollektivçilik cəmiyyətlərində yaşlı nəslin gənclərin şüuruna təsirini nəzərə alsaq, bu artımın tədricən gənclərin hesabına yüksələcəyini proqnozlaşdırma bilərik. Lakin bu təfəkkür tərzini milli dövlətçiliyin, vətəndaşlıq şüurunun inkişafına mənfi təsir göstərdiyi üçün regionlarda gənclərin

integrasiyasını təmin edən yeni iş yerlərinin açılması, həyat şəraitinin, təhsil səviyyəsinin yaxşılaşdırılması zəruri şərtidir.

«Siz adətən «biz» deyəndə daha çox kimləri nəzərdə tutursunuz? » sualına cavab verən respondentlərdən 53,8% «millətimi» nəzərdə tutmuşdur. Biz etnik qruplar arasında millət anlayışının etnik identiklik anlayışı ilə qarşıq salındığını başqa suallarda müəyyənləşdirmişdik. Lakin «biz» identikliyi xarici «onlar» qarşılığında daha da fəallaşır. Bu baxımdan ermənilərə qarşı olan münasibətdə «milli» identiklik «biz» ilə eyniyyət təşkil edir.

«Sizin milli-etnik mənsubiyyətiniz?» - sualına cavab verən respondentlərin əksəriyyəti özlərini etnik mənsubiyyətləri ilə identikləşdirmişlər. Lakin türk etnosu arasında özünü «türk» etnosu ilə identikləşdirmək zəifdir (5,3%). Onların əksəriyyəti özlərini «Azərbaycanlı» hesab edirlər.

2. Etnik qrupların hiss etdikləri ayrı-seçkilik səviyyəsi

Azərbaycanda aparılan bir çox sosioloji tədqiqatlar tolerantlıq səviyyəsinin yüksək olduğunu təsdiq etmişdir. Çünki Azərbaycan ərazisində yaşayan etnosların minilliklərə söykənən qədim və hərtərəfli münasibətləri olmuşdur.

Tərəfimizdən aparılan sorğuda «Siz Azərbaycanda nə zaman ayrı-seçkiliyə məruz qalmısınız?» sualına cavab verən respondentlərin əksəriyyəti yəni 79,5%-i «Ayrı-seçkiliyə məruz qalmamışam» cavabını vermişdir. Lakin bununla yanaşı, bazar iqtisadiyyatının yeni tələbləri ilə ortaya çıxan yeni istehsal münasibətləri müəyyən problemləri də yaratmışdır. İşsizlik, müasir mütəxəssislərin çatışmazlığı, regionçuluq və başqa bu kimi hallar da mövcuddur. Onlar ümumi problemlərdir. Lakin bəzi insanlar bu problemləri nə ümumi, nə də öz şəxsi problemləri kimi deyil, mənsub olduqları qrupa aid problemlər kimi təqdim edirlər. Bu isə azlıq təşkil edir.

Rəyi soruşulan respondentlərin əksəriyyəti - 92%-i «Sizcə, sizə qarşı olan ayrı-seçkilik münasibətinin səbəbi nə ilə əlaqədardır?» - sualına «Mən özümə qarşı ayrı-seçkilik münasibəti görməmişəm» şəklində cavab vermişlər. Onlardan 5,3%-i bunun «milli mənsubiyyətimə görə» olduğunu zənn etmişdir. Yerdə qalanları isə problemin kökünü özündə axtarmağa meyilli olmuşlar.

Respondentlərə «Sizcə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi hansı səbəbdən başladı?» sualı verilmiş və onların 99,1%-i «Ermənilər xarici qüvvələrin iradəsini yerinə yetirirdilər» cavabını seçmişlər. Çünki həqiqətən ermənilərin sosial-iqtisadi durumunda, mədəni inkişafında heç bir ayrı-seçkilikdən söhbət gedə bilməzdi.

Hazırda, Azərbaycanda yaşayan hər bir sakin üçün mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün insan hüquq və azadlıqları təmin edilmişdir. Onlar bu hüquq və azadlıqlardan yetərincə istifadə edirlər.

3. Etnik əlamətlərə görə tolerantlıq və intolerantlıq səviyyələri

Etnik əlamətlərə görə tolerantlıq və intolerantlıq səviyyələrini müəyyənləşdirmək üçün apardığımız sorğu materiallarından istifadə etmişik. Burada konkret bir etnik nümayəndə deyil, ümumi qrupun «digər»lərinə olan mü-

nasibəti araşdırılmışdır. İnsanların digərləri ilə dostluq etməsi, qohum olması, evlənməsi kimi inteqrasiya prosesinə münasibəti maraqlıdır.

Məsələn, «Siz daha çox kiminlə qohum olardınız?» sualına cavab verən respondentlərin çoxusu «Fərqi yoxdur yaxşı insan ilə» (53,5%), 20,5% isə «öz həmyerlilərimlə» cavabını seçmişlər. Onlardan 16,3% isə «Azərbaycanlı ilə» kimi cavab vermişdir. Bunlar cəmiyyətdə sosial-mənəvi inteqrasiya prosesinin inkişaf etdiyini göstərir.

«Siz özünüzü kiminlə daha xoşbəxt sayırsınız?» sualına cavab verən respondentlərin əksəriyyəti isə «ailəm ilə birlikdə» (40,6%) «həmyerlilərim ilə birlikdə» (25,5%) cavabını seçmişlər. Ailə xoşbəxtliyi anlayışı Azərbaycan-müsəlman xalqı üçün ənənəvi müqəddəs bir anlayış olmuşdur. Təbii ki, onun aparıcı olması bu gün də özünü aydın göstərir. Bu cəmiyyət üçün müsbət bir haldır.

Bununla yanaşı regionçuluq hissi Azərbaycan ərazisində həmişə aktual olmuşdur. Bu isə milli-siyasi inteqrasiyanın hələ tam mənada inkişaf etmədiyini göstərir. Milli dövlət quruculuğunun başlaması ilə bu proses sürətlə milli dövlətçilik istiqamətində inkişaf edir.

«Sizin dinə münasibətiniz?» sualına cavab verən respondentlərdən yalnız 9,1%-i dindar olduğunu, əksəriyyəti isə dindar kimi dini mərasimləri yerinə yetirməsələr də Allaha inandıqlarını bildirmişlər. Lakin «Siz cəmiyyətdə özünüzü hansı sosial qrupa aid edirsiniz?» sualına cavab verən respondentlərin 14,6%-i özlərini hər hansı bir etnik qrupa deyil, dini birliyə, yəni dini camaata aid etdiyini bildirmişdir. Ancaq etnik və regional identiklik (53,8%) həmişə olduğu kimi üstünlük təşkil etmişdir.

4. Etnik birliklərdə ümumi inteqrasiyaya meyillilik səviyyəsi

Bizim araşdırmalar əsasən həm etnik birliklərin kompakt şəkildə yaşadığı ərazilərdə (Azərbaycanın Cənub, Şimal və Şimal-Qərb rayonlarında), həm də əhalinin qarışıq şəkildə yaşadığı Bakı şəhərində aparılmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, rayon mərkəzləri ilə kəndlər, Bakı şəhəri ilə rayonlar arasında qoyulan problemlərlə əlaqədar fərqli xüsusiyyətlər ortaya çıxır. Kənddən rayon mərkəzlərinə və Bakı şəhərinə köçüb məskunlaşanların «biz» etnik identikliyi tədricən mühafizəkar, dezinteqrativ mövqedən uzaqlaşaraq, daha liberal və inteqrativ istiqamətə doğru inkişaf edir.

Məsələn, Bakı şəhərində və qismən rayon mərkəzlərində yaşayan etnik qrup nümayəndələri «digərlər»i ilə evlənməkdə, dostluq etməkdə, qohum olmaqda heç bir maneə görmürlər.

«Siz daha çox kiminlə qohum olardınız?» sualına «Fərqi yoxdur, yaxşı insanla», «Azərbaycanlı ilə» variantını seçən respondentlərin ümumi sayı (321+98) 419-dur (69,8%). Onlar nisbətə götürüldükdə, əsasən Bakı şəhər əhalisi arasında çoxluq təşkil edirlər. Bu insanların əksəriyyəti ali təhsilli insanlardır (34%).

«Siz daha çox kiminlə qohum olardınız? » sualına region respondentlərindən 128 nəfəri (21,3%) «öz həmyerlim ilə» «qohumlarım ilə» variantını seçmişlər. Onlar əsasən orta və natamam orta təhsillilərdir (45%).

Araşdırmada etnik status məsələsi ilə əlaqədar müqayisə apardıqda məlum olmuşdur ki, polietnik mühitdə dominant etnik qrupların sosial statusu daha yüksəkdir. Dominant etnik qrup ilə qeyri-dominant etnik qruplar arasında sosiomədəni məsafə çoxaldıqca, sonuncuların sosial statusu aşağı düşür. İntegrativ mühitdə etnik qruplar arasında məsafə azalır və bir-birinə münasibətdə tolerantlıq dərəcəsi artır. Azərbaycanda dominantlıq etnik mənsubiyyətə görə deyil, vətəndaşlıq mənsubiyyətinə görə müəyyənləşir. Çünki «Azərbaycanlı» identikliyi vətəndaşlıq identikliyi.

Bakı şəhərində «Azərbaycanlı kimdir?» sualına «milli mənsubiyyətimdir» (20,5%), «vətəndaşlığımıdır» (2%) variantını seçənlərin ümumi sayı (22,5%) regionlardakı respondentlərin sayından nisbət etibarilə çox olmuşdur. Halbuki, burada respondentlərin sayı digərinə nisbətdə üç dəfə azdır. Daha çox integrativ mühitin mövcud olduğu şəhər və rayon mərkəzlərində etnik şüur səviyyəsinin milli şüur səviyyəsinə doğru inkişafı prosesi gedir.

Əsas integrativ prosesin nə ilə bağlı olması barədə «Azərbaycanda bütün insanları birləşdirən əsas amil nədir?» sualına Bakı respondentlərindən fərqli olaraq (3,8%), region respondentləri əsas birləşdirici amilin «islam dini» olduğunu söyləmişlər (40,1%). Bakı (16%) və qismən rayon mərkəzlərinin əhalisi (9,1%) arasında isə «Azərbaycan dili» əsas birləşdirici amil kimi qiymətləndirilmişdir (25,1%). Ümumiyyətlə, hər iki amilin (Azərbaycan dili və islam dini) integrativ xüsusiyyətləri, Azərbaycan ərazisində milli birliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Müxtəlif qruplara mənsub olan insanların vahid və bərabərhüquqlu bir mühitdə integrasiyasını artırmaq üçün regionlarda sosial-iqtisadi inkişafı təmin edən istehsal mərkəzlərinin açılması və əhalinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi zəruridir. Bunlarla yanaşı islam dininin birlik ideyalarının təbliği əhəmiyyətlidir.

«Azərbaycanda bütün insanları birləşdirən əsas amil nədir?» sualına cavab verən respondentlərin 44%-i islam dininin, belə bir amil olduğunu qeyd etmişdir. «Azərbaycan dili» variantını seçənlər 25,1% təşkil etmişdir. Çünki bir çox etnik qruplar dövlət dilini bilməyin vacib olmadığını və keçmişdən gələn rus dili ənənəsini davam etdirməyi məqsəda uyğun hesab edirlər. Yerdə qalan respondentlər isə dövlətin yaratdığı əmin-amanlığı, adət-ənənələrin yaxınlığını əsas götürmüşlər.

Müəyyən olunmuşdur ki, etniklərin etnik identiklik səviyyəsi yüksək, dominant etnik qrup olan türklərin isə etnik identiklik səviyyəsi aşağı olmaqla yanaşı, onların milli identiklik səviyyəsi isə təxminən eyniyyət təşkil edir. Araşdırmalar nəticəsində separatçılığa şərait yaradan qruplararası münasibətlərdə ayrı-seçkilik etnik identiklik keyfiyyətlərinin əlaqəsi, etnik identikliyin

pozitivliyi, etnik əlaqədə fərqliliyin (etnik tolerantlıq) intolerantlığı ilə əlaqəlidir.

Separatçılıq psixologiyası ilə bağlı məsələləri nəzərdən keçirərkən, bu sosial fenomenin qloballaşma şəraitində təşəkkülü, inkişafı və tənəzzülü ilə bağlı qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməyə çalışdıq. Ona təsir edən psixoloji mexanizm və amilləri təhlil etdik, onun sosial-psixoloji hadisə kimi mahiyyətini üzə çıxarmağa səy göstərdik, etnik identiklik, özünüinandırma və separatçılığın mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlərini açıqladıq, həmçinin etnoseparatçı şüurun koqnitiv və affektiv komponentlərini işıqlandırdıq.

Əsas nəzəri məsələlərin təhlili, etnoseparatçılıq psixologiyasının olduqca mühüm aspektlərini ortaya çıxarmağa şərait yaratdı. Sosial-psixoloji ziddiyyətlər və onların separatçılıq fenomeninə inikası, separatçılıq kontekstində psixi deprivasiya amili və etnik münaqişələrdə psixoloji akkulturasıya məsələlərinin tədqiqi qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin öhdəsindən gəlməyə imkan verdi və araşdırmaların nəticələri ümumi fərziyyənin doğru olduğunu təsdiq etdi. Tədqiqatın nəticələrini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Separatçılığın sosial-psixoloji səbəblərini, problemin və onun yaranmasına şərait yaradan amillərin psixoloji strukturunu, tip və funksional xarakterini müəyyənləşdirərkən, separatçılığın həm sosial, həm də psixoloji amillərin təsiri altında özünü göstərdiyini, qısqanclıq, ayrışeçkilik, ümitsizlik, inamsızlıq hisslərinin onun yaranmasına təsirini nəzərdən keçirdik. Separatçılıq problemi qloballaşma proseslərinin dinamikasında, cəmiyyətdə yaranan sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni dəyişikliklər şəraitində insan psixikasının, kiçik və böyük sosial qrupların kütləvi psixikasının potensial imkanlarını fəallaşdırır, onun arxaik elementlərini gündəmə gətirir, yeni identiklik formalarının yaranmasına, gərgin adaptasiya problemlərinin ortaya çıxmasına səbəb olur, cəmiyyətdə insanları birləşdirən ümumi maraqları və onların üzərində formalaşan ümumi dəyərləri aradan qaldırır. Separatçılıq psixologiyasının təhlili, onun kollektiv mədəniyyət kontekstində böyük sosial qruplar şəklində inkişaf meyillərinin daha fəal olduğunu üzə çıxardı. Çünki kollektiv şüur ənənəvi mədəni stereotiplərə, hisslərə qapılmağa və avtoritar idarəetmə üsullarına daha çox meyillidir.

2. Separatçılıq psixologiyasının güclənməsinə minimum şərait formalaşdırən mədəniyyət növü həm şəxsiyyətin, həm kollektiv şüurun inkişafına zəmin yaradan orta mövqeli tolerant mədəniyyətlərdir. Bu mədəniyyətlər əsasən Şərq və Qərb dəyərlərinin kəsişdiyi bölgələrdə formalaşır. Tədqiqatın nəticələrinə görə belə demək olar ki, separatçının psixoloji durumu onun barışmazlığında, başqasının fikrini daim təkzib etmək səyində, radikallığında, dözümsüzlüyündə, sərbəst düşüncə qabiliyyətindən məhrum olmasında təzahür edir. Bu psixoloji durum kollektiv mədəniyyət tipinə mənsub olan separatçı sosial qruplar arasında kütləvi xarakter alır.

Araşdırmalar göstərir ki, cəmiyyətdə istənilən ayrışeçkilik forması sonradan separatçılıq şəklində cəmiyyətin özünə qarşı çevrilir. Cəmiyyətdə

yaranan inamsızlıq, ümitsizlik durumu insanlar və sosial qruplar arasında olan ənənəvi birliyin pozulmasına şərait yaradır. İnsanların bir-birinə və onların vətəndaşı olduqları dövlətə inam və ümidlərinin artırılması istiqamətində müəyyən tədbirlərin görülməsi vacibdir.

3. Müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycanda etniklərin etnik identiklik səviyyəsi yüksək, dominant etnik qrupun etnik identiklik səviyyəsi isə aşağıdır. Dominant etnik qrupun milli və etnik identiklikləri əksəriyyətdə eyniyyət təşkil edir və ya böyük bir qrupunda milli identiklik etnik identikliyi üstələyir. Bəzi hallarda əhalinin bir qrupunda milli və dini identiklik formaları bir-birini əvəz edir. Lakin Azərbaycanda etnik statusun dominantlığı deyil, milli vətəndaşlıq statusunun dominantlığı əsas olduğu üçün, etnoslararası sosial-mədəni münasibətlər iyerarxik şəkildə deyil, üfiqi şəkildə qurulmuşdur. Bu, həm birgə tarixi-mədəni inkişafın, həm də dövlətin apardığı multikulturalizm siyasətinin nəticəsidir. Separatçılığın formalaşmasında bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlı olan həm xarici-sosial, həm də daxili-psixoloji amillər daim müvazinətdə olan dinamik qarşılıqlı əlaqələr şəklində mövcuddurlar. Xarici sosial-iqtisadi gərginlik daxili-psixoloji separatçılıq meyillərini formalaşdırdığı kimi, daxili-psixoloji gərginlik də xarici separatçılıq formalarını müəyyənləşdirir. Separatçılığın formalaşmasında daxili amillərin («super mən – mən», «fərdi mən – mən», «biz - onlar») rolu psixoloji baxımdan araşdırılmışdır. Aparılan sosial-psixoloji araşdırma nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, bir çox insanlar öz şəxsi problemlərinin səbəbini özündə deyil, onu əhatə edən sosial mühitdə axtarmağa meyilli olurlar. Sosial mühitdə formalaşan «biz-onlar» qarşılıqlı əlaqəsi isə, fərdi neqativ psixoloji durumun istiqamətini özündən «onlar» tərəfə yönəldən sosial mexanizm rolunu oynayır. Nəticədə məlum olur ki, sosial-psixoloji «biz» kontekstində əsasən fərdi öz problemlərinin həllindən uzaqlaşdırıcı və onun ətalətini artırıcı psixoloji sığınacaq əldə olunur. Bu qapalı «sığınacaq» özünü yeni sosial inkişaf mərhələsində dərk etməyə maneçilik törədir, sosial-mədəni inteqrasiyanı zəiflədir və ümumiyyətlə, sosial-iqtisadi inkişafa zərər vurur. Digər tərəfdən, bu, sosial-psixoloji durum separatçı qüvvələrin məqsədlərinin həyata keçməsi üçün zəmin hazırlayır. Özünəinamsızlıq, bədbinlik, tənbəllik kimi psixoloji xüsusiyyətlər separatçı şüurun inkişafına şərait yaradır. Xarici amillərin (sosial-iqtisadi, ərazi, siyasi və mədəni) separatçılığın formalaşmasına təsir mexanizmləri güclüdür. Ümumiyyətlə, həm daxili, həm də xarici amillər separatçı şüurun formalaşmasında bir-birini tamamlayır. Xarici amillərdən olan sosial-iqtisadi durum əksər hallarda separatçılığın daxili elementlərini aktivləşdirir. Xarici amillərdən olan iqtisadiyyat separatçılığın inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirir. İqtisadi tənəzzül çox vaxt onun formalaşmasında əsas təsir mexanizmi rolunu oynayır. Buna görə də regionlarda sosial-iqtisadi durumun tənzimlənməsi dövlətin apardığı etnosiyasətin əsas vəzifələrindən biridir.

4. Müasir sosial proseslər milli dövlətlərdə etnik dominantlığın zəifləməsinə və vətəndaşlıq identikliyinə inkişafına zəmin yaradır. Bir tərəfdən ənənəvi

birlik formalarının etnik və sosial elementlərə parçalanması, digər tərəfdən isə, onların polietnik birlik forması olan milli dövlətlərdə inteqrasiyası prosesi gedir. Nəticədə, bu proseslər yeni identiklik və adaptasiya problemlərini formalaşdırmaqla şüurlarda «biz-onlar» qarşdurmasının məzmununa yeni elementlər daxil edir. Bu isə, separatçılıq istiqamətini və onun xarakterini yeni formada müəyyənləşdirir.

Separatçılıq ənənəvi inkişaf formalarını mədəniyyət vasitəsilə ötürür. Şüurlarda ənənəvi şəkildə kök salan identiklik formaları, mədəni stereotiplər, adət-ənənələr sosial dinamikadan geri qaldığı üçün, «biz-onlar» qarşdurması çox vaxt cəmiyyətin öz daxilinə yönəlir. Əlbəttə, bu proses daha çox qapalı, inteqrasiyadan kənar mədəniyyətlərdə daha ağır sosial-psixoloji nəticələrə gətirib çıxarır. Bu, ölkə və ya cəmiyyət daxilində ayrışeçkilik, intolerantlıq hallarını daha da gərginləşdirir. Bu tip cəmiyyətlər öz daxilində separatçılığın bir çox formalarını yaradır və özü-özünün inkarını sürətləndirir.

Tolerant və qeyri-diskriminativ mədəniyyət sahələrində dəyişikliklər ağır sosial-psixoloji nəticələrə gətirib çıxarmır. Bu cəmiyyətlərdə sosial-iqtisadi inteqrasiya prosesləri bir çox mənfi stereotiplərin tədricən aradan qalxmasına və mədəni inteqrasiyanın inkişafına zəmin yaradır. Bu mədəniyyətdə olan insanların yeni sosial dəyişiklik şəraitinə adaptasiyası ilə ənənəvi identiklik formaları arasında olan sosial məsafə özünüməxsusluğu təmin edən inteqrasiyaya bərabərdir. Bu proses separatçılığın aradan qaldırılmasının ən mühüm yollarından biridir. Sosial, təbii və fərdi fərqliliklər diskriminativ separatçılıq şüurunun xarakterini müəyyənləşdirir. Bunlar separatçılığın daxili amillərinin mədəniyyət, təlim-tərbiyə çərçivəsində formalaşması nəticəsi kimi ortaya çıxırlar. Buna görə də onların hər bir mədəniyyətdə fərqli təzahür formaları vardır və onların formaları müxtəlif mədəniyyətlərin xarakterinə görə müəyyənləşir.

Separatçılığın aradan qaldırılmasının əsas yolları, cəmiyyətdə bütün insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, demokratiyanın, vətəndaş cəmiyyətinin hərtərəfli inkişafı, sosiomədəni inteqrasiyanın təmin olunmasına, insanları birləşdirən ümumi dəyərlərin, mənəvi mədəniyyətin təbliğinə bağlıdır. Separatçını səciyyələndirən psixoloji durum bunlardır: bərişmazlıq, dözüm-süzlük, fanatizm, aqressivlik, radikallıq, itaətsizlik, emosionallıq.

5. Qısqançlıq, ümitsizlik, inamsızlıq kimi hisslər ilə müşayiət olunan daxili psixoloji separatçılıq meyilləri fərdin ətraf mühitdən təcrid olunmasına və özünəqapanmasına şərait yaradır. Beləliklə, fərd daxili psixoloji gərginliyi kompensasiya etmək üçün, öz şüuraltı aləminə və mənsub olduğu kiçik sosial qrupa sığınır. Nəticədə, cəmiyyətdə aqressivlik, dözüm-süzlük, ayrışeçkilik ilə müşayiət olunan «biz-onlar» psixoloji qarşdurması aktuallaşır. Separatçılığın sosial-psixoloji elementləri irrasional mənşəlidir. Onlar şüuraltı təbəqənin arxetiplərindən qaynaqlanan emosional-simvolik təzahür formalarıdır. Ona görə də bu şüur formasının kənardan idarə olunması mümkün deyildir. O, yalnız

separatçı qrupun daxilində şüuraltı arxetipləri təmsil edən separatçı liderlər tərəfindən idarə oluna bilər.

Azərbaycan dilinin ümummilli dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsi və Azərbaycan dövlətinin varlığı mövcud ərazidə yaşayan əhalinin birgə sosial-mədəni, siyasi-tarixi inkişafının müasir dövrə uyğun məntiqi nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Buna görə də, milli dövlətçilik və milli dil anlayışı hər hansı bir etnik qrupun dominantlığı kimi deyil, mövcud ərazidə yaşayan bütün insanların birgə tarixi nailiyyəti və gələcək səadəti kimi dəyərləndirilməlidir.

Separatçılıq çox vaxt fərdin öz psixoloji durumundan qaynaqlanır. Fərdi əhatə edən sosial mühit ilə onun «mən» başlanğıcı arasında, həmçinin onun «mən» başlanğıcı ilə «ali mən» başlanğıcı arasında mövcud ziddiyyətlər aradan qaldırılmalıdır. Fərdin mənəvi və şəxsi dəyərləri ilə sosial dəyərlər arasında ziddiyyətin dərinləşdiyi məqamlarda ortaya çıxan özgüləşmə problemi, sonradan aqressiya halına keçən psixoloji gərginliyi, nevroz hallarını artırır. Cəmiyyətdə artıq qloballaşma prosesləri ilə bağlı yaranmış belə sosial-psixoloji durumlardan, yəni aqressiv kütlədən öz mənafeləri üçün istifadə etməyə çalışan separatçı qüvvələr ortaya çıxmağa bilər. Bu kimi halların qarşısının alınması üçün dövlət vətəndaşlarının mənəvi-psixoloji təhküsizliyini nəzərə almalı və bunun üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirməlidir.

Etnik qruplarda etnosentrizm əhval-ruhiyyəsinin artması tərəflər arasında düşmənçilik hisslərinin yaranmasına şərait yaradan stereotipləri formalaşdırır və nəticədə qərarlaşmış münasibətlər etnoseparatçılıq mərhələsinə qədəm qoyur. Burada nəzərə alınmalıdır ki, dövlətin apardığı yanlış milli, sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində də cəmiyyətdə müxtəlif sosial qruplar, sosial zümrələr arasında separatçılıq meyilləri formalaşmağa bilər. Yaxud, mədəni və mənəvi nihilizm ictimai həyatda bir çox problemlərin yaranmasına şərait yaradır. Milli-etnik şüuru təşkil edən elementlərin tədricən aradan qalxması milli-etnik şüura destruktiv təsir göstərə bilər. Bu, fərdi deyil, hər bir milli dövlətin təhlükəsizliyi ilə bağlı olan ictimai bir problemdir. Bu baxımdan, dövlətin milli təhlükəsizlik proqramında milli-etnik şüur mexanizminin qorunub saxlanması əsas strateji məsələlərdən biri olmalıdır. Əks təqdirdə, qloballaşma prosesinin sosial-psixoloji təsirləri milli-etnik şüur mexanizminin aradan qalxmasına səbəb ola bilər. Lakin, bu mexanizmin qorunub saxlanması həm dünyaya inteqrasiya olunmağa, həm də milli inkişafa zəmin yaradır.

Müasir Azərbaycan dövləti bütün vətəndaşlarının hüquqlarını qoruyan və heç bir ayrı-seçkiliyə əsas verməyən sivil bir dövlət qurur. Fikrimizi akademik R. Mehdiyevin sözləri ilə tamamlamaq istəyirik: «Tam monoetnik və mədəni cəhətdən yekcins cəmiyyət yaratmaq utopiyadır. Etnomillətçilik ideyası, yəni əraziyə və dövlətçiliyə müəyyən etnik qrupun sahiblik etməli olması barədəki təsəvvür də vətəndaş cəmiyyəti yaratmağa kömək etmir, əksinə, münaqişələr törədir» [1, 33]. Deməli, milli dövlətçiliyi də bu kontekstdə dəyərləndirmək daha ciddi məna kəsb edir: «Milli dövlətçilik vahid məqsəd uğrunda – dövləti möhkəmləndirmək, iqtisadiyyatı modernləşdirmək və gələcək nəsillər üçün

daha mükəmməl şərait yaratmaq naminə bütün millətin, bütün cəmiyyətin birliyinin rəmzidir» [2, 71].

Azərbaycan hökumətinin multikulturalizm istiqamətində apardığı dövlət siyasəti ölkədə etnik, dini və digər separatçılıq amillərinin fəallaşmasına şərait yaratmır. Azərbaycanın multikulturalizm siyasəti modeli digər ölkələr üçün də separatçılıq amillərinin ortadan qaldırılması istiqamətində nümunə ola bilər. Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında Prezident İlham Əliyev deyibdir: “Biz nəinki ölkə daxilində millətlərarası, dinlərarası münasibətləri ən yüksək səviyyədə tənzimləyirik, həll edirik, biz dünyaya da nümunə göstəririk. Bax, belə inkişaf etmək lazımdır. Multikulturalizm alternativsiz bir hərəkət olmalıdır. Hesab edirəm ki, biz bu nümunəni göstərərək başqa yerlərə də öz təsir imkanlarımızı genişləndiririk.” [3].

Araşdırmalar təsdiq etdi ki, Azərbaycanda etnik azlıqlarda etnik identikliyin müəyyən fəallaşması müşahidə olunur. Məlumdur ki, arxetip matrisa üzərində qurulan identikliyin mərkəzi modeli «biz-onlar» antitezisidir. İnsan mədəniyyətinin arxaik qatlarında mövcud olan bu antitezis üzərində mifik dünya modeli formalaşmışdır. Bu model böhran anlarında aktivləşir. Həmin məqamlarda etnik qruplar arasında olan normal münasibətlər sistemi korlanır və aqressiya halları adi hala çevrilir [4, 118].

ƏDƏBİYYAT

1. Mehdiyev R. Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar. Bakı: 2006, 583 s.
2. Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı: 2003, 246 s.
3. Dövlət Statistika Komitəsi (DSK) www.stat.gov.az
4. Ахиезер А. Культурные основы этнических конфликтов. Общественные науки и современность. М., 1994. №4. 118 с.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЕПАРАТИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

И.М.БАЙРАМОВ

РЕЗЮМЕ

В Азербайджане понятие доминирующей этнической группы не является актуальным. Идея гражданина государства (азербайджанство) интегрирует все формы этнической идентичности. Это способствует формированию общенационального сознания и преодолению тенденций сепаратизма. Каждое государство старается не допустить распространения сепаратизма на своей территории. Для этого необходимо, прежде всего, выявить общие интересы населения страны, сделать акцент на общие, объединяющие ценности, бороться с проявлениями интолерантности, этнической селекции и дискриминации, обеспечить социально-экономическое развитие регионов, защищать права и свободы каждого гражданина.

Ключевые слова: этническая идентичность, сепаратизм, этнопсихология, толерантность и интолерантность, этническая группа, этноцентризм

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SEPARATISM IN AZERBAIJAN

I.M.BAIRAMOV

SUMMARY

The notion of the dominant ethnic group is not topical in Azerbaijan. State Citizenship (Azerbaijanship) contains the idea of all the forms of ethnic identity. This national consciousness creates conditions for the formation and elimination of separatist tendencies. Each state strives for avoiding separatism in its own territory. This, first of all, requires acting from the common interests of the country's population, giving more weight to common values, struggling against discrimination, intolerance, creating conditions for socio-economic development, ensuring citizens' rights and freedoms.

Key words: ethnic identity, separatism, ethnic psychology, tolerance and intolerance, ethnic group, ethnocentrism

POLİTOLOGIYA

UOT 342.34

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ İNFORMASIYA MÜHİTİ

X.Q.NİYAZOV

AMEA Hüquq və İnsan haqları İnstitutu
xalid-555@mail.ru

Müasir informasiya cəmiyyətinin ən mühüm problemlərindən biri məhz informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlıdır.

İnformasiya təhlükəsizliyi maraqları insan hüquqları, iqtisadi inkişaf azadlığı, dövlətin suverenliyi, cəmiyyətin rifahı və s. kimi mühüm dəyərlərdən irəli gəlir.

İnformasiya təhlükəsizliyi və informasiyanın təhlükəsizliyi anlayışları eynimənalı və ya sinonim anlayışlar deyildir. İnformasiya təhlükəsizliyi daha geniş anlayış olmaqla, informasiyanın təhlükəsizliyi anlayışını da özündə ehtiva edir.

İnformasiya mübarizəsi informasiya-texniki və informasiya-psixoloji xarakter daşıya bilər. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemi həm informasiyanın özü və məzmunu, həm də informasiyanın toplanılması, emalı, saxlanması və ötürülməsi vasitələri ilə bağlı məsələləri əhatə edir.

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi, informasiya inqilabları, informasiya cəmiyyəti, informasiya müharibəsi, transmilli informasiya siyasəti, informasiya qanunvericiliyi

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəli bəşəriyyətin yeni bir cəmiyyətə, yeni sosiofəlsəfi düşüncə müstəvisinə, paradixmal dəyər və meqaideyaların önə keçdiyi ictimai münasibətlər məkanına qədəm qoyduğu zaman miqyasıdır. Yeni cəmiyyət hər bir halda yeni insan tipi, transformasiyaya açıq dəyərlər şəbəkəsi və bir də mütləq çoxvektorlu ictimai münasibətlər sistemi ilə səciyyələnir.

Müəyyən inkişaf səviyyəsində hüquqi məsuliyyət və hüquqi tənzimləmə alətlərinin yaranmasına ehtiyac ictimai münasibətlərin təbiətindədir. Buna görə də dövlətin informasiya siyasətinin həyata keçirilməsində onun normativ-hüquqi bazasının formalaşdırılması vacib məsələlərdən biridir. Və bu yalnız nəzəri-ideoloji müstəvidə deyil, həmçinin yüksək texnologiyaların nüfuz və əhatə dairəsində aparılmalıdır.

Fransanın böyük mütəfəkkirlərindən Taleyran deyib ki, kimin informasiyası çoxdursa, onun üstünlüyü labüddür. Yəni daha çox məlumata sahib olan tərəf nəinki intellektual müstəvidə, hətta döyüş meydanında belə üstünlüyü, qalibiyyəti əldən vermir. Bu barədə tarixdə kifayət qədər fakt vardır.

Artıq XXI əsrin ikinci onilliyini xırdalayırıq. Və içində olduğumuz

dövrün xarakterik xüsusiyyəti bəşər sivilizasiyasının mahiyyət və mündəricəsi etibarilə yeni – informasiya və biliyə əsaslanan postindustrial “informasiya cəmiyyəti” mərhələsinə qədəm qoyması ilə şərtlənir.

Nədir bu informasiya cəmiyyəti? Onun əsas trendləri hansılardır?

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası informasiya texnologiyaları və bilik iqtisadiyyatı sahəsində aparıcı prioritetləri müəyyənləşdirmişdir [1].

Bir qədər əvvəl qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”da ölkədə informasiya cəmiyyətinin bərqərar olması, onun yaratdığı imkanlardan vətəndaşların, cəmiyyətin, dövlətin inkişafı üçün səmərəli istifadə olunması, davamlı və dayanıqlı tərəqqinin təmin edilməsində iqtisadi sektor kimi İKT-nin rolunun artırılması, o cümlədən rəqabətədavamlı və ixracyönlü İKT sənayesinin qurulması, İKT-ni geniş tətbiq etməklə, biliklər iqtisadiyyatına keçidin təmin olunmasını reallaşdırmaqdır [2].

İnformasiya inqilabından informasiya cəmiyyətinə

Dünyada texnoloji innovasiyaların tarixən üç əsas dalğası – aqrar, sənaye və informasiya inqilabı baş vermişdir. İnformasiya inqilabı nəticəsində informasiya cəmiyyətinə keçid təmin olunmuşdur. Hazırda biz məhz informasiya cəmiyyətində yaşayırıq.

İnformasiya cəmiyyəti termini ilk dəfə 1966-cı ildə Yaponiyada Elmi, Texniki və İqtisadi Tədqiqatlar üzrə Qrupun məruzəsində işlədilmişdir.

Sənaye cəmiyyətinin əsasını təşkil edən kapital və əmək informasiya cəmiyyətində öz yerini informasiya və biliyə verir.

İnformasiya cəmiyyətində informasiyadan iqtisadi resurs kimi istifadə olunur və informasiya əhalinin kütləvi istehlak predmetinə çevrilir.

Bütün dünyada informasiya cəmiyyətinin qurulması mürəkkəb və dinamik bir proses olsa da, informasiya cəmiyyətinin qurulduğu ölkələrdə demokratik dəyərlər daha yüksək səviyyədə təmin olunur, insan hüquqları, söz azadlığı mühüm əhəmiyyətə malik olur. Belə ki, insanların informasiya azadlığı, yəni heç bir maneə olmadan onlara lazım olan informasiyalara çıxışı təmin olunur, digər tərəfdən, düşüncələrini çox asanlıqla ictimailəşdirmək və başqaları ilə bölüşmək imkanı yaranır [3, 17].

İnformasiya cəmiyyətinin aşağıdakı xüsusiyyətləri fərqləndirilir: transsərhəd informasiya şəbəkələrinə qoşulmuş fərdi kompüterlərin hər evə daxil olması; cəmiyyətin hər bir üzvünün coğrafi məkanın istənilən nöqtəsində yerləşməklə, istənilən dövlətdən transsərhəd informasiya şəbəkələrinin köməyi ilə vaxtında istənilən növ və təyinatlı tam və dürüst məlumat almaq imkanına malik olması; Yer kürəsində yerləşmə ərazisindən asılı olmayaraq, cəmiyyətin hər bir üzvünün digərləri ilə, dövlət və ictimai strukturlarla operativ əlaqə yaratmaq imkanının olması; informasiyanın yaradılması və yayılması formalarına görə KİV-lərin fəaliyyəti dəyişir və kompüter şəbəkələri ilə birləşir; informasiya

şəbəkələri çərçivəsində dövlətlərin coğrafi və geosiyasi sərhədləri itir, ölkələrin informasiya qanunvericiliklərinin “toqquşması” baş verir, qanunvericiliyin uzlaşdırılması zərurəti yaranır; informasiya şəbəkələrindən istifadə olunmaqla həyata keçirilən yeni fəaliyyət formaları – iş, yaradıcılıq, tərbiyə və təhsil, tibb meydana çıxır [4].

İnformasiya təhlükəsizliyi sabitliyə təminatdır

Müasir informasiya cəmiyyətinin ən mühüm problemlərindən biri məhz informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlıdır.

İnformasiya təhlükəsizliyi insanın, dövlətin və cəmiyyətin informasiya təminatı kimi ümumi probleminin tərkib hissəsidir. İnformasiya təhlükəsizliyi maraqları insan hüquqları, iqtisadi inkişaf azadlığı, dövlətin suverenliyi, cəmiyyətin rifahı və s. kimi mühüm dəyərlərdən irəli gəlir. Həmçinin, qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşdığı bir şəraitdə informasiya təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin əsas elementlərindən biri kimi çıxış edir. Ona görə də dövlət, şəxsiyyət və cəmiyyət üçün informasiya təhdidlərinin qarşısının alınması və neytrallaşdırılması üzrə mexanizmlərin aktuallığı, rolu və əhəmiyyəti yeni informasiya texnologiyalarının inkişaf tempinə düz mütənəsb olaraq artır.

M.N.Marçenkonun fikrincə, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi funksiyası mürəkkəb struktura malik olmaqla aşağıdakı elementləri özündə əks etdirir: funksiyanın obyekt;

- ✓ funksiyanın yönəldiyi məqsəd;
- ✓ dövlətin sosial təyinatı;
- ✓ dövlətin faktiki fəaliyyəti [5, 120].

İnformasiya təhlükəsizliyi mürəkkəb xarakterə malik bir kateqoriya olduğu üçün onun anlayışına, mahiyyət və məzmununa dair çoxsaylı nəzəri-hüquqi yanaşmalar irəli sürülmüşdür.

İnformasiya təhlükəsizliyi daha çox müdafiə vəziyyəti kimi xarakterizə edilərək göstərilir ki, informasiya təhlükəsizliyi şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyati əhəmiyyətli maraqlarının müdafiə vəziyyəti olub, informasiyanın natamamlığı, qeyri-dürüslüyü, vaxtında verilməməsi, informasiya texnologiyalarının fəaliyyətinin mənfi nəticələri, istifadəsi qanunla qadağan edilmiş və ya məhdudlaşdırılmış informasiyaların yayılması səbəbindən həmin maraqlara zərər vurulması imkanını istisna edir.

Dar mənada informasiyanın təhlükəsizliyi anlayışı informasiyanın tamlığının, konfidensiallığının təmin edilməsi, onun qanunsuz müdaxilədən, korlanmadan (məhv edilmədən), dəyişdirilmədən və yayılmadan qorunması, habelə informasiya sistemlərinin və informasiya infrastrukturunun təhlükəsiz və normal fəaliyyətinin təmin edilməsi kimi aspektləri özündə əks etdirir.

Geniş mənada informasiya təhlükəsizliyi isə yalnız texniki deyil, həm də sosial məzmunlu kateqoriyadır.

İnformasiya təhlükəsizliyi anlayışı mürəkkəb və kompleks kateqoriya kimi həm informasiyanın məzmununun, həm də onun özünün və daşıyıcılarının

təhlükəsizliyini, yəni informasiyanın təhlükəsizliyini nəzərdə tutur. Göründüyü kimi, informasiya təhlükəsizliyi və informasiyanın təhlükəsizliyi anlayışları eynimənalı və ya sinonim anlayışlar deyildir. Informasiya təhlükəsizliyi daha geniş anlayış olmaqla, informasiyanın təhlükəsizliyi anlayışını da özündə ehtiva edir.

Hüquq ədəbiyyatında (Варфоломеев А.А. Основы информационной безопасности. Учебное пособие. М.: РУДН, 2008, 412 с.; Информационная безопасность государственных организаций и коммерческих фирм. Справочное пособие / Под общей редакцией Л.Д.Реймана. М.: НТИЦ ФИОРД-ИНФО, 2002, с. 13; Панарин И.Н. Информационно-психологическое обеспечение национальной безопасности России. М.: Академия управления при Президенте РФ, 1998, 231 с.; Панарин И.Н. Информационные войны: теория и практика // Кадровая политика, 2002, № 2, с. 37-49; Тер-Акопова А.А. Безопасность человека. Социальные и правовые основы». М.: Норма, 2005, 272 с.; Толкаченко А.А., Тер-Акопов А.А. Юридическая безопасность человека в Российской Федерации // Право и безопасность, 2006, № 1-2 (18-19); Лопатин В.Н. Информационная безопасность России. Человек. Общество. Государство. СПб.: Фонд «Университет», 2000, с. 79; Голубев В.А., Гавловский В.Д., Цимбалюк В.С. Информационная безопасность: проблемы борьбы с преступлениями в сфере использования компьютерных технологий / Под общ. ред. докт. юрид. наук Р.А. Калужного. Запорожье: Просвещение, 2001, 252 с.; Семкин С.К. Основы информационной безопасности объектов обработки информации. Научно-практическое пособие. Орел: Труд, 2010, с. 128) informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı irəli sürülən çoxsaylı tərif, fikir və mülahizələrin təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında göstərmək olar ki, informasiya təhlükəsizliyinin mahiyyəti ilə bağlı formalaşan əsas yanaşmalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- informasiya ilə və ya informasiya sahəsi ilə bağlı təhlükəsizlik;
- informasiya-hesablama sistemində emal olunan informasiyanın qorunması;
- cəmiyyətin və siyasi elitanın informasiya mühitinin vəziyyəti;
- insanın həyati əhəmiyyətli maraqlarını təmin edən informasiyanın müdafiə vəziyyəti;
- informasiya sahəsində ölkənin milli maraqlarının (şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyati əhəmiyyətli maraqlarının balanslaşdırılmış şəkildə) daxili və xarici təhdidlərdən müdafiə olunmuş vəziyyəti;
- insan, cəmiyyət və dövlət üçün əlverişli olan təhlükəsiz həyat fəaliyyəti şəraitinin yaradılması, saxlanılması və mühafizəsi, habelə informasiyanın hazırlanması, yayılması, qorunması və istifadəsi üzrə ictimai informasiya hüquq münasibətlərinin bir növü;
- yalnız informasiyanın müdafiəsindən ibarət olmamaqla, həm də cəmiyyətin və dövlətin stabilliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş təşkilati, sosial-iqtisadi, hüquqi tədbirlərin məcmusu və s.

İnformasiya təhlükəsizliyinin obyektləri kimi bütövlükdə şəxsiyyətin, dövlətin və cəmiyyətin maraqları, sabitlik, rifah halı, hüquq və mənafelər, fərdi və ya ictimai şüur, insanların düşüncə tərzı, psixikası, müxtəlif təyinatlı informasiya daşıyıcıları və sistemləri, kompüter şəbəkələri və digər texniki informasiya mənbələri, subyektləri kimi belə təhlükəsizliyi təmin etməyə məsul olan strukturlar çıxış edir.

İnformasiya təhlükəsizliyi sosial sistemin xüsusiyyəti kimi çıxış etməklə, insan və bütövlükdə cəmiyyətin mövcudluğu və gələcək davamlı inkişafı üçün əlverişli informasiya mühiti yaradır. Bu baxımdan informasiya təhlükəsizliyi elementləri ictimai sistemlərin optimal tədrici təkamülünü şərtləndirən, həmin sistemlərin təhlükəsiz inkişafı, davamlı progress üçün şərait yaradan bütün sosial-informasiya sahələrinə şamil olunur [6, 28-38].

Beləliklə, qeyd olunan fikirlərin təhlili və ümumiləşdirilməsi nəticəsində informasiya təhlükəsizliyinə *informasiyanı və informasiya sistemlərini qanunsuz müdaxilədən, dəyişdirilmədən və məhv edilmədən mühafizəsini, informasiya münasibətləri sahəsində təhdidlərin aşkar edilməsi və neytrallaşdırılması üzrə tədbirlərin görülməsini nəzərdə tutan, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin zərərli və ya hüquqazidd informasiyalardan müdafiə olunmuş vəziyyətini ifadə edən çoxcəhətli kateqoriya* kimi tərif vermək olar.

Təhlükəsizlik təhdidlərin olmaması və ya onlardan etibarlı müdafiə imkanlarının olması halıdır. Təhdidlərin olmaması müasir dünyada əlçatmaz, utopik bir ideal olduğundan, informasiya təhlükəsizliyini müxtəlif növ sosial informasiyaların təhlükəli təsirlərinin neytrallaşdırılması imkanı kimi müəyyən etmək olar. Müasir informasiyalaşdırma prosesləri fonunda insanın şəxsi həyatı, asudə vaxtı, davranışları, hətta əhval-ruhiyyəsi də məcburi normalaşmaya məruz qalır. Yeni informasiya sənayesi yalnız hər kəslə əlaqə yaratmağa deyil, həm də hər kəsi həyat, fəaliyyət və təfəkkür proseslərindən ayırmağa imkan verir. Bütün cəmiyyətə və hər kəsin həyatına nüfuz etmə, fiziki və psixi hakimiyət tamamilə göz qabağındadır [7,111].

İnformasiya təhlükəsizliyinin strukturuna mənfi yönümlü informasiyanın təsir üsulları, məsələn, qərəzli olaraq obyektin dağılmasına səbəb olan faktların təntənəli surətdə təqdim edilməsi, təhqiredici məcazların seçilməsi, “müstəqillik”, “düzgünlük”, “vətənpərvərlik” və s. kimi sözlərə olan müsbət münasibətdən sui-istifadə edilməsi, cəmiyyətdə nüfuzu olan şəxslərin faydalı sözlərindən istifadə edilməsi, həqiqətlərin bir hissəsinin bütöv kimi təqdim edilməsi və s. edilir [8, 110-111].

İnformasiya mühiti və informasiya təhlükəsizliyinin alətləri

XXI əsrin əvvəllərindən dünyada cərəyan edən əsas geosiyasi proseslərin idarə edilməsi, beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi, ölkələrin milli təhlükəsizliyinin təmin olunması və s. məsələlərdə ənənəvi hərbi-geostrateji, coğrafi-ərazi, iqtisadi, siyasi, sosial və s. problemlərlə yanaşı, dövlətlərin informasiya fəaliyyəti və təhlükəsizliyi məsələsi də ciddi müzakirə olunur. Qlo-

ballaşmanın vüsət aldığı, virtual informasiya məkanının günü-gündən genişləndiyi, milli informasiya mühitinin pozulduğu, milli dəyərlərin meyarlarının və sədlərinin “universallaşdığı” müasir dünyada beynəlxalq və yerli ictimai rəyin idarə olunması, siyasi proseslərin məqsədli yönləndirilməsi günü-gündən aktuallaşır. Transmilli informasiya siyasəti və milli sərhədləri asanlıqla aşan beynəlxalq təbliğat fəaliyyəti ayrı-ayrı ölkələrin imicinə, daxili həyatına, milli cəmiyyətlərin vəziyyətinə ciddi təsir göstərir [9, 180].

Daxili və xarici informasiya təhdidlərinin məcmusu dövlət idarəetmə sisteminin təhlükəsiz fəaliyyətinin pozulması üçün zəmin yaradır.

Universallıq, məxfilik, proqram-aparat gerçəkləşməsi formalarının çoxvariantlılığı, təsirin sərbəstliyi, tətbiq edilmək üçün vaxt və yer seçiminin kifayət qədər olması, nəhayət, qənaətcillik informasiyanı fəvqəladə dərəcədə təhlükəli silaha çevirir, o, deyək ki, asanlıqla intellektual mülkiyyət adıyla müdafiə vasitəsi kimi pərdələnir, hətta müharibə elan etmədən anonim şəkildə hücum əməliyyatları aparmağa imkan verir [10, 98].

“İnformasiya silahı” anlayışı ilk dəfə olaraq 1991-ci ildə Fars Körfəzində müharibə bitdikdən sonra amerikalı hərbi dairələrində işlədilməyə başlanmışdır. İnformasiya silahının tətbiqi aktı informasiya təsiri adlanır. İnformasiya cəmiyyətinə keçid iqtisadi və siyasi sahələrdə informasiya təsir metodlarından, vasitələrindən, ilk növbədə isə informasiya blokadasından və informasiya imperializmindən istifadə olunmasına gətirib çıxarmışdır.

İnformasiya silahlarının hazırlanması və tətbiqi informasiya müharibələrinə səbəb ola bilər. İnformasiya silahlarının hazırlanması və tətbiqi böyük maliyyə xərcləri tələb etmir. Bu isə onu iqtisadi cəhətdən səmərəli edir.

Hərbi-siyasi münaqişələr ərəfəsində və dövründə tərəflərin hər birinin apardığı mütəmadi informasiya müharibəsi əsasən aşağıdakı məqsədləri hədəf seçir:

- qarşı tərəfin öz iddialarında haqsız olduğu, fəaliyyəti ilə regionda sülhə və təhlükəsizliyə təhdidlər yaratması barədə qabaqlayıcı ictimai rəy formalaşdırmaq;

- bir tərəfin planlaşdırdığı və ya həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatların qaçılmaz olduğu barədə bəraətedici fikir oyatmaq;

- beynəlxalq birliyə daxil olan dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların siyasi dəstəyini qazanmaqla əks tərəfə qarşı siyasi-iqtisadi sanksiyalara nail olmaq;

- qarşı tərəfdə, xüsusilə onun əhalisi və silahlı qüvvələrinin şəxsi həyatı arasında bədbinlik, xof yaymaq, mövcud hakimiyyətə və dövlət strukturlarına inamsızlıq aşılamaq, son nəticədə ölkədə ictimai-siyasi sabitliyi pozmaq;

- özünün törətdiyi cinayətləri gizlətmək [10, 46-47].

E.Y.Mitroxina qeyd edir ki, informasiya mübarizəsi informasiya-texniki və informasiya-psixoloji xarakter daşıya bilər. Əgər birinci növ mübarizənin başlıca obyektini informasiya-texniki sistemlər təşkil edərsə, ikinci növ mübarizənin başlıca obyektini biososial sistemlər, yəni insan, onun psixikası, əxlaqi və mənəvi dünyası, sosial-siyasi, psixoloji oriyentasiyaları, münasibət-

ləri, davranışının rasional və irrasional aspektləri, ictimai rəy və qəbul edilən qərarlar sistemi təşkil edir [11, 107].

Qeyri-ənənəvi elmtutumlu texnologiyaların meydana çıxması və tətbiqi, elm və texnikanın müasir nailiyyətləri həm bəşəriyyətin xeyrinə, həm də eyni dərəcədə zərərinə istifadə oluna bilər. Cəmiyyətdə çoxlu sayda təhlükələr vardır. Onlara global, milli, hərbi, texnoloji, sosial, iqtisadi, ekoloji, siyasi, nüvə, enerji və s. təhlükələr aiddir. Bu gün yeni nəsillə texnoloji vasitələrin sürətli inkişafı ilə bağlı olan və insanların psixikasına və şüuruna, cəmiyyətin informasiya-texniki infrastrukturuna effektiv təsir göstərə bilən qeyri-ənənəvi informasiya təhdidləri də təzahür etməkdədir [12, 96-103].

Analoji mövqedən çıxış edən N.Zeynalov da hesab edir ki, virtual mühitin inkişaf etməsi müsbət nəticələrlə yanaşı, bəşəriyyət üçün yeni təhlükələr də yaradır. O, mövcud olmayanları əks etdirir, bu planda da illüzyon xarakter daşıyır. Virtual reallığa bir növ narkotik kimi də baxmaq olar, çünki onun təsir obyektini insan beynidir. Gerçəklikdən ayrılaraq illüzyon dünyada yaşayan insanlar üzərində hökmranlıq edən də virtual reallıqdır. Müvafiq problemlərin sosial-fəlsəfi təhlilinin aparılması aktual məsələyə çevrilmişdir [13, 74-75].

“Quttenberq qalaktikasının” sonu

Son illər kompüter texnologiyalarının inkişafı ilə bağlı insanların düşüncələrinə, siyasi əqidəsinə, dövlət və cəmiyyət həyatında baş verən hadisə və proseslərə dair baxışlarına təsir göstərən, süni şəkildə müəyyən dairələrin maraqlarına uyğun rəy formalaşdırıcı vasitələr artmışdır. Məsələn, sosial şəbəkələr vasitəsilə insanlar dövlət çevrilişlərinə, inqilablara çağırılır və s. Bu isə şəxsiyyət-cəmiyyət-dövlət sisteminin bütün ünsürlərinə mənfi təsir göstərməklə, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını, cəmiyyətin sabitliyini, dövlətin isə suverenliyini böyük təhdid altında qoymuş olur.

Q.M.Maklyuen hesab edirdi ki, elektron media “Quttenberq qalaktikasının” ömrünün sona yaxınlaşmasından xəbər verir. Çünki artıq mütaliə edən “tipografik insanın” əvəzinə audiovizual məhsulların kütləvi istehlakçısı meydana gəlmişdi. Tele-tamaşaçıları asan manipulyasiya etmək olar, çünki onda tənqidi baxış, adətən, yüksək deyil. Belə ki, ekrandan səsləndirilən fikirlər (şüarlar) çoxları üçün şübhələr yaratmır, inandırıcı olur [14].

Müasir dövrdə həm ayrı-ayrı dövlətlərin, həm də bütövlükdə dünya birliyinin təhlükəsizliyi üçün ciddi təhdid kimi çıxış edən kibercinayətkarlıq (və ya kompüter cinayətkarlığı) getdikcə fəallaşır və daha geniş vüsət alır. Dünya miqyasında artan kibercinayətlər dövlətlərin idarəetmə sistemləri, infrastruktur obyektləri, tekekommunikasiya şəbəkələri və s. üçün zərərli nəticələrə səbəb olur.

İnformasiya təhlükəsizliyi siyasətini də özündə əks etdirən “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində əsas milli maraqları aşağıdakılardır:

- ✓ məlumatların qanuni yolla əldə edilməsi, ötürülməsi, hazırlanması və yayılması kimi vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarının təmin edilməsi;
- ✓ informasiya ehtiyatlarının qorunması və inkişaf etdirilməsi;
- ✓ informasiya məkanının formalaşdırılması və onun qorunmasının təmin edilməsi;

- ✓ dünya rabitə və informasiya sisteminə daxil olma.

“Milli təhlükəsizlik haqqında” AR Qanunu informasiya sahəsində əsas təhdidlərə aşağıdakıları aid edir:

- informasiya texnologiyaları sahəsində geriləmə və dünya informasiya məkanına daxil olmağa maneələrin mövcudluğu;

- informasiya azadlığı əleyhinə yönəlmiş qəsdlər;

- dövlət sirlərinin aşkarlanmasına yönəlmiş qəsdlər;

- digər ölkələr tərəfindən informasiya təcavüzü, beynəlxalq aləmdə Azərbaycan həqiqətlərinin təhrif edilməsi;

- informasiya sisteminə və ehtiyatlarına qarşı qəsdlər.

Adı çəkilən Qanunun 20-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyinin təmin olunması dövlət, ictimai və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunmasına, habelə informasiya sahəsində milli maraqların müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsidir.

Beynəlxalq Elektroəlaqə İttifaqının Nizamnaməsinin 34-cü maddəsinə görə, dövlət onun təhlükəsizliyinə təhdid yarada bilən və ya onun qanunlarına, ictimai qaydaya və nəzakət qaydalarına zidd olan istənilən xüsusi elektroəlaqəni kəsmək hüququna malikdir.

Azərbaycan Respublikasında informasiya təhlükəsizliyinin səmərəli təmin olunmasında Azərbaycan Respublikasının Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin fəaliyyəti xüsusi rol oynayır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” 5 mart 2013-cü il tarixli 833 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzi haqqında” Əsasnaməyə uyğun olaraq Mərkəzin fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir [15].

Dünyada informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi elektron sənədlər və elektron ticarət çıxış edir. Bəzi ölkələrdə (məsələn, ABŞ, Kanada, Belarus, İrlandiya və s.) bu sahəni tənzimləyən qanunlar qəbul edilmişdir.

Hazırda bir çox dünya ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da elektron hökumət layihəsi təbiiq olunur. Bu layihə çərçivəsində dövlət informasiya sistemləri yaradılır, dövlət orqanlarına müraciətlər və s. elektron formada həyata keçirilir.

Beləliklə, qeyd edilənləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. İnformasiya təhlükəsizliyi kompleks xarakter daşımaqla beynəlxalq, milli və ya şəxsi təhlükəsizliyin mühüm aspektlərindən biri kimi çıxış edir.

2. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemi həm informasiyanın özü və məzmunu, həm də informasiyanın toplanılması, emalı, saxlanması və ötürülməsi vasitələri ilə bağlı məsələləri əhatə edir.

3. İnformasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı nəzəri və normativ materialların təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında informasiya təhlükəsizliyinə *informasiyanı və informasiya sistemlərini qanunsuz müdaxilədən, dəyişdirilmədən və məhv edilmədən mühafizəsini, informasiya münasibətləri sahəsində təhdidlərin aşkar edilməsi və neytrallaşdırılması üzrə tədbirlərin görülməsini nəzərdə tutan, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin zərərli və ya hüquqazidd informasiyalardan müdafiə olunmuş vəziyyətini ifadə edən çoxcəhətli kateqoriya* kimi tərif vermək olar.

4. Beynəlxalq informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin başlıca istiqamətlərindən birini informasiya silahlarının hazırlanmasının, yayılmasının və tətbiqinin məhdudlaşdırılması və ya qadağan edilməsi təşkil etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. http://www.president.az/files/future_az.pdf 14.02.17
2. <http://president.az/articles/11312> 14.02.2017
3. Əliquliyev R.M., Rüstəmov E.R. İnformasiya mədəniyyəti və atalar sözlərinin qarşılıqlı əlaqəsi // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2011, № 3, c. 17-27
4. Финько О.А., Нестеров Ю.М. О программе нормативно-правового обеспечения формирования в России информационного общества http://www.dzyalosh.ru/02dostup/statii/O_prog_norm_prav_obesp_form_inf_obschestva.htm.
5. Проблемы теории государство и право / Под ред. М.Н.Марченко. М.: Зерцало, 1998, с. 210
6. Урсул А.Д. Информатизация общества и безопасность развития цивилизации // Социально-политические науки, 1990, № 10, с. 28-38
7. Mullert N.R. Alles unter Kontrolle - Aof dein Weg zum elektromschen Absolutismus? // Tehnologija: Das Vorstellbare, das Wunsbare, das Machbare. Weinfæim. Basel, 1986, p.111
8. Митрохина Е.Ю. Информационная безопасность личности как социальная проблема / Глобальная информатизация и безопасность России. Под общей редакцией проф. В.И.Добренькова. М.: Изд-во Московского Университета, 2001, 398 с.
9. Нәсənov Ə.М. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları. Bakı: Zərdabi LTD, 2016, 700 s.
10. Əsgərbəyov Y. İnternetdə informasiya müharibələri / İnformasiya müharibələri və kompüter cinayətkarlığı. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 120 s.
11. Митрохина Е.Ю. Информационная безопасность личности как социальная проблема/ Глобальная информатизация и безопасность России / Под общей редакцией проф. В.И.Добренькова. М.: Изд-во Московского Университета, 2001, 398 с.
12. Цырдя Ф.Н. Информатизация, познание, социальное управление. Философские очерки. Кишинев: Штиинца, 1992, с. 96-103
13. Zeynalov N. İnformasiya inqilabı və müasir proseslərin xüsusiyyətləri / İnformasiya müharibələri və kompüter cinayətkarlığı. Bakı: Elm və təhsil, 2011, s. 74-75

14. Маклюэн Г.М. Понимание медиа: Внешние расширения человека / Пер. с англ. М.: Жуковский: - КАНОН-Пресс-Ц, 2003, 464 с.
15. "Milli təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu / <http://e-qanun.az/framework/5455>

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И ИНФОРМАЦИОННАЯ СРЕДА

Х.Г.НИЯЗОВ

РЕЗЮМЕ

Одна из проблем современного информационного общества связана именно с обеспечением информационной безопасности, интересы которой исходят из таких ключевых ценностей, как права человека, свобода экономического развития, суверенитет государства, процветание общества и т.д.

Следует отметить, что информационная безопасность и безопасность информации не являются однозначными или синонимичными понятиями. Информационная безопасность, будучи более развернутым понятием, включает в себя и понятие «безопасность информации».

Информационная борьба может носить информационно-технический и информационно-психологический характер. Проблема обеспечения информационной безопасности охватывает вопросы, касающиеся как самой информации и ее содержания, так и средств сбора, обработки, сохранения и передачи информации.

Ключевые слова: национальная безопасность, информационная безопасность, информационные революции, информационное общество, информационная война, транснациональная информационная политика, информационное законодательство

INFORMATION SECURITY AND INFORMATION ENVIRONMENT

Kh.G.NIYAZOV

SUMMARY

One of the problems of the modern information society is related to information security in particular, the interests of which originate from these core values, such as human rights, freedom of economic development, state sovereignty, prosperity of society, etc.

To be noticed is that the information security and the security of information are not unique or synonymous notions. Information security, being a more expanded concept, also includes the concept of "security of information".

Information struggle can carry informative-technological and informative-psychological nature. The problem of ensuring information security covers issues related not only to the information itself and its content, but also means of gathering, processing, storing and transferring information.

Key words: national security, information security, information revolution, information society, information war, transnational information policy, information legislation

SOSİOLOGİYA

UOT 37. 21. 51; 316. 42

ŞƏXSİYYƏTİN PEŞƏ MÜQƏDDƏRATININ ÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ
PROBLEMI İCTİMAİ RƏY SORĞUSU MÜSTƏVİSİNDƏ

S.S.HAŞİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Hashimova_sudaba@rambler.ru

Məqalədə göstərilir ki, XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəli sosial-peşə strukturunda və əmək bazarında istər qlobal, istərsə də lokal səviyyədə mühüm dəyişikliklərlə səciyyələnir. Qlobal səviyyədə bu dəyişikliklər özünü peşə və təhsil müqəddəratının müəyyənləşdirməsi proseslərinin strukturunda prinsipial cəhətdən yeni dünyagörüşün formalaşmasında biruzə verir. Bu da insana təhsil və peşə seçimini həyatı boyu bir neçə dəfə reallaşdırmağa imkan verir. Məqalədə müasir Azərbaycan cəmiyyətində şəxsiyyətin peşə müqəddəratını müəyyənləşdirən amillər sosioloji sorğu vasitəsilə ictimai rəy prizmasından araşdırılır.

Açar sözlər: şəxsiyyətin peşə müqəddəratı, peşə seçimi, peşə oriyentasiyası, peşə bacarıqları, peşə sosiallaşması, peşə təşəkkülü, peşə inkişafı, anket sorğusu

Peşə vasitəsilə insan şəxsiyyətinin özünüifadəsi baş verir. Əmək insanın özünüreallaşdırması üçün mühüm vasitədir, baxmayaraq ki, şəxsiyyət özünü qeyri-peşə sahələrində (ailə, hobbı) də reallaşdırmağa bilər. İnsan həyatı boyu dəyərlər oriyentasiyası, ustanovka və motivlərindən asılı olaraq öz peşə fəaliyyətinə düzəlişlər edir. Ayrı-ayrı hallarda bu peşədə də dəyişikliklər edilməsinə gətirib çıxara bilər [6, 56-57]. Ümumilikdə şəxsiyyət peşəkarlığın əsasında durur və miqyasına görə ondan daha geniş mənə daşıyır. İnsanın peşəkarlaşmasının məzmunu və gedişatı sosiallaşma ilə müəyyənləşir [1, 196-198].

“Peşə müqəddəratını müəyyənləşdirmə” anlayışı dedikdə professionallaşmanın bütün mərhələlərində özünə yer alan və əmək subyektinin peşə təşəkkülü və inkişafının əsas amili olan şəxsiyyətin peşə aktivliyinin xüsusi forması başa düşülür [5]. Peşə müqəddəratının sosioloji cəhətdən başa düşülməsi, sosial qrupun cəmiyyətin sosial və peşə strukturlarında öz yerini müəyyənləşdirməsi prosesini, sosial və peşə potensialını reallaşdırması strategiyasının seçimini nəzərdən keçirir.

Fərdi-şəxsi xüsusiyyətlər, müəyyən bir sosial qrupa mənsubiyyət, eləcə də gender fərqləri öz müqəddəratını müəyyənləşdirmənin müddətinə təsir göstərən amillərdir. Hər bir fərdin sosial böyümə müddəti fərqli olduğundan, müxtəlif şəxslərin peşə müqəddəratını müəyyənləşdirməsi müxtəlif yaşlarda

baş verə bilər. Peşə müqəddəratını müəyyən etmədə fərq eyni zamanda müxtəlif sosial təbəqələrdən çıxmış insanlar və ya onların cinsi mənsubiyyətindən asılı olaraq yarana bilər [3, 52].

Müasir peşə müqəddəratını müəyyənləşdirmə prosesi dövrü xarakter daşdığından insan öz həyatı boyu peşə seçimi, adaptasiyası mərhələlərinə təkrarən qayıda bilər. Bu baxımdan peşə müqəddəratını müəyyənləşdirmənin ilkin və təkrar növləri fərqləndirilir [5,12]. Peşə müqəddəratını müəyyənləşdirmə problemlərini müzakirə edərkən bu nöqtəyi-nəzərdən Karl Marksın fikirləri maraqlandırır. O qeyd edirdi ki, “peşə seçimində bizi istiqamətləndirən əsas rəhbər bəşəriyyətin rifahı, bizim şəxsi kamilliyimizdir” [6, 7]. O, müxtəlif əmək fəaliyyəti sahələrində hərtərəfli olan, dövrü olaraq öz peşəsini dəyişən və cəmiyyətin həyatında iştirak edən insanı ahəngdar sayır. İnkişaf etmiş ölkələrdə sənaye sahəsində öz işini itirməmək və ya yaxşı karyera imkanları əldə etmək arzusunda olan işçi hökmən bir-birinə yaxın peşələrə yiyələnmək qayğısına da qalmalıdır [8, 18-19].

Şəxsiyyətin peşə müqəddəratına təsir göstərən amilləri iki qrupa: subyektiv və obyektiv amillərə ayırmaq olar. Subyektiv amillərə: fərdi-şəxsi keyfiyyətlər, bacarıqlar, qabiliyyətlər, temperament və xarakterin xüsusiyyətləri, intellektin səviyyəsi; sağlamlıq vəziyyəti; hazırlıq səviyyəsi; ictimaiyyət tərəfindən tanınmağa iddialı olma və s. aiddir. Obyektiv amillərə isə - ailə; cəmiyyətin müəyyən bir sosial təbəqə və qrupuna mənsubiyyət, eləcə də gender fərqləri [4, 57]; kollektivdə şəxslərarası münasibətlər, həmçinin təhsil sistemi müəssisələri; Kütləvi İnformasiya Vasitələri; hökumətin iqtisadi və siyasi qərarları, əmək bazarı və s. aiddir.

Şəxsiyyətin peşə müqəddəratının müəyyənləşdirilməsinə həmçinin sosial qruplar və sosial institutlar kimi strukturlar da təsir göstərir. Onların təsiri mikro və makrosəviyyələrdə baş verir. Ailə, həmyaşıdlar, peşə daşıyıcıları və s. kimi sosial qruplar peşə müqəddəratının müəyyənləşdirilməsinə mikrosəviyyədə təsir göstərirlər. Sosial qruplar həmçinin sosial institutların təsirinin ötürücüsü kimi çıxış edirlər. Makrosəviyyədə peşə müqəddəratının müəyyənləşdirilməsi təhsil, peşə və əmək bazarı kimi sosial institutları qarşılıqlı təsirlə nizamlanırlar. Sosial institutlar şəxsiyyətin peşə müqəddəratının müəyyənləşdirilməsinə mövcud normalar, ənənələr və stereotiplər, eləcə də müəssisələr vasitəsilə bilvasitə təsir göstərirlər [5, 13-14].

Aparığımız araşdırma zamanı şəxsiyyətin peşə müqəddəratının müəyyənləşdirilməsi problemi ilə bağlı dörd fərziyyə irəli sürülmüşdür.

1. Peşə seçimi şəxs üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edir və bu vaxt təsadüfilik, demək olar ki, cüzi rol oynayır.

2. Peşə seçimi subyektiv, şəxsi istək və seçimlə obyektiv, konkret fərdə münasibətdə xarici imkan və məhdudiyyətlərin kəsişmə nöqtəsini təşkil edir.

3. Peşə seçimində təhlükəsizlik motivasiyası (maddiyyət) digər motivasiyalardan üstün mövqə tutur.

4. Peşə seçimində dəyişikliklər daha çox şəxsi motivlərlə izah olunur və burada peşənin aktuallığı, gəlirliliyi, gərəkliliyi və s. vacib əhəmiyyət daşır.

Fərziyyələrin düzgün olub-olmamasını yoxlamaq üçün tərəfimizdən empirik tədqiqat keçirilmişdir. Keçirilmiş sosioloji tədqiqat vasitəsilə araşdırdığımız problemlə bağlı məlumatlar toplanılmışdır. İndi isə keçirilmiş tədqiqat nəticələrini nəzərdən keçirək.

Tədqiqatın metodologiyası. 2015-ci ilin mart-may aylarında Bakı şəhərində “Şəxsiyyətin peşə müqəddəratını müəyyənləşdirən amillərin sosioloji təhlili” mövzusunda anket sorğusu keçirilmişdir.

Anket sorğusu dörd mərhələdə keçirilmişdir. Birinci mərhələdə (1-10 mart) ilkin məlumat toplanılmış, kütləvi çöl tədqiqatının təşkili üçün instrumentin (anketin) keyfiyyətinin yoxlanılması məqsədilə pilotaj sorğu keçirilmişdir. Metodun validliyi müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqat üçün əhəmiyyətli sayılan bütün sosial qruplar əhatə edilmişdir. Anket 24 sualdan ibarətdir.

İkinci mərhələdə (11-20 mart) cüzi dəyişikliklərlə pilotaj sorğusunun anketi saxlanılmış və kütləvi sorğuda tətbiq olunmuşdur. Tədqiqatda 400 respondent iştirak etmişdir ki, onlardan 28-nin sorğu vərəqəsi nöqsanlı, 372-ninki isə həqiqi hesab olunmuşdur. Beləliklə, sorğuda iştirak edənlərin həqiqi sayı 372 respondent olmuşdur.

Üçüncü mərhələdə (21 mart - 30 aprel) anket sorğusu vasitəsi ilə məlumatların toplanılması həyata keçirilmişdir.

Dördüncü mərhələdə (1-30 may) respondentlərin cavabları təhlil edilmiş və elmi hesabat hazırlanmışdır.

Tədqiqatda seçmə, anket sorğusu və statistik məlumatların təhlili metodlarından istifadə edilmişdir. Seçmənin miqdarı: $n=372$ olmuşdur.

Tədqiqat işində instrument qisminə anket sorğusundan (anket vərəqi) istifadə olunmuşdur. Anket tədqiq olunan mövzunun əhəmiyyətli aspektlərini ardıcıl və müfəssəl şəkildə əhatə etməklə formallaşdırılmış və standartlaşdırılmış suallardan ibarətdir [2, 284-285].

Mövzunun əsas aspektlərinə peşə seçiminə kimlərin və ya nəyin təsiri, hər hansı bir ixtisas və ya peşənin seçilməsinin motivləri, sahəsində fəaliyyət göstərilən peşənin respondentlərin maddi və mənəvi vəziyyətinə təsiri, peşə seçiminə hansısa bir düzəliş edilib-edilməməsi və bunun səbəbləri, öz ixtisasını hansı ixtisas və ya peşəyə dəyişmək istəyi, seçdiyi sahədə irəliləmək üçün hansı bacarıq və keyfiyyətlərin önəmli olması, sosial-demoqrafik və s. kimi göstəricilər daxil edilmişdir.

Bu suallar vasitəsilə şəxsiyyətin peşə müqəddəratını müəyyənləşdirən amillər ölçülmüşdür. Əldə edilmiş interpretasiya peşə müqəddəratının müəyyənləşdirilməsində respondentlərə həqiqi təsir göstərən amilləri aydınlaşdırmağa və onları sosioloji nöqtəyi-nəzərdən təhlil etməyə imkan vermişdir.

Kütləvi sorğunun (anket sorğusunun) nəticələrinin emalı SPSS xüsusi kompüter proqramı ilə həyata keçirilmişdir.

Sorğuda iştirak edənlərin 49 faizini kişi, 51 faizini isə qadın cinsindən olan respondentlər təşkil etmişdir.

Sorğuda iştirak edənlərdən 17-21 yaş arasında olan respondentlər 53,2%, 22-26 yaş arasında – 11,3%, 27-31 – 4,8%, 32-36 – 8,8%, 37-41 – 11,3%, 42-46 – 3,2%, 47-51 – 2,4%, 52-56 – 4,1%, 57-61 – 0%, 62 və daha yuxarı – 1% təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, respondentlərin böyük əksəriyyəti tələbələr və ya gənclərdir.

Sorğuda iştirak edən və sorğu vərəqəsi həqiqi sayılan 372 respondentdən 249-u və ya 70%-i Bakı Dövlət Universitetinin 5 fakültəsinin tələbəsi, qalanları isə müxtəlif peşə və yaş qruplarına aid respondentlərdən ibarət olmuşdur. BDU-dan sorğuda Sosial elmlər və psixologiya, Hüquq, Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat, Tətbiqi riyaziyyat və kibernetika, nəhayət, Kimya fakültələrinin I, III və IV kurs tələbələrindən hər birindən 12-18 arası (və ya bütün respondentlərin 3,2 - 5,6%-i) respondent iştirak etmişdir.

Tələbələrdən sonra respondentlərin başqa peşə sahələrində çoxluğu 9%-lə müəllimlər və 8%-lə mütəxəssislərdən ibarət olmuşdur. Bundan başqa, digər peşə sahələri içərisində ümumilikdə dövlət qulluqçuları (3 faiz), hərbiçilər (2 faiz), mühasiblər (2 faiz) və hər birində 1,5% olmaqla jurnalistlər, QHT və özəl sektor nümayəndələri, rəssam, iqtisadçı, nəhayət, programistlər yer tutur. İndi isə şəxsiyyətin peşə müqəddəratının müəyyənləşdirilməsi probleminin öyrənilməsi ilə bağlı keçirdiyimiz anket sorğusunun bəzi maraqlı suallarının təhlilinə nəzər salaq.

Peşə seçiminə kimlərin və nəyin təsiri olması haqqında suala respondentlərin yarısından çoxu “Mənə heç kim təsir göstərməmişdir, özüm seçmişəm” (56%) cavabını vermiş, üçdə biri bu seçimi valideynlərinin (32%), müəyyən bir qismi isə dostlarının (7%) və yaxın qohumlarının (5%) məsləhətilə, yalnız az bir qism (10%) təsadüfən etdiyini bildirmişdir. Deməli, peşə seçimi sorğuda iştirak edənlər üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir və bu vaxt təsadüfilik, demək olar ki, cüzi rol oynayır. Peşə seçiminin şəxsi seçim olmasının üstünlük təşkil etməsi pozitiv hal kimi qiymətləndirilə bilər. Bu vaxt yaxınların da rol oynaması, zənnimizcə, elə də pis hal deyildir: necə deyərlər “məsləhətli don gen olar”. Nəhayət, ölkədəki sosial və iqtisadi vəziyyətin 21% peşə seçiminə təsir göstərməsi ondan xəbər verir ki, peşə seçiminə xarici amillər də güclü təsir göstərir və onun əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz.

Respondentlərin yiyələnmək istədiyi və ya yiyələndiyi peşəyə gəlməyə nə vaxt qərar verməsi haqqında suala verdikləri cavablara görə, respondentlərin təqribən 1/3-i (34%-i) istədikləri peşəyə yiyələnməyə orta məktəbin yuxarı siniflərində oxuduqları və bir o qədər də respondent (34%) sənədlərini ali, orta ixtisas məktəbinə təqdim etdiyi vaxt qərar vermişdir. 14,4% respondent bu qərarı “xeyli sonra”, 12% isə orta məktəbin aşağı siniflərində vermişdir. Cavablardan göründüyü kimi, məktəb illəri və xüsusən də yuxarı siniflər ixtisas/peşə seçimində əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, 46 faiz respondent (34% və 12%) qərara məhz bu vaxt gəlmişdir. Narahatlıq doğurucu fakt isə

respondentlərin öz qərarlarını “sənədlərini ali, orta ixtisas məktəbinə təqdim etdiyi vaxt” verməsidir. Zənnimizcə, 34% respondentin bu cür cavab verməsinin məsuliyyəti ilk növbədə orta məktəbin və cəmiyyətin üzərinə düşür. Burada məktəblərdə peşə təbliğinin aparılmaması (və ya çox zəif aparılması), mediada bu barədə işlərin lazımı səviyyədə olmaması, orta məktəb – ali məktəb – ali/orta ixtisas məktəbi – istehsalat münasibətlərinin qənaətedici səviyyədə olmaması kimi amilləri sadalamaq düzgün olardı.

Bu gün tez-tez belə bir faktla qarşılaşmaq olur: bəzi məzunlar qarşıdakı çətinlikləri qiymətləndirərək (məs., ali məktəbə qəbul zamanı yüksək müsabiqəni, dərs proqramının ağırlığını, məsuliyyəti və s.) son anda nəinki ali məktəbi dəyişməyə, hətta tam başqa ixtisas seçməyə qərar verirlər. Bu cür seçimi məsələnin həllində uğurlu və perspektivli bir addım kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı, çünki bu cür seçim gənci maraqlı işlə təmin etmir, ona maddi rifah vəd etmir, gələcəkdə onun təsəvvüründə maddi müvəffəqiyyətlə assosiasiya olunur. Bu cür praktika neqativ qiymətləndirilməlidir. Büdcə vəsaitləri boş "diplom" və rəqəllərinə sərf olunur. Nəticədə məntiqi ardıcılıq yaranır: peşə təhsili sisteminə girişdə keyfiyyətsiz istiqamətlənmə, təhsil prosesində keyfiyyətsiz özünüreallaşdırma və nəticədə keyfiyyətsiz mütəxəssis. Məhz ixtisas üzrə iş gənclərin, cəmiyyətin peşə strukturuna, peşə münasibətləri sisteminə inteqrasiyasının mühüm göstəri-cilərindəndir və nəhayətdə şəxsiyyətin yüksək sosial-peşə statusundan xəbər verir.

Respondentlərin seçdiyi (və ya sahəsində fəaliyyət göstərdiyi) ixtisasın/peşənin onların nə dərəcədə ürəyindən olmasına dair suala verdikləri cavablara əsasən, respondentlərin böyük əksəriyyəti (83 faizi) seçdiyi və ya sahəsində fəaliyyət göstərdiyi ixtisas/peşədən bu və ya digər dərəcədə məmnundur (30% - tam, 35% ümumiyyətlə və 18% orta dərəcədə). Bu pis göstərici deyil. Çünki peşə seçimi, peşə sosiallaşması uzunmüddətli və mürəkkəb bir prosesdir. Sorğuda iştirak edənlərin 10%-i “o qədər də ürəyimdən deyil”, nəhayət 7%-i isə “qətiyyən ürəyimdən deyil” cavabını vermişlər. Əlbəttə ki, 4-cü və 5-ci cavabları toplasaq alınan 17% respondentlərin təqribən 1/5-ni təşkil edir ki, bu da az göstərici deyil və bizi düşünməyə vadar edir. Fikrimizcə, peşə seçimində yol verilən təsadüfilik, peşə və onun yaratdığı imkanlar haqqında məlumatlılıq, şəxsi keyfiyyətlər (məs., öz üzərində çalışmamaq) və nəhayət, sosial və iqtisadi səbəblərlə izah oluna bilər.

Respondentlərin istədikləri ixtisası və ya peşəni seçmə səbəbləri də maraqlıdır. Belə ki, sorğuda iştirak edənlərin 1/3-ə qədəri öz seçimini “karyera imkanlarına görə” etmişdir (29%). Seçimdə ikinci yerdə 27 faizlə xarakterə uyğunluq durur. Sorğuda iştirak edənlərin 1/4-i üçün əsas amil işin maraqlılığı və məzmunudur. 19 faiz üçün seçim ölkəmizdə bu sahəyə ehtiyac olması ilə izah edilir. Sonrakı yerlər 18 faizlə müvafiq qaydada intellektual səviyyəyə və gələcək planlara uyğunluq gəlir. 16 faizlə növbəti yerləri işin prestijliyi və insanlara xeyirliliyi tutur. “İnsanlarla təmasda olmaq imkanlarına görə” cavabı 15 faiz toplamışdır. Nəhayət, 12 faiz respondent öz seçimlərini təsadüfən et-

diklərini bildirmişlər. Daha sonra respondentlər maddiyyət (9%), mənəvi keyfiyyətlərinə uyğunluq (8%), valideynlərinin arzusu olması (6%), peşənin əsil kişi/qadın peşəsi olması (5%) kimi cavabları göstərmişlər. Yalnız 1 faiz respondent peşəni və ya ixtisası perspektivli olduğuna görə seçdiyini bildirmişdir.

Peşə seçimində gənclər daha çox pragmatik maraqlardan çıxış etdiklərindən subyektiv dəyər peşənin prestijliyi və karyeranın obrazında öz əksini tapır. Bunların hər ikisi isə iqtisadi və hüquqi sferalarda nəzərdə tutulur. Yüksək gəlirli işlə onun prestijliyinin bir araya gətirilməsi gənclərdə tədricən "müasir olmayan" ixtisaslar haqqında təsəvvürlər yaradır. Bu gün gənclərin pragmatik seçimi yaxşı hazırlıq görmüş məzunların daha prestijli (əmək haqqına və karyera imkanlarına görə) sahələrə axınına gətirib çıxarır.

Tələbə respondentlərin ali məktəbi bitirdikdən sonra öz ixtisası üzrə işləmək istəmələri sualına cavab verən 249 tələbənin böyük əksəriyyəti (75%) "bəli" cavabını vermişdir ki, bu da sevindirici haldır. Çünki tələbələrin əksəriyyətinin seçimi ilə bu sahədə qalib işləmək arzusu üst-üstə düşür. Yalnız 15% tələbə-respondent bu suala "xeyr" cavabı vermiş və 10 faizi cavab verməkdə çətinlik çəkmişdir.

Respondentlərin dövlət və ya özəl sektorlarında çalışmaq, yaxud fərdi fəaliyyətlə (məs., evdə repetitorluq, dayəlik etmək, sənət adamı olmaq və s.) məşğul olmaq istəkləri (n=372) ilə bağlı suallara verilən cavablara görə, respondentlərin yarıdan çoxu (55%) dövlət sektoruna üstünlük verir, onlardan 1/5-i - 21% özəl sektorda çalışmaq istərdi. Maraqlıdır ki, fərdi fəaliyyətlə məşğul olmaq istəyənlərin sayı az qala özəl sektorunkına bərabərdir (19%). Zənnimizcə, bu göstəricilər dövlət sektorunun populyarlığının, cazibədarlığının hələ də qalması, bu sahədə çalışmağın daha sabit və uzunmüddətli olması ilə əlaqələndirilə bilər.

Respondentlərin çox sevdikləri və sahəsində uzun müddət çalışdıqları peşələrindən müəyyən səbəblərdən uzaqlaşmalı olduqda necə hərəkət etmələrinə dair suala cavablarını (N=372) aşağıdakı kimi şərh etmək olardı: 50% özünə başqa sahədə iş axtardı; 41% zəruri kurslara yazılıb, treninqlər keçib yeni ixtisasa yiyələnərdi; respondentlərin təqribən 1/5-i xaricə mühacirət etməyə üstünlük verərdi; elə bir o qədər də respondent – 23% yeni iş üçün əmək birjasına müraciət edərdi; respondentlərin 6%-i son çıxış nöqtəsi kimi köməkdən ötrü öz qohumlarına müraciət edərdi. Bu onu göstərir ki, respondentlər hətta çox sevdikləri sahədən uzaqlaşmaq imkanını bir fakt kimi qəbul edir, bunu faciə kimi qiymətləndirmirlər və çıxış yolu olaraq müxtəlif mümkün vasitələrdən istifadə etməyə üstünlük verirlər. Cavablarda eyni zamanda əmək birjasının respondentlər arasında bir o qədər də populyar olmaması diqqəti çəkir. Əksəriyyət isə öz imkanlarına əsaslanır. Bu isə belə fikrə gəlməyə əsas verir ki, əmək birjasının işi ölkədə hələ ki, lazımi səviyyədə qurulmamışdır və bu istiqamətdə fəaliyyət daha da yaxşılaşdırılmalıdır.

Respondentlərin öz ixtisasını/peşəsini dəyişmək istərkən onu hansı

ixtiasa/peşəyə dəyişmək istəmələrinə dair suala cavab (N=372) verənlər arasında 21% respondent iqtisadçı, 19% həkim, 15% bank işçisi, 14,5% proqramist, 13% mühasib, 10% vəkil, 10% polis, 7% jurnalist, 3% isə müəllim olmaq istəmələrini bildirmişlər. Deməli, biz bu peşələri həm də gəlirli və perspektivli kimi qəbul edə bilərik.

Respondentlərin peşəkar olmaq üçün nə etmək lazımdır sualına verdikləri cavablara (N=372) görə, respondentlər peşəkar olmaq üçün ilk növbədə daim öz üzərində işləməyi, təkmilləşməyi üstün tuturlar (81,5%), sonrakı yerləri 25 faizlə “Yeniliklərə can atmaq”, 18 faizlə “Tənqidə açıq olmaq” və 17 faizlə “Yaradıcı olmaq” kimi fikirlər tutur. Başqa fikirlər arasında isə cüzi də olsa “qanunları bilmək” kimi rəy 1 faizlə özünə yer almışdır. Bu cavablarla razılaşmamaq olmur. Həqiqətən də peşəkar, öz işinin ustası olmaq bu cür tələbləri hər bir insanın qarşısında qoyur.

Apardığımız sorğunun nəticələrinə görə belə qərara gəlmək olur ki, peşə seçimi respondentlər üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir və bu vaxt təsadüflük, demək olar ki, cüzi rol oynayır.

Peşə seçimi subyektiv, şəxsi istək və seçimlə obyektiv, konkret fərdə münasibətdə xarici imkan və məhdudiyyətlərin kəsişmə nöqtəsini təşkil edir. Gənclərin peşə seçiminin idarə olunması həm də iqtisadiyyat sferasında baş verən dəyişikliklərdən, qəbul edilən hüquqi-normativ aktların xarakterindən, gənclərlə bağlı dövlət siyasətindən asılıdır.

Gənc nəslin peşə özünümüəyyənləşdirməsinə təsir göstərən mühüm amillərdən biri də onun peşə haqqında formalaşan təsəvvürüdür. Məlumdur ki, bir çox peşə ətrafında müxtəlif fikirlər, təsəvvürlər mövcud olur. Peşə seçiminə, deməli, həyat yolunun seçiminə peşənin prestijliliyi də çox güclü təsir göstərir. Müxtəlif əmək fəaliyyətini əhatə edən sosial stereotiplər gənclər üçün cəlbedici və ya cəlbedici olmayan peşələri müəyyənləşdirir.

Respondentlərin bir çox hallarda öz qərarlarını sənədlərini ali, orta ixtisas məktəbinə təqdim edərkən son anda verməsinin məsuliyyəti, zənnimizcə, ilk növbədə orta məktəbin və cəmiyyətin üzərinə düşür.

Elmi tədqiqat işində tərəfimizdən dörd fərziyyə irəli sürülmüşdü. Onlardan üçü öz təsdiqini tapsa da, “peşə seçimində təhlükəsizlik motivasiyası (maddiyyat) digər motivasiyalardan üstün mövqe tutur” fərziyyəsi təkzib edilmişdir. Sorğumuzda respondentlərin **cavabları arasında** ən maraqlısı digər motivasiyaların təhlükəsizlik motivasiyasından (maddiyyatdan) xeyli üstün qiymətləndirilməsidir. Əslinə baxsaq, biz məhz bu göstəricinin üstünlük təşkil edəcəyini düşünürdük. Amma respondentlərin cavabları tamam başqa bir mənzərəni əks etdirdi. Deməli, respondentlərin maddi razılığı seçdikləri peşə sahəsinin onların mənəvi inkişafına dəstək olması ilə tamamlanır; peşəni seçərkən daha çox özünüifadə, sosial və d. səbəblər prioritet təşkil edir, lakin bu sahədə qalib işlədikdən sonra maddiyyat, uyğunsuzluq və perspektivsizlik peşə dəyişməsinin əsas səbəbləri arasında ön plana çıxır. Beləliklə, maddiyyat təhlükəsizlik

problemlərini həll etmək üçündür, digər tələbatlar isə bəlkə ondan da üstündür, amma maddi problemlər həll edildikdən sonra.

Peşə seçimində dəyişikliklər daha çox şəxsi motivlərlə izah olunur və burada peşənin aktuallığı, gəlirliliyi, gərəkliliyi və s. bizim halda elə də bir rol oynamır. Bu isə belə fikrə gəlməyə əsas verir ki, ölkədə əmək birjasının işi hələ ki, lazımi səviyyədə qurulmamışdır və bu istiqamətdə fəaliyyət daha da yaxşılaşdırılmalıdır.

Beləliklə, bu gün Azərbaycanda gənclərin öz peşə müqəddəratını müəyyənləşdirməsi təhsil islahatlarının müvəffəqiyyətli aparılmasından və təhsil institutu ilə əmək bazarı arasında sıx və səmərəli əlaqələrin yaradılmasından birbaşa asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Андреева Г.Н. Социальная психология. М.: Наука, 1988, 228 с.
2. Добренков В.И., Кравченко А.И. Методы социологического исследования. М.: ИНФРА-М, 2014, 768 с.
3. Кутугина В.И. Факторы профессионального самоопределения личности в современных условиях. //Современные проблемы науки и образования. №1, 2007, с.51-53.
4. Кон И.С. Психология старшеклассника. М.: Просвещение, 1980,192с.
5. Лобова Е.В. Процесс первичного профессионального самоопределения учащихся: социологический анализ/ Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата социологических наук, Екатеринбург, 2006, 23 с.
6. Маркс К. Капитал. Т. I // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. т. 23.
7. Маркова А.К. Психология профессионализма. М.: Международный гуманитарный фонд "Знание", 1996, 257 с.
8. Пряжников Н. С. Теория и практика профессионального самоопределения. М., АНО «Центр «Развивающее образование». Московский городской психолого-педагогический институт, 1999,108 с.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ В СВЕТЕ ОПРОСА ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ

С.С. ГАШИМОВА

РЕЗЮМЕ

В статье показывается, что конец XX – начало XXI вв. характеризуется кардинальными изменениями в социально-профессиональной структуре и рынке труда как в глобальном, так и в локальном уровнях. На глобальном уровне эти изменения проявляют себя в формировании в структуре процессов профессионального и образовательного самоопределения принципиально нового мировоззрения, которое позволяет человеку совершать образовательные и профессиональные выборы несколько раз в течении своей жизни. В статье рассматриваются факторы, определяющие профессиональное самоопределение личности в современном азербайджанском обществе с помощью социологического опроса в призме общественного мнения.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение личности, выбор профессии, профессиональная ориентация, профессиональные навыки, профессиональная социализация, формирование профессии, профессиональное развитие, анкетный опрос

**THE STUDY OF THE PROBLEM OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION
OF PERSONALITY ON THE BASIS OF SOCIOLOGICAL SURVEY**

S.S.HASHIMOVA

SUMMARY

Late XX - early XXI centuries is characterized with the cordial changes in the socio-professional structure and labor market in global, as well as in local levels. In the global level, these changes are expressed in the structure of the processes of professional and educational self-determination, principally, new world view that allows man to make educational and professional choices several times during his/her life.

The article analyzes the factors of professional self-determination in modern Azerbaijani society via sociological survey.

Key words: professional self-determination, choice of profession, professional orientation, professional skills, professional socialization, formation of the profession, professional development, survey

MÜNDƏRİCAT

HÜQUQ

Nəbiyev E.Q.
Hüquqi fakt əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinin əsası kimi 5

Həsənquliyev Q.M.
Hüquqi dövlətin formalaşması şəraitində qanunvericiliyin
məcəllələşdirilməsi 14

Yeğorova V.S.
Ümumi yurisdiksiya məhkəməsi hakiminin hüquq subyektliliyi 24

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

Nəbiyev B.E.
Beynəlxalq layihələr Azərbaycan Respublikasının geosiyasi nüfuzunun
artmasının səbəblərindən biri kimi 32

Məmmədəliyeva L.N.
BMT: mövcud vəziyyətdə islahatların zəruriliyi 46

İQTİSADİYYAT

Məhərrəmov A.M., Rüstəmbəyova N.H.
İnsan kapitalının formalaşması və reallaşması prosesində xərclər və
nəticələrin struktur səviyyəli simmetrikliliyi 59

Ramazanlı N.Ə.
Tikinti sənayesində rəqabət şəraitinin mahiyyəti və rolu 67

FƏLSƏFƏ

Məmmədəliyev Z.Q.
Həqiqət haqqında fəlsəfi diskurs: Liotar, Fuko, Habermas 82

PSIXOLOGİYA

Bayramov İ.M.
Azərbaycanda separatçılığın sosial-psixoloji xüsusiyyətləri 89

POLİTOLOGİYA

Niyazov X.Q. İnformasiya təhlükəsizliyi və informasiya mühiti	100
---	-----

SOSİOLOGİYA

Haşımova S.S. Şəxsiyyətin peşə müqəddəratının müəyyənləşdirilməsi problemi ictimai rəy sorğusu müstəvisində.....	110
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Набиев Э.Г.
Юридический факт как основа оперативно-розыскных правоотношений..... 5

Гасангулиев Г.М.
Кодификация законодательства в условиях формирования правового государства 14

Егорова В.С.
Правосубъектность судьи суда общей юрисдикции..... 24

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Набиев Б.Э.
Международные проекты как одна из причин увеличения геополитического влияния Азербайджанской Республики 32

Маммадалиева Л.Н.
ООН: необходимость реформ в существующем положении..... 46

ЭКОНОМИКА

Магеррамов А.М., Рустамбекова Н.Г.
Структурно-уровневая симметричность затрат и результатов при формировании и реализации человеческого капитала..... 59

Рамазанлы Н.А.
Особенности оценки сущности и роли конкурентной среды в строительной индустрии 67

ФИЛОСОФИЯ

Мамедалиев З.Г.
Философский дискурс об истине: Лиотар, Фуко, Хабермас..... 82

ПСИХОЛОГИЯ

Байрамов И.М.
Социально-психологические особенности сепаратизма в Азербайджане..... 89

ПОЛИТОЛОГИЯ

Ниязов Х.Г.

Информационная безопасность и информационная среда 100

СОЦИОЛОГИЯ

Гашимова С.С.

Определение проблемы профессионального самоопределения
личности в свете опроса общественного мнения..... 110

CONTENTS

LAW

- Nabiyev E.G.**
The legal fact as a basis for operational and investigative relations 5
- Hasanguliyev G.M.**
Codification of legislation in the formation of a rule-of-law state..... 14
- Iegorova V.S.**
The legal personality of a judge of court of general jurisdiction 24

INTERNATIONAL RELATIONSHIPS

- Nabiyev B.E.**
International projects as one of the reasons for the increase of the
geopolitical influence of the Azerbaijan Republic..... 32
- Mammadaliyeva L.N.**
UN: the need for reforms in the current situation 46

ECONOMICS

- Maharramov A.M., Rustambayova N.H.**
Structural-level symmetry of expenditures
and results in the formation of human capital..... 59
- Ramazanli N.A.**
Features of an assessment of an entry and role
of the competitive environment in the construction industry..... 67

PHILOSOPHY

- Mammadaliyev Z.G.**
Philosophical discourse about truth: Lyotard, Foucault, Habermas..... 82

PSYCHOLOGY

- Bairamov I.M.**
Social and psychological characteristics of separatism in Azerbaijan..... 89

POLITOLOGY

Kh.G.Niyazov
Information security and information environment 100

SOCIOLOGY

Hashimova S.S.
The study of the problem of professional self-determination
of personality on the basis of sociological survey 110

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə disketlə (disklə) birlikdə təqdim olunur, disketlər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2003, 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Fəciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.

Redaktorları: *Məryəm Qədimova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 18.05.2017. Çapa imzalanmışdır: 20.06.2017
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 8,0 ç.v. Sifariş 119 . Sayı 120.
«Bakı Universiteti Nəşriyyatı», Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az